

# Västergötland

## LANDSKAPETS KYRKOR



**SOCKENKYRKORNA**  
KULTURARV OCH BEBYGGELSEHISTORIA  
ett forskningsprojekt med stöd från Riksbankens Jubileumsfond





VÄRM AND

DALSLAND

Vänern

Skagern

Tiveden

Lurö

Källandsö

MARIESTAD

Unser

Dalbosjön

KIDKÖPING

Hällekis

Karlsborg

VÄNERSBORG

TROLLHÄTTAN

Vara

SKARA

SKÖVDE

Tibro

BO SLÅN

FALKÖPING

TIDAHOLM

Vättern

HJO

ALINGSÅS

BORÅS

ULRIEHAMN

GÖTEBORG

MÖLNDAL

SMÅLAND

Tranemo

TRANEMO

Västergötland

Församlingskyrkor och församlingsgränser 1950

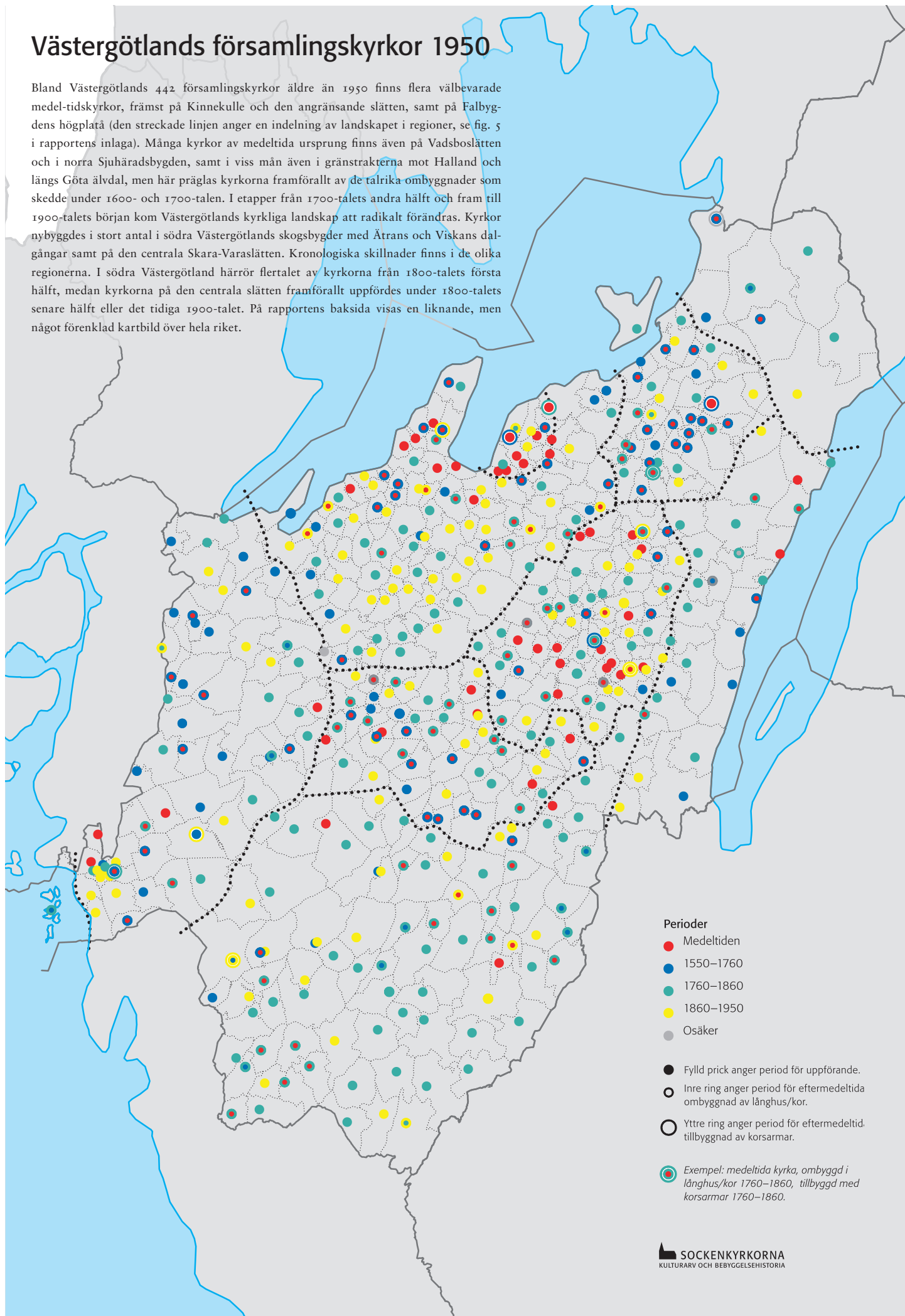
SOCKENKYRKORNA  
KULTURARV OCH BEBYGGELSEHISTORIA

0 20km

© Lantmäterverket Gävle 2002

# Västergötlands församlingskyrkor 1950

Bland Västergötlands 442 församlingskyrkor äldre än 1950 finns flera välbevarade medeltidskyrkor, främst på Kinnekulle och den angränsande slätten, samt på Falbygdens högplatå (den streckade linjen anger en indelning av landskapet i regioner, se fig. 5 i rapportens inlägga). Många kyrkor av medeltida ursprung finns även på Vadsboslätten och i norra Sjuhäradsbygden, samt i viss mån även i gränstrakterna mot Halland och längs Göta älvdal, men här präglas kyrkorna framförallt av de talrika ombyggnader som skedde under 1600- och 1700-talen. I etapper från 1700-talets andra hälft och fram till 1900-talets början kom Västergötlands kyrkliga landskap att radikalt förändras. Kyrkor nybyggdes i stort antal i södra Västergötlands skogsbygder med Åtrans och Viskans dalgångar samt på den centrala Skara-Varaslätten. Kronologiska skillnader finns i de olika regionerna. I södra Västergötland härrör flertalet av kyrkorna från 1800-talets första hälft, medan kyrkorna på den centrala slätten framförallt uppfördes under 1800-talets senare hälft eller det tidiga 1900-talet. På rapportens baksida visas en liknande, men något förenklad kartbild över hela riket.



# Västergötland Ê

LANDSKAPETS KYRKOR

Markus Dahlberg, red.

Forskningsprojektet Sockenkyrkorna.  
Kulturarv och bebyggelsehistoria

Universiteten i Stockholm, Umeå och Uppsala  
samt Riksantikvarieämbetet  
med stöd av Riksbankens Jubileumsfond

FORSKNINGSPROJEKTET SOCKENKYRKORNA.  
KULTURARV OCH BEBYGGELSEHISTORIA

PROJEKTLEDNING

Docent Ingrid Sjöström (konstvetenskap),  
Sveriges Kyrkor, Riksantikvarieämbetet, projektledare  
Fil.dr Markus Dahlberg (konstvetenskap),  
Sveriges Kyrkor, Riksantikvarieämbetet, bitr. projektledare  
Professor Egil Johansson (religionsvetenskap), Umeå  
Professor Göran Lindahl (konst- och arkitekturhistoria), Uppsala  
Professor Ulf Sporröng (kulturgeografi), Stockholm  
Professor Anders Åman (konstvetenskap), Uppsala

ÖVRIGA MEDARBETARE I PROJEKTET

*Konst- och arkitekturhistoriker:* Ann Catherine Bonnier, Britt-Inger Johansson,  
Margareta Kempff Östlind, Henrik Lindblad, Jakob Lindblad, Sverker Michélsen,  
Ing-Marie Nilsson, Claes Sörstedt, Marian Rittsel-Ullén, Eva Vikström.  
*Kulturgeografer:* Stefan Ene, Kristina Franzén, Mikael Johansson, Elisabeth  
Gräslund Berg, Birgitta Roeck Hansen, Gunnar Risberg.

KONTAKT

Forskningsprojektet Sockenkyrkorna. Kulturarv och bebyggelsehistoria  
Riksantikvarieämbetet  
Box 5405  
114 84 Stockholm  
Telefon: 08-5191 8000  
E-post: [registrator@raa.se](mailto:registrator@raa.se)  
Hemsida: [www.raa.se](http://www.raa.se)

OMSLAG Lyrestads kyrka. Blandteknik på papper av Ferdinand Boberg.  
Varje rapport pryds på omslaget av en akvarellerad teckning av en av landskapets  
kyrkor. De allra flesta är utförda av Ferdinand Boberg, arkitekten som 1915 sluta-  
tade att rita hus och övergick till att resa runt i Sverige och teckna svenska kultur-  
miljöer. Ett konsortium av förmögna svenskar och fonder finansierade företaget,  
som pågick i 25 år och resulterade i över 6 500 blad. Dessa skänktes till olika  
museer och institutioner, bl.a. Riksantikvarieämbetet, ur vars samling rapportens  
omslagsbild är hämtad. År 1940 anordnades på Statens Historiska Museum en  
utställning av Bobergs bilder, och i katalogen, ”Svensk byggnadstradition i bil-  
der”, 1940, kan man läsa mer om hur bilderna kom till.

Riksantikvarieämbetets förlag  
BOX 5405, SE 114 84 Stockholm  
TFN +46 8 5191 8000  
FAX +46 8 5191 8083  
E-POST [samla@raa.se](mailto:samla@raa.se)

GRAFISK FORM Sture Balgård  
KARTOR Markus Dahlberg, Stefan Ene, Claes Sörstedt  
PLANRITNINGAR Claes Sörstedt  
TABELLER OCH DIAGRAM Markus Dahlberg  
LAYOUT OCH ORIGINAL Claes Sörstedt  
ÖVERSIKTSKARTAN © Lantmäteriet Gävle, 2002. Medgivande M2002/1639.  
HISTORISKA FÖRSAMLINGSGRÄNSER Nationell Arkivdatabas, Riksarkivet.

© 2002 Riksantikvarieämbetet och författarna

I:4

ISBN 10: 91-7209-272-6 (tryck), 2016

ISBN 13: 978-91-7209-272-3 (tryck), 2016

ISBN 978-91-7209-736-0 (PDF), 2016

# Innehåll

- 5 Förord  
*Erik Wegræus*
- 7 Inledning  
*Ingrid Sjöström, Markus Dahlberg och Eva Vikström*
- 13 Kyrkan i landskapet  
*Kristina Franzén*
- 33 Bänklängder i Västergötland  
*Margareta Kempff Östlind*
- 35 Medeltidens kyrkor  
*Markus Dahlberg*
- 75 Kyrkorna 1550–1760  
*Eva Vikström*
- 97 Kyrkorna 1760–1860  
*Eva Vikström*
- 123 Kyrkorna 1860–1950 och senare restaureringar  
*Jakob Lindblad*
- 155 Västergötlands kyrkor – kulturarv och bebyggelsehistoria  
*Markus Dahlberg*
- 168 Litteratur om Västergötlands kyrkor  
sammanställd av *Markus Dahlberg*
- 175 Appendix med kartor och förteckningar över Västergötlands kyrkor
- 204 Register





# Förord

Sveriges 3 700 kyrkor är en väldig skatt av byggnader och föremål som ger karaktär åt landskapet och speglar historien. De talar till oss om de eviga livsfrågorna. Det är ett levande kulturarv som förvaltas av Svenska kyrkan genom dess församlingar. Kulturmiljövården ska bistå med kunskap och anvisningar om hur kulturarvet ska vårdas och skyddas och om hur det kan brukas. Kunskap behövs om varje enskild kyrka, men också om det samlade kyrkobeståndet i dess helhet. Det krävs överblick över hur kyrkorna tillkommit, förändrats och präglats av sin tid och sina sockenbor, och över hur de hänger samman med det omgivande landskapet. När vi har likformiga basuppgifter om samtliga kyrkor och deras miljöer kan vi göra jämförelser och urskilja det unika, det typiska och det märkliga.

Kunskapen om de svenska kyrkorna och kyrkomiljöerna har hittills varit mycket ojämn. Vi har vetat mycket om en del och alltför litet om många. Genom projektet SOCKENKYRKORNA. KULTURARV OCH BEBYGGELSEHISTORIA, som arbetat med generöst stöd från Riksbankens Jubileumsfond under åren 1996–2001 har kunskapsläget nu förbättrats betydligt. Projektets forskare – konstvetare, kulturgeografer och religionsvetare från tre universitet – har samarbetat med Sveriges Kyrkor vid Riksantikvarieämbetet. Projektets resultat görs nu tillgängligt genom en serie rapporter och genom faktauppgifter som läggs in digitalt i Kulturmiljövårdens bebyggelseregister. Materialet blir en värdefull kunskapskälla för kulturmiljövården och för de församlingar, samfälligheter och stift som förvaltar det kyrkliga kulturarvet, liksom för alla andra som intresserar sig för våra kyrkor och deras samband med bebyggelseutvecklingen och landskapet.

*Erik Wegræus*  
Riksantikvarie



# Inledning

av Ingrid Sjöström, Markus Dahlberg och Eva Vikström

Forskningsprojektet SOCKENKYRKORNA.KULTURARVOCHBEBYGGELSE-HISTORIA presenterar i denna rapport en sammanfattande översikt av kyrkobyggandet i landskapet Västergötland från medeltiden till 1950. Rapporten är en del i en serie där samtliga landskap ingår. Projektresultaten kommer även att redovisas i en tryckt volym om kyrkorna i hela landet, samt genom uppgifter som i samarbete med Riksantikvarieämbetet görs tillgängliga via Internet.

## SOCKENKYRKOPROJEKTET

Det tvärvetenskapliga projektet SOCKENKYRKORNA har med stöd från Riksbankens Jubileumsfond pågått 1996–2001. Anslaget förvaltas av Riksantikvarieämbetet. Projektet har som mål att behandla Sveriges kyrkor byggda före 1950, med tonvikt på de ca 2600 församlingskyrkorna. Kyrkorna och deras närmiljö studeras både som element i landskapet och i bygden, och som byggnadsverk och kyrkorum. Projektet behandlar i första hand de huvudkyrkor som kan knytas till kända socknar och församlingar. Socken och församling används här som synonymter och avser den minsta territoriella enheten inom Svenska kyrkan.

Ett huvudsyfte för projektet har varit att behandla den totala kyrkobyggnadsverksamheten i riket och att kartlägga även de nu försvunna eller ruinerade kyrkorna. Studierna fokuserar dels etableringsskedet – när och var byggdes den första kyrkan – dels den fortsatta församlingshistorien med kyrkans om- och nybyggnadsfaser. Alla större förändringar som församlingskyrkorna genomgått från sin tillkomst och framåt noteras. Genom denna inventering får man en inte tidigare klarlagd bild av den väldiga arbets- och resursinvestering som sockenborna satsat på sina kyrkor. Påfallande är de stora variationerna både över tid och mellan olika regioner. Det går att urskilja regionala kulturgränser som sällan sammanfaller med de administrativa gränserna. Byggnadsaktivitet och regionala skillnader åskådliggörs genom kartserier och diagram.

I projektet belyses även kyrkobyggnaderna och deras närmaste omgivning ur ett samhälleligt och miljömässigt perspektiv. Hur har kyrkorna inpassats i landskapsbilden och i vilken relation står de till övrig bebyggelse? Särskilt uppmärksammas de kyrkligt anknutna byggnaderna, som prästgårdar, skolor och församlingslokaler. Den svenska kyrkbyn har internationellt sett sina specifika karaktärsdrag bl.a. genom att den oftast saknat centrala funktioner utöver de rent kyrkliga. Projektet har stickprovsmässigt undersökt hur stor del av dessa miljöer som ännu är bevarade, samt vilka regionala särdrag i kyrkomiljöerna som kan knytas till allmänna geografiska strukturer i landet.

Projektets forskare är arkitekturhistoriker, konstvetare, kulturgeografer och religionsvetare. Tillsammans har vi sökt teckna bakgrund och orsaks-sammanhang till kyrkobyggandet och till kyrkornas lokalisering, utformning och användning. Kyrkorna speglar ambitioner, idéer, tillgång (eller brist) på kompetens, material och resurser. Kyrkorna är scener för kyrkligt liv och religiös gemenskap, men också för relationer inom och mellan sociala grupper. Kyrkorna fungerar som offentliga rum och informationscentra. Lokalsamhällets värld möter här överhetens, genom kungörelser, påbud och impulser från läns- och stiftsstäder eller från huvudstaden.

Projektet har i samarbete med Riksantikvarieämbetets registerenhet tagit fram basuppgifter för varje kyrkomiljö och kyrka. Där ingår uppgifter om församlingsutveckling, befolkningstal (för åren 1805, 1900 och 1995), kyrkans läge, byggnadshistorik och viktigare egenskaper. De metodiska överväganden som styrkt faktainsamlingen kommer att redovisas i en särskild rapport. En digital planritning, med tolkade byggnadsetapper, har också tagits fram för var och en av de befintliga församlingskyrkorna. Ett urval av planerna återges i landskapsrapporterna. Källorna har utgjorts av tillgänglig litteratur samt ritningar, akter, fotografier och annat arkivmaterial i Antikvarisk-topografiska arkivet i Stockholm (ATA). Många kyrkor, dock ej alla, är besökta och studerade på plats av en eller flera projektmedarbetare.

Basmaterialen ligger till grund för landskapsrapporternas översiktstexter, kartor, tabeller, diagram och planritningar. De är utförda efter en enhetlig mall för alla landskapsrapporter, för att möjliggöra jämförelser. I takt med att landskapsrapporterna publiceras kommer basmaterialen att göras tillgängligt via Kulturmiljövårdens bebyggelseregister ([www.raa.se/bebygg](http://www.raa.se/bebygg)).

Med den väldiga mångfald och rikedom som kyrkorna visar i gestaltning, inredning och inventarier måste projektet med nödvändighet arbeta översiktligt. Tendenser och utvecklingslinjer analyseras och belyses med valda exempel. Många detaljfrågor och specialproblem återstår att behandla; att visa på forskningsbehov och uppslag till fördjupade studier är en viktig sidofunktion för projektet. Projektet välkomnar påpekanden, kompletterande upplysningar och annat informationsutbyte och kontakter kring rapporten.

## VÄSTERGÖTLANDS KYRKOR

Västergötland är landets kyrkrikaste landskap. Kyrkornas mångfald ger inte oväntat en sammansatt bild av det som är typiskt för landskapet. Hit hör medeltidskyrkorna i samklang med det uråldriga kulturlandskapet på Falbygdens högplatå, men också träkyrkorna från 1600-talet i gränstrakterna mot Småland och de nyklassicistiska stenkyrkorna i Sjuhäradsbygden. Ett lika karakteristiskt inslag i landskapet är de arkitektoniska nyskapelser som uppfördes under 1800-talets andra hälft eller 1900-talets början, antingen gemensamt av två landsförsamlingar på den kyrktäta slätten, eller i en nybildad stadsförsamling i Göteborg. Många av de äldre kyrkorna har dessutom flera tidsskikt representerade i såväl byggnadshistoria, dekorativ utsmyckning som fast inredning.

År 1950 fanns i landskapet 442 församlingskyrkor, fördelade på 465 församlingar (se appendix). Några av församlingarna hade då både en gammal och en ny huvudkyrka i bruk, nämligen Eriksberg, Hyssna, Lundby, Norra Kyrketorp, Ornunga, Suntak och Örgryte. Ytterligare några församlingar hade inkorporerat en annan församling med ännu fungerande kyrka, nämligen Otterstad (innefattade även Torsö medeltidskyrka i Kållands härad, sedermera kallad S:ta Marie kapell), Sandhult (Hedareds stavkyrka), Ulricehamn (Brunn och Vist kyrkor) samt Vänersborg (Vassända-Naglun

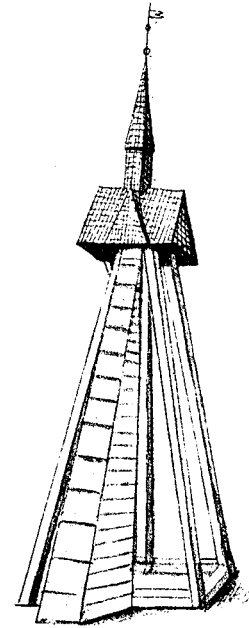
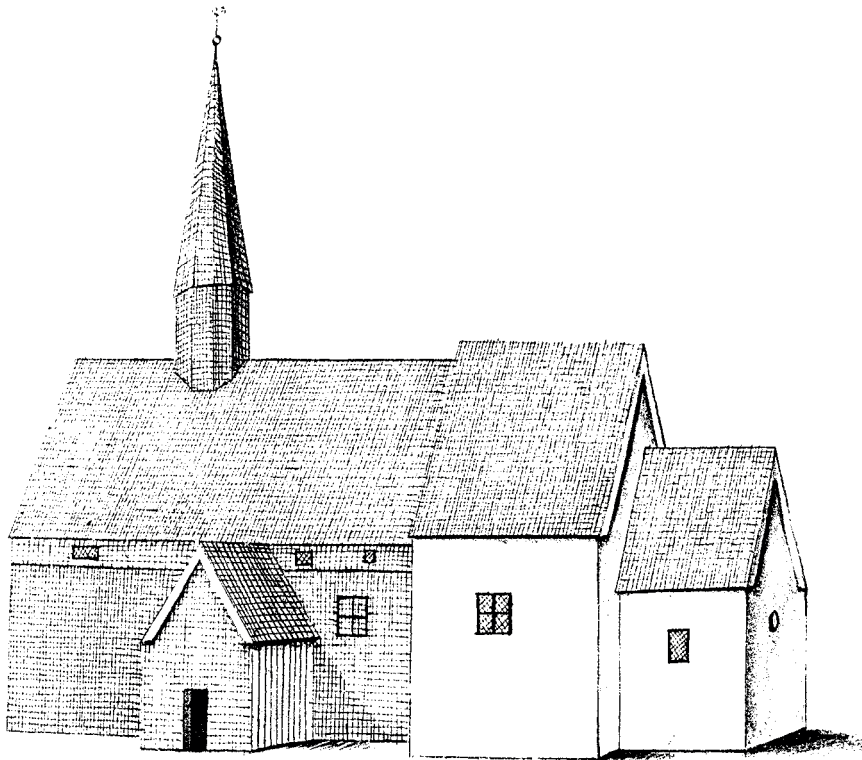
kyrka). Därtill kom Göteborgs domkyrkoförsamling som även innefattade Kristine kyrka, stundtals betraktad som huvudkyrka i territoriell församling inom Svenska kyrkan, men ursprungligen uppförd för stadens tyska församling.

Flera församlingar saknade egen kyrka. Orsakerna kan sökas i landskapets särpräglade församlingshistoria. Den centrala delen av Västergötland hade en exceptionell kyrktäthet under medeltiden. Efter medeltiden har många kyrkor övergivits och församlingar upplösts. I andra fall har församlingen levt vidare, men delat kyrka med grannförsamlingen. Hit hör de 1950 befintliga församlingarna Bjärby, Broby, Istrum, Ryd, Rödene och Tumberg. Något för Västergötland karakteristiskt under 1800-talet var att två eller flera församlingar lät uppföra gemensam kyrka. Genom denna s.k. sammanbyggnad kom flera församlingar att sakna kyrka inom sitt eget territorium, nämligen Agnetorp (sammanbyggnad med Baltak), Bergstena (med Lena), Bjärka (med Härlunda), Bolum, Hornborga och Sätuna (med Broddetorp; den nya församlingskyrkan dock belägen inom Bolums församling), Brunnhem och Södra Kyrketorp (med Stenstorp), Friggeråker (med Torbjörntorp), Gingri (med Fristad), Grovare (med Fänneslunda), Hyinga och Malma (med Längnum), Hällum (med Skarstad), Ljur (med Närunga), Norra Säm (med Skölvne), Ottravad (med Dimbo), Rådene (med Sjogerstad), Sil (med Kinne-Kleva), Slädene (med Sparlösa), Smula (med Norra Åsarp), Södra Säm (med Gällstad), Södra Vånga (med Möne), Tarsled (med Herrljunga) Täng (med Håle) samt Ullasjö (med Svenljunga). Flera av de här nämnda församlingarna kom dock i ett senare skede att återuppföra kapell, stundtals på den gamla kyrkplatsen, däribland Broby, Istrum, Malma och Slädene. Slutligen finns några församlingar som så vitt känt aldrig haft egen huvudkyrka, det gäller Öm, Skogsbygden samt Falköpings och Hjo landsförsamlingar.

Föreliggande landskapsrapport inleds av en presentation av kyrkorna i landskapet ur ett kulturgeografiskt perspektiv. Därför följer en kort översikt över gudstjänstbesökarnas placering utifrån bevarade bänklängder. Bänklängdsmaterialet för hela riket publiceras i en särskild rapport. De följande fyra kapitlen är kronologiskt upplagda, indelade efter de perioder som projektet arbetar med: medeltiden (uppdelat i äldre och yngre medeltid), 1550–1760, 1760–1860, 1860–1950. I det sista kapitlet ingår även restaureringar från 1800-talet till nutid. Tidsgränserna är upprättade av praktiska skäl för att grovt kunna sortera materialet. Rapporten avslutas med en sammanfattande karakteristik av Västergötlands kyrkor, med tonvikt på det för landskapet typiska i relation till landet i övrigt, samt en kommenterad litteraturlista.

Forskningen kring landskapets kyrkor har lång kontinuitet. Magnus Gabriel De la Gardie lät under 1660- och 1670-talen inventera kyrkorna i Läckö grevskap, i samarbete med riksantikvarie Johan Hadorph och Antikvitetskollegiets tecknare (fig. 1). Berättelsen och avbildningarna inlemmades sedermera av Johan Peringskiöld i verket *Monumenta Sueo-gotohorum antiqua et recentia* (hädanefter *Monumenta*), bevarat som manuskript i KB, Stockholm. Med 1600-talets antikvariska resor aktualiserades Västergötlands medeltid för första gången. Föreställningen om 1110-talet som Västergötlands guldålder kom ytterligare att befästas med 1800-talets fornforskning. Det blev också den romanska kyrkoarkitekturen och stensulpturen som tidigast studerades med antikvariska och konsthistoriska metoder.

Under 1900-talet har De la Gardie-epoken kommit att framstå som en andra guldålder. August Hahr utgav 1905 sin studie av konst och konst-



närer vid Magnus Gabriel De la Gardies hov. Hahr berörde även sambandet mellan hovkonsten på Läckö och det västsvenska dekorativa kyrkomåleriet och träskulpturen. De målade kyrktaken från 1600-talets slut till omkring 1800 inventerades av Hanna Hegardt för jubileumsutställningen i Göteborg 1923. De blev sedan ämne för Sven Axel Hallbäcks avhandling från 1947 och en rad uppsatser. Hallbäcks studier har förts vidare av Siegrun Fernlund och Maud Färnström. Epokens träskulptur har behandlats av Inga-Lena Ångström, Ingrid Rosell och Barbro Jespersen Westrin.

Då det gäller de enskilda kyrkorna måste vi medge att det finns stora vita fält på kunskapskartan. Endast Kållands härad är i sin helhet publicerat av det konsthistoriska inventeringsverket *Sveriges Kyrkor*, och då så tidigt som under 1910- och 1920-talen. Ytterligare några monografier har publicerats därefter, nämligen över nyckelmonumenten Varnhems klosterkyrka och Läckö slottskyrka, samt de rikt utsmyckade träkyrkorna i Brandstorp och Habo. Ett förhållandevis stort antal av landskapets kyrkortor har berörts av *Sveriges Kyrkors* tematiska inventering av medeltida träkyrkor. Här anges arkivaliska belegg för rivna träkyrkor, medan de helt eller delvis bevarade träkyrkorna i Brämhult, Hedared och Älgårås finns beskrivna och uppmätta. Den serie av kyrkobeskrivningar som utgivits i stiftens och läns-museernas regi täcker endast en bråkdel av Västergötlands kyrkor. I övrigt är den intresserade hänvisad till äldre topografisk litteratur, sockenbeskrivningar, tidskriftsartiklar eller mer eller mindre ambitiösa vägledning. De ger ofta en god inblick i församlingsliv och omständigheter kring kyrkobyggen, även om byggnadshistorien kan vara summariskt behandlad.

Bilden av Västergötlands kyrkliga landskap är alltså fragmentarisk, och enstaka kyrkor mer kända som enastående exempel än som delar av en helhet. I denna rapport försöker vi ge en sammanhängande skildring av de många kyrkornas landskap, från medeltiden fram till 1950. Det säger sig själv att framställningen i flera avseenden kan fördjupas. Vår förhoppning är dock att projektets översiktliga arbetssätt kan bidra till en bättre förståelse

*Fig. 1. Den rivna medeltidskyrkan i Hjo, enligt avbildning i Johan Peringskiölds »Monumenta sueo-gothorum antiqua et recentia«, manuskript i KB. Enligt avbildningen var kyrkans långhus till mesta delen uppfört av trä, medan koret var murat av sten. Den märkliga kombinationen kan möjligen avspegla en avsedd, men ej helt fullföljd nybyggnad i sten redan under medeltiden.*

av Västergötlands kyrkor i det långa tidsperspektivet, och därmed också det som präglar dem idag.

Arbetet med landskapsrapporten har skett i kontakt med Västergötlands läns antikvariska expertis. Kyrkoantikvarier vid länsstyrelse och länsmuseum har beretts tillfälle att läsa översiktstexterna och ta del av basmaterialet. Vi vill framföra ett varmt tack för de synpunkter och påpekanden som kommit oss till del.

## Rapportens författare

Markus Dahlberg är fil.dr i konstvetenskap, Göteborgs universitet, doktorand åren 1996–98 och därefter bitr. projektledare inom projektet. Numera antikvarie vid Sveriges Kyrkor, RAÄ.

Kristina Franzén är fil. mag. och doktorand i kulturgeografi, forskningsassistent inom projektet 1996–2001.

Margareta Kempff Östlind är fil. dr och universitetslektor i konstvetenskap, Stockholms universitet. Forskningsassistent inom projektet 1996–2000.

Jakob Lindblad är arkitekt och fil.mag. i konstvetenskap, Chalmers tekniska högskola och Uppsala universitet, doktorand och forskningsassistent inom projektet 1996–2001.

Eva Vikström är docent i konstvetenskap, tidigare forskarassistent vid Umeå universitet och antikvarie vid Västerbottens museum. Associerad till projektet 1998–2001. Numera forskare vid Sveriges Kyrkor, RAÄ.

## Förkortningar

ATA	Antikvarisk-topografiska arkivet, RAÄ
DS	Diplomatarium Suecanum
GLA	Landsarkivet i Göteborg
inv. 1828–30	En på grund av en kunglig förordning 17 april 1828 företagen inventering av forntida minnesmärken i kyrkor och på kyrkogårdar. Protokollen, som fördes av prästerna, utskrevs i flera exemplar, varav en serie förvaras i respektive kyrkoarkiv och en serie i ATA.
KB	Kungl. biblioteket
KVHAA	Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien
RA	Riksarkivet
RAÄ	Riksantikvarieämbetet
SHM	Statens historiska museum
SvK	Sveriges Kyrkor, konsthistoriskt inventarium, RAÄ
ÖIÄ	Överintendentsämbetet





# Kyrkan i landskapet

av Kristina Franzén

## Administrativ och kyrklig indelning

Landskapet Västergötland omfattar från 1 januari 1998 Västra Götalands län öster om Göta älv, Finnerödja och Tiveds församlingar i Örebro län samt Grimmared, Gunnarsjö, Kungsäter och Älvsareds församlingar i Hallands län. Habo och Mullsjö kommuner hör till Jönköpings län.

Västergötland gränsade under hela medeltiden till Norge i väster och Danmark i söder. Först med frederna i Brömsebro 1645 och Roskilde 1658 blev Bohuslän och Halland svenska. Västergötlands gränser torde ha varit tämligen stabila under medeltiden. En viktig förändring inträffade dock vid 1200-talets mitt, då de s.k. Utlanden, bestående av häraderna Askim, Vättle, Sävedal och Hising, blev svenska. Genom denna korridor mellan Norge och Danmark fick det medeltida Sverige en direkt förbindelse med Västerhavet.

Rättsligt och administrativt var Västergötland under tidig medeltid indelat i bon och häradar. Indelningen i åtta bon omtalas i Äldre Västgötalagen och representerade då närmast ett område för skatteuppbörd. Antalet häradar var 38 under medeltiden. Denna siffra innefattade även häraderna Nordal, Nordmark, Sundal, Tössbo, Valbo och Vedbo i nuvarande Dalsland samt Mo härad i nuvarande Småland. Västergötlands befintliga landskapsgränser innesluter 31 häradar (fig. 2).

Den för landskapet speciella indelningen i bon kom senare under medeltiden att ersättas med en indelning i län. Borglänen under 1300-talet och 1400-talets första hälft bestod av bl.a. Lödöse, efterträtt av Lindholmen och omkring 1370 av Älvsborg vid Göta älvs mynning, Axvall nära Skara, samt Opensten och Öresten i gränstrakterna mot Småland respektive Halland. Vid medeltidens utgång var av dessa enbart Älvsborg och Öresten fortfarande i bruk, och endast Älvsborg hade fortsatt strategisk betydelse under 1500- och 1600-talen. När länsorganisationen reformerades under 1600-talet indelades Västergötland i Älvsborgs län i söder och Skaraborgs län i norr, en uppdelning som såldes bestod fram till 1998 (fig. 3).

I kyrkligt hänseende hör landskapet till Skara och Göteborgs stift. Skara stift, som är Sveriges äldsta, omfattade under medeltiden förutom Västergötland landskapen Dalsland och Värmland. Även större delen av Mo härad i västra Småland hörde, och hör alltjämt, till Skara stift. En kort tid, från 1584 var Mariestad stiftsstad och säte för superintendenten över Värmland. Skara blev åter ensam stiftsstad år 1646. Göteborgs stift bildades 1620.

Antalet kyrkor i landskapet var enligt en bilaga till Äldre Västgötalagen, troligen från 1280-talet, 517 stycken. Många av socknarna var



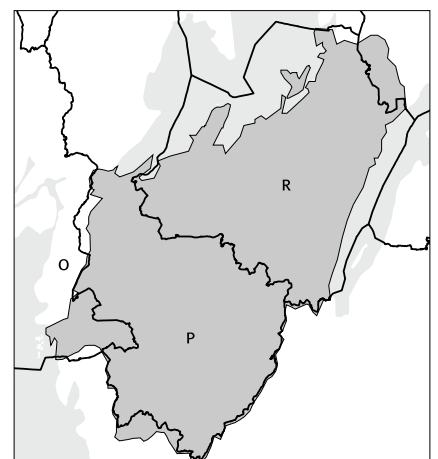
Fig. 2. Häradindelning. Karta efter Sanfrid Welin 1954, reviderad och utgiven av Skaraborgs länsmuseum 1984.

ytterst små och hade inte tillräckligt befolkningsunderlag för att försörja präst och underhålla kyrka. År 1234 utfärdade påven ett tillstånd för biskopen i Skara att dra in kapell vars ekonomiska bärkraft var otillräcklig, vilket kan tyda på att en kyrklig överetablering skett i delar av stiftet (DS 1:286). Möjligen kan också indelningen i gäll, bestående av flera socknar med gemensam kyrkoherde, härröra från 1200-talet. Gällerna var i sin tur förenade i prosterier.

Den medeltida församlingsstrukturen består ännu till stora delar. I samband med reformationen eller strax därefter minskades antalet församlingar och flera kyrkor lämnades öde. Nya församlingar har efter medeltiden tillkommit framför allt i samband med städernas tillkomst och expansion. Den ursprungliga församlingen, vari den nya staden låg, har då bytt namn, t.ex. Torpa till Borås och Bogesund till Ulricehamn. Mariestad fick stadsprivilegier 1583, vilket medförde en tillbakagång av centralorten i Ullervads socken. Törebodas ställning som annex under Björkäng ändrades 1939 då församlingarna fick ombytta roller. De större städerna har även under 1900-talet införlivat angränsande landsförsamlingar.

År 1950 fanns sammanlagt 465 församlingar i landskapet (se appendix). Förändringarna därefter har i första hand berört Göteborgsområdet, där flera församlingar tillkommit under 1960- och 1970-talen (Kortedala, Biskopsgården, Brämaregården, Högsbo, Tynnered, Älvsborg, S:t Pauli, Bergsjön, Gunnared, Sävedalen och Stensjön). Bland församlingsnybildningarna efter 1950 finner vi också Götalunden och Lextorp, utbrutna ur Trollhättan 1989.

Fig. 3. Länsindelningen fram till 1998. Göteborgs och Bohus län (O), Älvsborgs län (P) och Skaraborgs län (R)



Antalet församlingar som upplösts efter 1950 är dock fler. Falköpings och Hjo landsförsamlingar har införlivats i respektive stadsförsamling. Ett förhållandevis stort antal medeltidssocknar, varav flera länge saknat egen kyrka, har först under 1900-talets andra hälft uppgått i närbelägna församlingsbildningar (Tarsled, Rödene, Bälinge, Bolum, Hornborga, Sätuna, Bjärka, Grovare, Norra Säm, Södra Vånga, Tumberg, Agnetorp, Bergstena, Gingri, Istrum, Ottravad, Rådene, Sil, Smula, Ullasjö och Västra Gerum). De två medeltidssocknarna Edåsa och Ljunghem, som tillsammans lät uppföra Edhems kyrka 1873, bildade 1995 gemensam församling, då under namnet Vretens församling.

När detta skrivs står dock Västergötlands församlingsstruktur inför den största förändringen någonsin. Vid årsskiftet 2002 genomförs ett stort antal församlingssammanslagningar i hela landet. Mest genomgripande kommer de kyrktäta delarna av Lunds och Skara stift att påverkas. Församlingarna i Skara stift minskas då från 348 till 256.

## Landskapets karaktärsdrag

Västergötland består av sinsemellan mycket olika landskapstyper. Den norra delen tillhör den mellansvenska sänkan som befinner sig under högsta kustlinjen och karakteriseras av ett sprickdalslandskap. Allra tydligast möter vi denna landskapstyp i den nordvästra och nordöstra delen av landskapet. Ute på de stora slätterna söder om Väneren dominerar de postglaciala lerorna som endast avbryts av några större sandiga områden samt de stora randmoränerna i öst-västlig riktning. Landskapet här är platt och har hög uppodlingsgrad. Ett par avvikande drag i topografin utgör de av inlandsisen sparade Halle- och Hunneberg samt Kinnekulle, bestående av sedimentära bergarter under en hård hätta av diabas. I väster blir sprickdalarna allt tydligare och de dominerande terrängelementen utgörs här av Göta älvs och Sävveåns dalgångar. Topografin är här oroligare och inslaget av grövre morän och kalt berg ökar ju längre västerut man kommer. Mot nordöst i Vadsbo-området är sprickdalslandskapet flackare med stora öppna partier som i norr gränsar mot Tivedens skogslandskap.

I den sydöstra delen av mellansvenska sänkan gränsar slättlandskapet mot den relativt högt belägna Falbygden som i sin helhet domineras av de s.k. västgötabergen, här bestående av bl.a. Billingen och Mösseberg. Även här har diabaskappan skyddat de underliggande bergarterna mot erosion. Inlandsisens arbete har under senare geologiska tidsåldrar frambringat en finfördelad moränlera som är mycket fertil och lucker. Då området i sin helhet ligger över högsta kustlinjen har dessa goda odlingsjordar till stora delar bevarats från erosion. De har därför varit bebyggelseutdragande genom årtusenden och Västergötlands centrala delar utgör ett av landets kärnområden bebyggelsehistoriskt sett.

Över högsta kustlinjen ligger också till stora delar skogstrakterna Hökensås och Vikaskogen som är belägna mellan de ovan nämnda centrala slättbygderna och förkastningsbranten utefter den västra sidan av Vättern. Här saknas varje inslag av kalkberggrund varför landskapet präglas av grov urbergsmorän beväxten med i huvudsak barrskog. Dessa områden är sent koloniserade.

Också de södra delarna av Västergötland befinner sig över högsta kustlinjen. Här har isen på sina ställen deponerat en sandig morän som kunnat uppodlas. Ofta är det stora avstånd mellan de trakter där uppodling kunnat ske, eftersom grövre morän nästan helt dominerar landskapet. Inte sällan ligger de för odling utnyttjade moränjordarna högt i terrängen bl.a. av kli-

matiska skäl. Bebyggelsen framträder därför ofta som fönster i skogslandet, gärna på nord-sydligt utdragna moränformationer. I gränstrakterna mot Halland återkommer sprickdalslandskapet som helt domineras av Ätrans och Viskans älvdalar.

## Topografisk indelning

Västergötland kan utifrån sina naturgeografiska egenskaper indelas i regioner (fig. 5). *Södra Västergötlands skogsområden* ligger över högsta kustlinjen. Över dessa nivåer nådde inte havsytan under inlandsisens avsmältningsskede. Jordtäcket på höjderna spolades därför inte bort som i lägre liggande terrängpartier, utan blev kvar med sina näringsämnen. Bebyggelsen ovanför högsta kustlinjen är därför ofta lokaliserad till tydliga höjdstråk vilka i dessa trakter ofta går i nord-sydlig riktning. I övrigt har landskapet en låg uppodlingspotential, något som är tydligt genom att skogs- och myrmarker dominerar området. Området har dock haft en fast jordbrukande befolkning åtminstone sedan äldre järnålder.

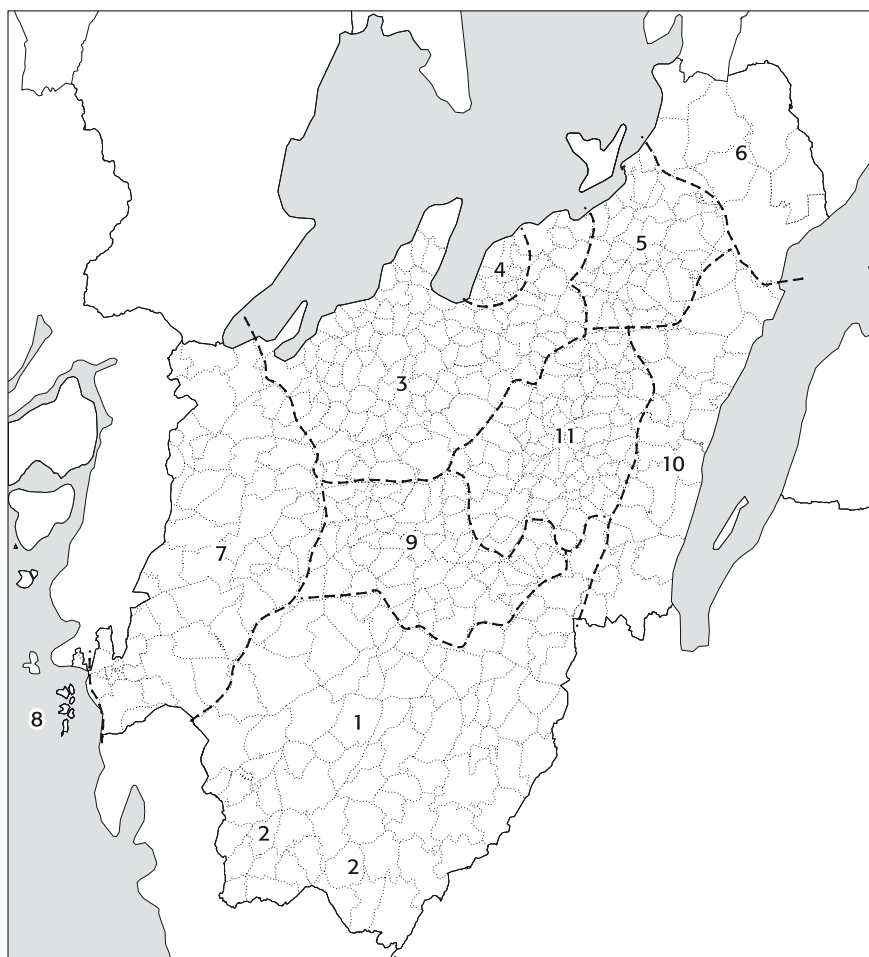
*Ätrans och Viskans älvdalar* har relativt hög uppodlingsgrad och en starkt terränganpassad bebyggelse. Hela södra Västergötland har haft en bebyggelseutveckling som dominerats av kreatursskötsel och åker i ensädesbruk. Detta har medverkat till att dessa trakter uppvisar ett ålderdomligt kulturlandskap med stora arealer f.d. ängs- och hagmark.

Västergötlands centrala slättbygder domineras av *Skara-Varaslätten*. Området kan karakteriseras som helåkerbygd, men den höga uppodlingsgraden är ett relativt sent fenomen. Tidigare dominerades området av relativt stora byar i ensäde. Åkerarealen var relativt begränsad medan ängs-

Fig. 4. På Skara-Varaslätten ligger Longs kyrkby, omgiven av utflyttade gårdar. Foto Jan Norrman 1984, RAÄ.



Fig. 5. Topografisk indelning baserad på naturgeografiska och odlingsmässiga förutsättningar: 1. Södra Västergötlands skogsområden. 2. Åtrans och Viskans älvdalar (siffrorna anger läget för älvdalarna inom södra Västergötlands skogsområden). 3. Skara-Varaslätten. 4. Kinnekulle. 5. Vadsboslätten. 6. Norra Västergötlands skogsbygd. 7. Göta älv och Sävåns dalgångar. 8. Styröarkipelagen. 9. Norra Sjuhäradsbygden. 10. Hökensås och Vikaskogen. 11. Falbygden.



och buskmarkerna var desto mer omfattande. Bebyggelsen kännetecknades före 1800-talets skiften av stora klungbyar omgivna av åkermark. Till de största har kyrkorna lokaliserats. Denna bebyggelsebild har sedermera ändrats genom skiftesutflyttningarna och slätten domineras i dag av utflyttade ensamgårdar (fig. 4). Genom de vida utblickarna över landskapet utgör kyrkorna i dessa gamla sockencentra ett av landskapets karaktärsdrag.

*Kinnekulles* avsatser är väl lämpade för odling och bergets mineraltillgångar har tidigt utnyttjats av människan. På bergets avsatser finns både bördig åkermark och vidsträckt, vindpinade kalkhedar som främst nyttjats som betesmark. I äldre tid var berget bevuxet med frodig lövskog, vilken senare till följd av hårt nyttjande och skogsbränder avtog till förmån för barrskog.

*Vadsboslätten* har stora likheter med slättbygden runt Skara och Vara genom sin öppna landskapstyp. Området är emellertid sjörikt och bebyggelsestrukturen lite annorlunda. Byarna är av mindre storlek och väl terränganpassade. Landskapet har ofta en ålderdomlig karaktär med rik lövvegetation och gräsmarker. Slätten begränsas i nordost av *norra Västergötlands skogsbygd*; en övergångszon mellan slätten och Tivedsskogarna kring sjöarna Unden och Skagen. Under 1600-talet skedde en sekundär finnkolonisation i de gleset befolkade bygderna. I Skagersholm fanns till 1800-talets senare hälft även en utlöpare av bergslagens bruksverksamhet.

*Göta älv och Sävåns dalgångar* omges av skogsbygder av helt annat utseende än de centrala slätterna. Bebyggelseenheterna är mindre om man bortser från själva älvdalarna. I vissa områden över högsta kustlinjen dominerar ensamgårdsbebyggelse, som inte sällan lokaliserats till krönlägen.

Landskapet är kraftigt kuperat med kala berg och djupa raviner. Dalgångarna blir allt kargare mot havet samtidigt som de minskar något i relief. Västergötlands västligaste region utgörs av *Styrsöarkipelagen* utanför Göta älvs mynning.

*Norra Sjuhäradsbygden* bildar en region kring övre Lidan, Nossan och Tidån, ungefär omfattande Gäsene härad samt de nordliga delarna av Vesene och Ås härader. Regionen präglas av förhållandevis kuperad terräng med övervägande skog- och mossmarker. I nordväst avgränsas detta område mot Skara-Varaslätten genom Svältornas vidsträckta myrmarker. Den odlingsbara jorden är begränsad och fragmentarisk och återfinns i allmänhet kring sjö- och älvstränder. Odlingslandskapet uppvisar på sina håll ålderdomliga drag.

*Hökensås och Vikaskogen* bildar en bergig skogsbygd som är sent koloniserad och som domineras av mindre bebyggelseenheter. Området är till stora delar beläget ovanför högsta kustlinjen, vilket medfört uppödling även av högt belägna jordar.

*Falbygden* avviker från övriga Västergötland på många sätt. Kalken i platåbergen har givit upphov till en fertil moränlera som varit möjlig att odla under mycket lång tid. Därför har bebyggelseenheter utvecklats till stora byar, som beroende på val av produktionsekonomi antingen är anpassade till kreatursskötsel eller åkerbruk. I det senare fallet har bebyggelsen utvecklats till verkligt stora byar för svenska förhållanden. Man har infört samma typ av roteringssystem som i östra och södra Sverige vilket lett till koncentration av bebyggelsen, särskilt i den östra delen av Falbygden. Anpassningen till de hydrografiska förhållandena medför i detta senare fall ofta att bebyggelsen och kyrkobyggnaderna ligger lågt i terrängen men undantag från detta förekommer.

## Bebyggelsehistoria

En typ av fornlämning som, i ett riksperspektiv, är speciellt intressant i samband med kyrkan är runstenarna. De västgötska runstenarna har i de flesta fall kristna inskriptioner och har ofta sin plats vid kyrkorna. Många runstenar har använts som byggnadsmaterial i kyrkorna och finns inmurade i väggar eller ligger som trappstenar. Runstenarnas ursprungliga uppställningsplats är ofta okänd och placeringen vid kyrkan kan alltså vara sekundär. Västergötland har emellertid även ett stort antal runornerade gravmonument och resta runstenar med ursprunglig plats vid kyrkan. Runstenarna är i allmänhet äldre än exempelvis de uppländska och korstecken och böner anses som belägg för ett tidigt kristnande i landskapet.

Ett typiskt drag, om ej helt unikt, för Västergötland är de gravhögar som ofta återfinns i kyrkans närhet och vilka i traditionen fått namn efter forntida kungar. Dessa storhögar, vare sig de är lokala kungars gravar eller betydande familjeöverhuvudens, visar kyrkbyns kontinuitet som bygdecentrum. Kung Knuts hög vid Tengene kyrka, kung Ranes hög vid Flistads kyrka (fig. 6) och Kungskullen i Berghem är några exempel. Förutom kung Skjolms hög vid Skalunda finns nära kyrkan en hög som i storlek kan jämföras med Vendelhögarna i Uppland. Vid Larv ligger den stora högen Larva Bäsing.

Att bygderna redan före kyrkornas tillkomst haft en inte oansenlig befolkningssmängd visar också koncentrationen av gravar. Några av landets största brandurnegravfält, från förromersk järnålder återfinns vid Horns och Hasslösa kyrkor. Bygravfält från järnåldern är inte vanliga i Västergöt-



Fig. 6. Flistads kyrka på Vadsboslätten. På kyrkogården strax norr om kyrkan ligger den s.k. kung Ranes hög. Foto Jan Norrman 1990, RAÄ.

land, troligen till följd av den höga uppodlingsgraden, men exempelvis vid Erska, Fölene, Hol, Södra Härene, Levene, Rommele, Sjogerstad, Väring och Dimbo kyrkor finns sådana. Vid Tuns kyrka finns ett mäktigt bronsåldersröse; ursprungligen har här funnits två.

I några fall ligger kyrkan i närheten av en fornborg. Så är fallet i Trästena och Västra Tunhem. Ett tydligt exempel på att kyrkans placering kunde vara av stor symbolisk betydelse är Ås kyrka, vilken är byggd ovanpå en vikingatida gravhög; så lär vara fallet även i Ullene och möjligen även i Forsby. Ljurs kyrka har visat sig vara anlagd på tre utjämnade järnåldershögar. Andra exempel är Odensåkers kyrka vid storhögen "Odens grav" och där även, liksom för Friggeråker och Frösve, själva sockennamnet antyder platsens forntida rituella betydelse.

Fram till 1645 gick riksgården mot Danmark i skogsområdena mellan Halland och Västergötland. Mot söder bildade Viskan gräns och till 1658 var Göta älv riksgården mot Norge. Som gränsområde har landskapet tidigt tagit emot impulser utifrån, speciellt från England och Danmark. Före den kristna tiden syns detta i gravskick och artefakter, senare i kyrkokonst och arkitektur samt administrativa och juridiska sammanhang. Västergötland kristnades tidigt och många kyrkor härrör troligen från 1100-talet. Socknenbildningen var i Västergötland sannolikt genomförd vid 1200-talets utgång. Den uppräknade av landskapets kyrkor som görs i bilagan till den Äldre Västgötalagen visar god överensstämmelse med de idag kända kyrkplatserna.

Huruvida det allra första biskopssätet var förlagt till Skara eller Husaby är oklart. Enligt kaniken Adam av Bremen skall Skara stift ha tillkommit, med stöd från det tyska ärkestiftet Hamburg-Bremen, under 1000-talets första decennier. Biskopssätet skulle ha förlagts till Skara under Olof Skötkonungs regeringstid. Delvis motsäggande uppgifter ger "Vidhemsprästens"

text i ett bihang till den Äldre Västgöotalagen. Kung Olof skulle ha blivit döpt i Husaby källa av den engelske biskopen Sigfrid, vilken också var den förste biskopen i Husaby. Om så verkligen varit fallet är osäkert men myten därom är stark. Husaby skulle alltså ha varit stiftsstad i ett initialt skede men snart ha övergivits för Skara. Omständigheterna kring den första stiftsstaden är såldes oklara. Adam hade som syfte att skriva Bremerstiftets missionshistoria i en tid av religionspolitiska motsättningar och det är inte uteslutet att stiftets betydelse för missionsarbetet i Norden och Västergötland har överbetonats. Det är även tänkbart att en viss konkurrens mellan engelska och tyska missionärer rätt och två parallella biskopssäten funnits under en kort tid.

Från 1300-talets slut till reformationen märks en stagnation i hela landskapet, både i sakral och i profan byggnation. Befolkningsunderlaget sviktar och församlingar slås ihop. Kyrkor lämnas öde. Pest, agrarkris och gränsstrider är några samverkande orsaker. Efter den nuvarande riksgrensens fastläggande stabiliseras förhållandena, men landskapet verkar inte kunna återta sin tidigare politisk-religiösa position. Sveriges politiska och religiösa centrum finns nu i östra Mellansverige.

Enligt jordeböckerna uppvisar Västergötlands ägostruktur under 1500-talet en avvikelse jämfört med övriga landet. Endast 29 % av jorden innehades av skattebönder, jämfört med riksgenomsnittet 52 %. Kronojorden utgjorde under samma tid 8 %, jämfört med 6 % och frälsehemmanen omfattade 33 % mot 21 %. Det andliga frälset ägde sammanlagt 28 % av den totala frälsejorden, medan riksgenomsnittet var 21 %. Huruvida dessa siffror även avspeglar ägostrukturen under tidigare århundraden är osäkert, men eventuellt finns i den höga andelen frälsejord en förklaring till det omfattande kyrkobyggandet under tidig medeltid.

Det nordiska sjuårskriget (1563–70) kom att bli förödande för gränsområdet mellan Norge, Danmark och Sverige. Delar av Västergötland drabbades hårt av ödeläggelse i krigets slutskede, främst i södra Västergötlands skogsbygder (häraderna Mark och Kind) samt Göta älvdal (häraderna Askim, Sävedal, Vättle, Ale och Flundre). I de områden där danskarnas härjningar var värst brändes över 80 % av gårdarna. Efter krigsslutet lyckades man dock genom tillfälliga skattelättnader stimulera en snabb återhämtning.

Befolkningen ökade kraftigt från 1700-talets mitt i hela landskapet, men särskilt i Älvsborgsdelen (fig. 7). Inom jordbruket investerades i mindre bördiga arealer samtidigt som manufakturindustrin expanderade. Befolkningen i Skaraborgs län ökade åren 1750–1850 från ca 110 000 till 200 000 invånare, i Älvsborgs län från ca 126 000 till 246 000. Ökningen var alltså avsevärt kraftigare i Älvsborgs län. Det gäller särskilt 1800-talets första hälft, då ökningen uppgick till 61 %. Omkring 1880 nådde den kraftiga befolkningsökningen på Västergötlands landsbygd sin kulmen. Då bodde omkring 565 000 personer inom landskapets gränser, varav ca 440 000 i landssocknarna. Samtidigt bodde omkring 90 000 invånare i Göteborg och angränsande socknars förstadsbebyggelse samt ca 35 000 i landskapets övriga städer. Trettio år senare hade emellertid landssocknarnas befolkningsantal minskat till ca 385 000, medan städerna fördubblade sin befolkning: Göteborg och dess förstäder till närmare 180 000 (1917) och övriga städer till ca 80 000 personer. Denna förskjutning i riktning mot tätorter och städer har i senare tid än mer accentuerats.

Landsbygdens befolkningsminskning efter 1880 berodde på utflyttning och på låga födelsetal. Inflyttning till städer inom eller utom landskapet var vanlig i Skaraborgs län. I Älvsborgs län var därtill emigrationen omfat-

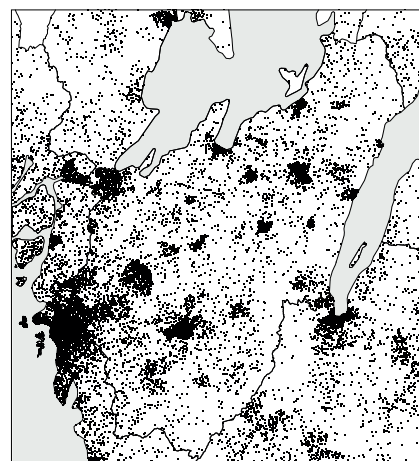
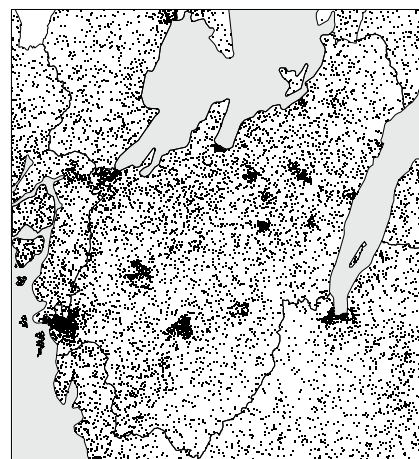
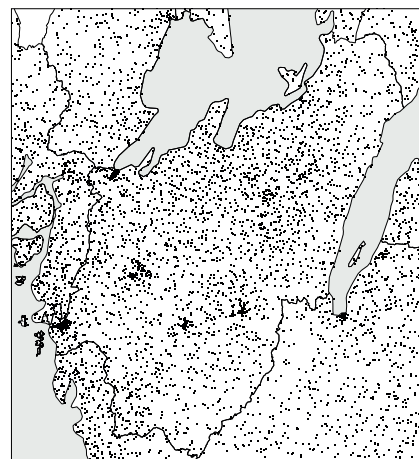


Fig. 7 a–c. Befolkningstal för församlingarna 1805, 1900 och 1995, överförd i punkttäthet. En punkt motsvarar 100 invånare.



tande. Inflyttningen till städerna ledde till de första nya stadsgrundningarna sedan 1600-talet: Tidaholm 1910, Trollhättan 1916 och Mölndal 1922. Den industriella utvecklingen i Västergötland från 1800-talets slut har varit knuten till Göteborg med sin utskeppningshamn, till Trollhättefallen och till Sjuhäradsbygden, där textilindustrin var viktig. Medan industrin växte fram i landskapets södra och västra delar koncentrerades jordbruket till de centrala slättbygderna. I de senare dominerade från 1800-talet havreodlingen. Havre var som kraftfoder en stor exportprodukt till bl.a. Storbritanien före sekelskiftet 1900 och genom den omfattande odlingen kom Skara-Varaslättnens nuvarande helåkerslandskap att utvecklas. Under 1900-talet har stora arealer jordbruksmark lagts i träda i marginalbygderna, medan silurjordarna i landskapets kärnbygder ännu odlas. Även mejerinäringen är livskraftig, medan textilindustrin gått tillbaka.

## Regionala bebyggelsehistoriska särdrag

De centrala delarna av Västergötland, främst Falbygden, utgör ett för Sverige helt unikt område, genom att en anmärkningsvärt hög andel av landets fornlämningar finns här. Megalitgravarna, med sina komplicerade konstruktioner och släktbaserade begravningskick, vittnar om ett tidigt befolkningsstarkt och välorganiserat samhälle. Med största sannolikhet finns en bebyggelsekontinuitet i dessa trakter som sträcker sig tillbaka åtminstone till 5000 år f.Kr. Järnåldern har avsatt färre spår, vilket till största del är avhängigt den höga uppodlingsgraden. Falbygden jämte delar av Skara-Varaslätten äger ett stort antal bevarade medeltidskyrkor. Trakten har även under medeltid hyst två betydande 1100-talskloster av cistercienserorden. Varnhems kloster etablerades under 1150-talet, efter det att munkarna en kort tid även vistats på Lurö i Väneren. Nunneklostret i Gudhem grundades något senare på en kungsgård tillhörig Uppsala Öd. Den redan befintliga gårdskyrkan övertogs av klostret. Både Varnhem och Gudhem, liksom Sveriges övriga kloster, indrogs av Gustav Vasa fr.o.m. 1537.

Göta älv och Sävåns dalgångar är tidigt koloniserade och visar spår efter de i Sverige allra äldsta stenålderskulturerna. Även vid södra Vänerkusten och, speciellt, kring sjöarna Anten och Mjörn finns stenålderslämningar. Bebyggelseenheter i historisk tid är små, ofta bestående av ensamgårdar av sent ursprung. Jorden har brukats efter ensädesprincipen, d.v.s. årlig sådd kombinerat med boskapsskötsel och regelbundet tillförd gödsel. Lödöse var en viktig samlingspunkt för gränshandeln med Norge, senare ersatt av Nya Lödöse och Göteborg. Den sistnämnda fick stadsp privilegier 1621 och blev snabbt en viktig länk till kontinenten. I staden fanns tidigt holländsk, engelsk och tysk befolkning med egna församlingar. En omfattande rederi- och hamnverksamhet samt varvsindustri växte fram under 1900-talet men har sina rötter i föregående sekler. Göteborg är idag Nordens största oceanhamn. Viktiga hamnar för insjötrafiken blev Vänersborg och Trollhättan, speciellt efter Trollhättekanals öppnande år 1800.

Dalgångarna längs Tidån, Ätran och Viskan har tidigt koloniserats. Än idag fungerar de höglänta skogstrakterna mellan dalgångarna som barriärer mellan dalgångarnas bygder där fortsättningsvis bebyggelsen förtätas. Även här dominerar ensamgårdar, men mindre enstaka byar förekommer också. Åkern låg i ensäde och brukades in mot 1700-talets slut med ålderdomliga redskap, exempelvis årder. Älvdalarna med omgivande skogsbygder bildar tillsammans Sjuhäradsbygden. Namnet Sjuhäradsbygden är en relativt sen benämning på de härader kring Borås vilka fått vissa privilegier rörande gårdfarihandel. Regionen, som inte är geografiskt

homogen, omfattar Bollebygds, Gäsene, Kinds, Marks, Redvägs, Vedens och Ås häradar. Här har jordbruksbetingelserna varit sämre än på slättterna i norr och näringsfånget har till stora delar inriktats mot vad skogen kunnat ge. Tillverkning av trä- och smidesvaror för avsalu i form av möbler, allehanda verktyg samt husgeråd har varit viktiga inkomstkällor, likaså har textilindustrin, med ursprung i den traditionella ullhanteringen varit. De många forsarna har lokaliserat olika typer av vattendrivna anläggningar såsom kvarnar, sågar och färgerier. I äldre tid har även handel med hästar och oxar varit omfattande.

Befolkningsutvecklingen var stark under 1700- och 1800-talen till följd av en blomstrande textil- och träindustri, speciellt tydlig i Viskans dalgång med orter som Viskafors, Fritsla och Kinna. Borås, knallarnas egen stad, fick stadsprivilegier 1622 och bröts då ur Torpa socken. Staden är idag administrativt och kulturellt centrum för landskapets södra delar. Det var främst befolkningen i de södra häraderna som bedrev gårdfarihandel, minst i Gäsene. Många socknar byggde nya kyrkor i samband med befolkningsökningarna och södra Västergötland har landskapets lägsta andel bevarade medeltidskyrkor.

De trakter som har störst uppodlingsgrad: Vadsbosläppen samt Skara- och Varaslätterna, är tidigt koloniserade och har alltid haft en hög befolkningsandel. Skara var tidigt administrativt och religiöst centrum men retarderade efter medeltiden till förmån för främst Skövde. Vänerstäderna Mariestad och Lidköping har, liksom Trollhättan och Vänersborg, varit livligt frekventerade insjöhamnar med utskeppningsvaror som spannmål, sten- och mejeriprodukter.

Storskiftet för Skaraborgs län stadfästes 1749 och laga skifte genomfördes åren 1827–50. 54 % av länets samtliga gårdar flyttade från de gamla bytomterna och det är därmed den största utflyttningen i landet. Den stora skiftesutflyttningen samt järnvägens dragning har medverkat till senare sockensammanslagningar då de gamla kyrkbyarna inte längre var kärnbygdens självklara nod. Nya järnvägssamhällen växte exempelvis fram i Töreboda, Vara och Grästorp.

## Sockenstorlek och bebyggelsestruktur

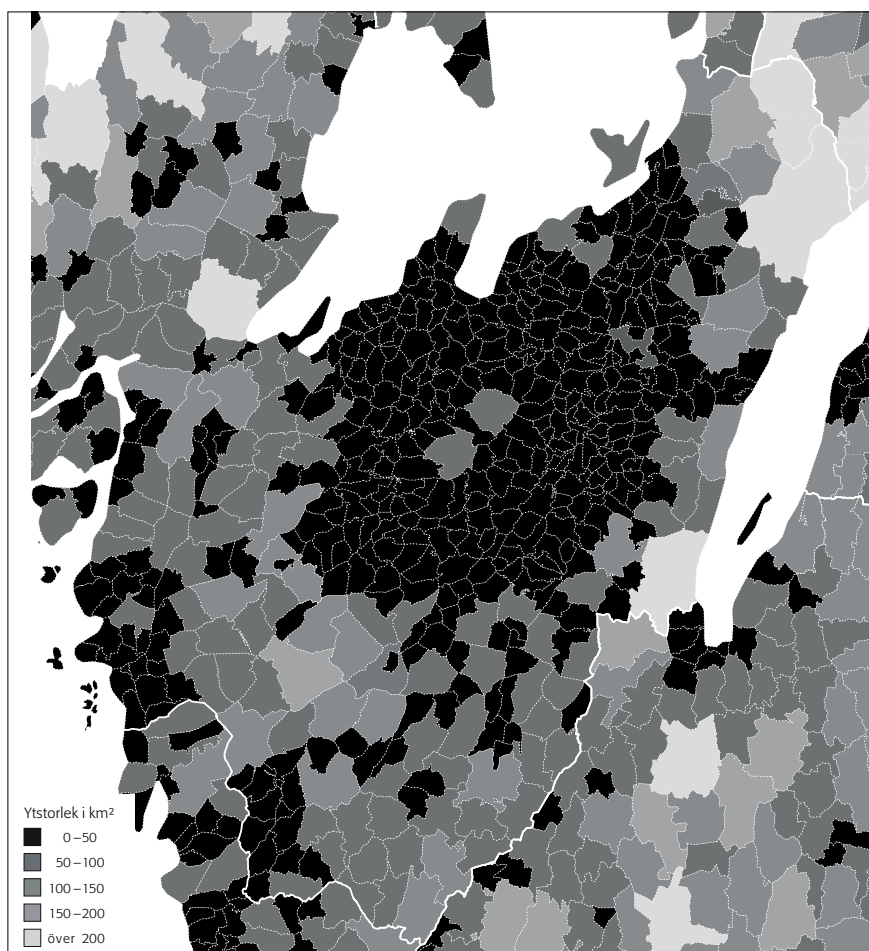
Västergötlands till ytan minsta socknar ligger i den bördiga och befolkningsrika Falbygden mellan Falköping och Skövde (fig. 8). Avståndet mellan kyrkorna är ofta inte mer än halvannan kilometer. I landskapets södra skogstrakter är socknarna som störst. Här är kyrkor och bebyggelse placerade längs dalgångarna medan socknarna sträcker sig upp över de omgivande högre skogstrakterna. Lika främjande för bebyggelsespridningen som kommunikationsmöjligheter och odlingsbetingelser längs dalgångarna varit, lika isolerande var dessa höga skogstrakter, ett drag som ännu är framträdande.

Lagan, Viskan och Ätran har långt in i historisk tid varit farbara, från Hallandskusten upp till norra Sjuhäradsbygden i centrala Västergötland. Mycket små socknar finns just i denna trakt, som fungerar som vattendelare mellan ovan nämnda sydrinnande älvarna samt de nordrinnande, Tidån och Lidån. Byarna är här mindre än i Falbygden medan sockenstorleken ytmässigt är densamma. De små och ofta välbyggda medeltidskyrkorna, kombinerat med ett rikt fornlämningsmaterial indikerar ett rikt samhälle under järnålder och tidig medeltid.

Något större till ytan är Skara-Varaslättens församlingar samt socknarna längs Dalbosjöns och Vänerns stränder. De arealmässigt största

Fig. 8. Församlingarnas storlek. Kartan visar församlingarna 1750, grupperade efter ytstorlek. Västergötlands församlingar har i allt väsentlig tillkommit under medeltiden.

Rapportens kartor visar antingen 1750, 1800, 1900 eller 1950 års församlingar (ritade efter nuvarande gränser), beroende på kartans innehåll. Kartor som visar medeltida förhållanden baserades på 1750 års församlingar.



socknarna återfinns emellertid i landskapets västra och södra dalgångsbygder med de största i Bollebygds och Härryda kommuner. Stora församlingar finns även i skogsbygderna längs Smålandsgränsen, på Hökensås och längs Vätterstranden, i skogstrakterna mot Närke samt i de av skog- och mossmarker dominerade trakterna mellan norra Sjuhäradsbygden och Skara-Varaslätten, framförallt i Larv och Norra Vånga socknar.

Västergötland är det landskap som äger flest övergivna kyrkplatser (fig. 9). Många av kyrkorna har haft egna socknar, vilka nu är införlivade i de befintliga församlingarna. Flera av de tidigmedeltida kyrkorna togs ur bruk och församlingar slogs ihop strax efter reformationen, till följd av ett sviktande befolkningsunderlag. Åtskilliga socknar hade enligt 1500-talets jordeböcker inte fler än fyra till fem hemman. Från 1500-talets slut och framåt vittnar kyrkböckerna, speciellt i skogsbygderna, om de små församlingarnas svårigheter att underhålla kyrkan. Detta blev ett av skälen till att många medeltidskyrkor från och med 1800-talets ingång övergavs. Man kunde i sådana fall välja mellan en fullständig sockensammanslagning eller att behålla sockennamn och viss administrativ organisation, men bygga ny gemensam kyrka.

I vissa församlingar valde man till följd av befolkningsökningen under 1800-talet att bygga egen, större kyrka. Befolkningsunderlaget ökade och framtidstron var stark. Medeltidskyrkan upplevdes som bristfällig, mörk och trång. En våg av inomkyrklig väckelse drog samtidigt över stora delar av landet och fick starkt fäste i Västergötland, vilket innebar att kyrkosökandet ökade. Jämsides med statskyrkan verkade även frikyrkorna. På sina håll revs den lilla medeltidskyrkan efter den nya kyrkans uppförande,

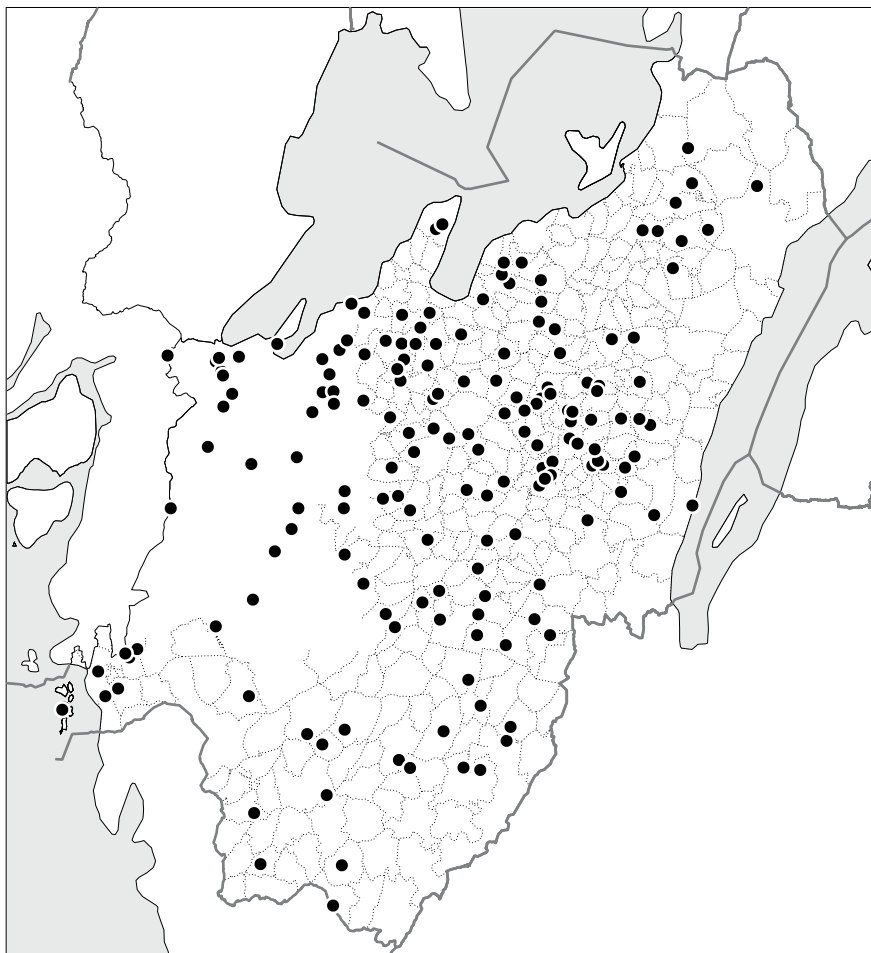
på andra håll fick den stå kvar, ofta mest av en tillfällighet. Idag, efter en betydande utflyttning från landsbygden, har dessa församlingar åter tagit de kvarvarande medeltidskyrkorna i bruk. Nu är de återigen tillräckligt stora för gudstjänstlivet.

## Kyrkan i landskapet

### REGIONALA SÄRDRAG

Västergötland, utom Falbygden och Skara-Varaslätten, är ett sjörikt landskap och de flesta kyrkor ligger i anknytning till mindre sjöar och vattendrag. Vattendragen var i forna tider viktiga kommunikationsleder, såväl vinter- som sommartid. I de vidsträckta skogsbygderna i Västergötlands södra delar avspeglar sig detta förhållande tydligt i kyrkornas läge. Den begränsade förekomsten av odlingsmark ligger samlad längs dalgångarna och det är i bygder med den största koncentrationen av odlingsbar jord man i allmänhet finner kyrkorna. Längs de omfattande sjösystemen, vilka sträcker sig från västkusten i nordostlig riktning långt upp i landet ligger kyrkorna, som pärlor på band. Ett undantag är Ölsremma som med sitt läge vid Komosse snarare knyter an till det småländska höglandet. De södra skogsbygderna står i skarp kontrast mot slättbygderna och Falbygden i norr.

På slätterna kring Skara och Vara är kyrkorna ofta belägna på en flik av utmarken i gränsen mellan inägo- och utmark. Kyrkan ligger vid den största åkerkoncentrationen i socknen men har inte fått inkräkta på odlingsmöjligheterna. I det flacka landskapet vid Vänerns strand har kyrkorna mestadels



*Fig. 9. Kyrkplatser och kyrkoruiner. Kartan anger kända platser för varaktigt övergivna församlingskyrkor, äldre än 1950. Knappt hälften av de 168 på kartan markerade kyrkplatserna kan knytas till medeltidssocknar som uppgått i annan församling. De resterande kyrkplatserna utgörs i huvudsak av äldre lägen för församlingens huvudkyrka. Som platser för varaktigt övergivna församlingskyrkor har även Broby, Slädene, Skaga och Friggeråker medtagits, även om de i sen tid nyttjats för återuppförda kapell eller kyrkor.*



Fig. 10. Larvs kyrka är belägen i utkanten av Skara-Varaslätten vid Larvaån. Foto Gustaf Ewald 1908, ATA.

ett fritt läge på mindre impediment i åker- och ängsmark. Byarna är skiftade och många kyrkor ligger nu relativt ensamma. Kyrkorna har så gott som alltid vattenkontakt, även om den idag utgörs av endast en smal bäckfåra. Några kyrkor som har mer tydlig anknytning till större vattendrag är Eggby på näset mellan Eggby- och Stakasjön i Valle härads särpräglade kamelandskap, Marum på åbrinken vid Flian, Härjevads gamla kyrka vid Lidan (senare flyttad till Fornbyn i Skara), samt Larv vid Larvaån (fig. 10).

Vadsboslättens kyrklägen har stora likheter med Skara-Varaslättens. Landskapet är öppet och utblicken vid, men byarna är mindre och ligger mestadels väl samlade på låga moränpartier i åker- och ängsmarken. Slätten är sjörik men ingen av kyrkorna är lokaliserad direkt till en sjöstrand; ett läge som är vanligt i andra landskap, exempelvis i Dalarna.

I nordost övergår Vadsbosläätten gradvis i norra Västergötlands skogsbygd. I de till ytan stora socknarna finner vi kyrkorna på höjdsträckningar med undantag för Udenäs kyrka som ligger i dalsänkan mellan berg och skog samt Tiveds 1800-talskyrka vid Undens strand.

Längs Vätterns strand i landskapets östra del ligger Hökensås och norr därom Vikaskogen. Områdena är sent koloniserade och församlingarna stora med annex som senare blivit självständiga församlingar. Längs kustremsan finns vissa odlingsbetingelser men här har också fiske varit en viktig näring. Bebyggelse och kyrka ligger på gränsen mellan skogen och den smala remsan odlingsmark vid Vätterstranden. Kyrkorna ligger i allmänhet vid vattendrag och inte sällan med vid utblick. Trakten präglas till stor del av storgods som Almnäs, Hjällö och Skämmningsfors.

Falbygdens plataberg ger detta område dess speciella karakteristik. I Falbygdens västra del har boskapsskötsel varit den dominerande näringen. Här präglas landskapet av små ensädesbyar med omfattande betesmarker.



Odlingsstråken är orienterade i nordost-sydväst och varvas med skogs- och myrmarker. En vanlig typ av by här är radbyn, där bebyggelsen ligger samlad på höjdsträckningarna med åker och äng i smala ägoblock längs sluttningarna. Kyrkan ligger här på den vattenförande klevan tillsammans med den övriga bebyggelsen och får därigenom ett dominerande läge. Exempel på radbyar som även är kyrkbyar är Karleby (fig. 11) och Värkumla i Falbygden men även Björsäter nära Vänern.

I Falbygdens östra del ligger landskapets största byar, de stora tresädesbyarna. Bebyggelsen är här grupperad längs de vattenförande dalgångarna och har samma form som de i Skåne och Nordeuropa vanliga platsbyarna, med en öppen plats kring vattenhållet i byns mitt. Odlingsmarken var belägen högre upp, på de väldränerade sluttningarna. Den yngre bebyggelsen har dragit sig upp mot sluttningarna vilket medfört att odlingsmarken idag på många håll återfinns nedanför bebyggelsen. De utskiftade byarna har emellertid också senare förtätats, vilket ger intrycket av en äldre intakt bybebyggelse. Kyrkan ligger ofta tillsammans med gårdarna nästan "mitt i byn". Exempel på platsbyar med kyrkan relativt centralt i byn är Högstena, Kälvene, Borgunda, och Luttra.

I norra Sjuhäradsbygden återfinns kyrkorna ofta på markerade höjder i odlingslandskapet. Endast Kvinnestads kyrka har riktig sjökontakt men flera ligger nära större moss- och myrmarker som vid tiden för den första kyrkogenerationen varit farbara, i synnerhet vintertid.

I regionen kring Göta älv och Säveåns dalgångar återfinns kyrkorna tillsammans med enstaka bebyggelseenheter på sluttningarna mellan skogsbygd och den sparsamma odlingsmarken (fig. 12). Kyrkor i höjdlägen är exempelvis Skepplanda, Hålanda och Bergum. På Säveåns brink ligger Partille kyrka. Utsikt över Askimsviken har kyrkorna i Askim och Västra Frölunda.

Till Västergötland hör även en smal remsa kustlandskap mellan Bohuslän och Halland, nämligen Styrö arkipelag. Naturligt styrs boplatsvalet

*Fig. 11. Karleby är en av Västergötlands mest karakteristiska radbyar. Kyrkbyn ingår i Falbygdens riksintresseområde. Foto Jan Norrman 1990, RAÄ.*



Fig. 12. Härryda kyrka ligger i Möln-dalsåns dalgång, nära den gamla landsvägen mellan Göteborg och Borås. Den nuvarande kyrkan uppfördes 1850, men har haft en medeltida föregångare på samma plats. Foto 1913, ATA.

här av helt andra kriterier än på fastlandet. Goda hamnmöjligheter med skydd för väder och vind, tillräckligt djup och inte allt för svårnavigerad insegling är avgörande för bebyggelsens och kyrkans lokalisering i en skär-gårdsbygd.

#### TOMT OCH LÄGE

Den medeltida kyrkan har ofta ett läge som vittnar om ett mycket medvetet val, styrt av kommunikativa behov och rituella föreställningar (fig. 13). Kyrkan kan ligga väl synlig över nejden på en udde eller ett näs som i Fivlered vid Ätrans utlopp i Lönern eller Fuxerna nära Göta älvs strandbrink. Den kan också ligga på en kulle som Källands-Åsaka eller till och med på ett berg som Bergum vid Lärjeån; även kyrkorna i Möne, Hällstad och Alboga har ett mycket högt och dominerande läge. Bland andra kyrkor med vid utblick kan nämnas Vilske-Kleva, Västra Tunhem, Örby, Berghem och Skalunda.

Att platsen för de medeltida kyrkorna i allmänhet är vald med största omsorg framträder allra tydligast på den geologiska kartan. Kyrkan är vanligen belägen på stabil och väl-dränerad mark. Det kan vara ett mindre impediment i åkermarken exempelvis en berghäll i dagen eller ett grövre moränparti. Även om de flesta kyrkor har ett läge som anknyter till vatten ligger Västergötlands kyrkor sällan alldeles vid stranden. Speciellt tydligt är det i de södra älvdalarna där kyrkorna är placerade någon kilometer uppåt dalsidan. Ett helt strandnära läge skulle här vara olämpligt med tanke på vårflod och erosion. Då flera av Västergötlands större vattendrag är kraftigt meandrande, vilket på sikt leder till att vattenfåran flyttas, skulle kyrkans läge kunna komma att undermineras. Det finns dock exempel på felbedömningar; Partille kyrka byggdes allt för nära Sävåns strandbrink, med rasrisk som följd.

Ett annat skäl till att placera kyrkan ett stycke bort från älven kan vara försvarsstrategiskt. Av samma anledning har en zon längs den forna

riksgränsen mot Halland alltid varit glesbefolkad. Gränstrakterna mot smålandsskogarna visar samma drag; kyrkorna återfinns på båda sidor på betryggande avstånd från själva gränsområdet.

Då sammanbyggnad skedde fick valet av kyrkplats bli en kompromiss församlingarna emellan. Kyrkan placerades ofta på eller helt nära församlingsgränsen, och i ett läge i landskapet som inte självklart skulle ha valts under medeltiden. Dessa 1800-talskyrkor ligger därför ofta som solitärer i landskapet. Ett exempel är Broddetorps kyrka som uppfördes mellan Broddetorps och Bolums gamla kyrkplatser, och namnet till trots inom Bolums församlingsgränser. Även Otterstads, Dalstorps, Härjevads, Edhems och Österplana kyrkor har alla, historiskt sett, udda lägen.

I vissa fall har den medeltida kyrkan fått stå kvar även då ny kyrka byggts. Så är fallet t.ex. i Eriksberg där den gamla kyrkan efter att under en trettioårsperiod ha tjänat endast som sommarkyrka, åter tagits i bruk. Utvecklingen i Hyssna har gått i annan riktning. Den gamla kyrkan som använts vid skolavslutningar och konfirmationer under 1900-talets senare decennier har åter blivit för liten, och Hyssna nya kyrka har fått en renässans. Även Ornunga församling har sin gamla kyrka kvar. Österplana stora kyrka på Kinnekulle är ett slående exempel på hur befolkningsökning och framtidstro följt av regression kring sekelskiftet gäckat församlingen. Den stora kyrkan står ensam på kalkheden utanför byn och används främst som konsertkyrka (fig. 14). Jordfästningarna sker på den medeltida kyrkogården i kyrkbyn och traktens centralort är numera Hällekis, där Hönsäters kapell och begravningsplats finns. Floby kyrka är ett annat exempel på 1800-talskyrka som har svårt att hävda sin roll som socknens samlingsplats. Ny gudstjänstlokal är uppförd i samhället och kyrkan har hamnat i bakvattnet där den ligger i resterna av den forna kyrkbyn.

Adel och godsherrar har ofta satt sin speciella prägel på landskapet inklusive kyrkan. Läckö slott på Kållandsö, Koberg i Lagmansered samt herrgårdarna i Bjurum, Ek (fig. 15) och Otterstad är några exempel. Likaså har kyrkomiljön präglats av herrgårdarna Mo i Töreboda, Storeberg i Tådene, Almnäs i Norra Fågelås, Kafås i Hömb samt Marieberg i Suntak. Bebyggelsen närmast godset är ofta reglerad, vägarna utträtade och alléprydda. Regelrätta bondbyar och gårdar saknas och istället finns en omfattande torpbebyggelse. Kyrkans form och placering har ofta fått knyta an till godsets. Denna utformning av landskap och kyrkomiljö är inte gammal utan har sitt ursprung i de senaste århundradena.

*Fig. 13. Våmb's kyrka har ett anslående läge på Billingens branta ostsluttning, strax intill Våmbbäcken, nu i utkanten av Skövde. Foto 1910. Efter vykort från Västergötlands museum.*







Fig. 14. Österplana kyrka uppfördes 1874-77 på Kinnekulles östra sluttning och nära kalkstensbrotten. Kyrkan ligger helt ensam. För gravsättningar används den medeltida begravningsplatsen i byn. Foto Oscar Bladh 1938, ATA.

#### KYRKOJORD

I varje socken i Västergötland skulle, enligt hertig Carls förordnande 1597, finnas ett stomhemman för församlingsprästens försörjning. Stomhemmanet har inte alltid varit bebott av prästen utan kunde tjäna som bostad för hjälppräst, klockare eller prästänka. De flesta av Västergötlands modersocknar har centralt placerad stomjord. Så är t.ex. Ölsremma kyrka helt omgiven av Stommens mark. I socknarnas mer perifera delar brukar andra mark- och bebyggelsenamn med anknytning till kyrkan återfinnas, som Prästängen, -mossen, -berget, -forsen eller -kvarnen. Förutom Stommens jord kan också finnas klockarjord. Om två församlingar haft gemensam klockare kunde denne ha sitt torp nära församlingsgränsen. Ibland har ägonamn med kyrklig anknytning försvunnit. I Norra Kedums socken, på gränsen mot Väla, finns exempelvis enligt 1899 års geologiska karta torpet Klockarkroken. På senare kartor är både bebyggelse och marknamn försvunna. Generellt kan sägas att bevarade bebyggelse- och marknamn med anknytning till kyrkan är vanligare i landskapets norra delar.

#### MILJÖN KRING KYRKAN

Västergötland är rikt på medeltida kyrkor och åtskilliga ligger i miljöer av kulturhistoriskt riksintresse. Riksintresseområdena omfattar i flera fall stora delar av bygden, så är t.ex. hela kambrosilurområdet, omfattande Falbygden med omnejd, Kinnekulle, Kålland, centralbygden kring Odensåker-Flistad-Väring-Binneberg-Horn liksom Åtråns dalgång riksintressen.

I anknytning till ett stort antal kyrkbyar finns välbevarade prästgårdar, skolor, sockenmagasin eller andra byggnader med funktioner kopplade till kyrka och sockenadministration. I flera fall har även den övergivna äldre kyrkplatsen senare använts som skoltomt t.ex. i Bolum, Broby, Fimmerstad, Halvås, Hunnekulla, Ruda (Beateberg), Varola och Vinköl. I Varola uppfördes en stenkyrka strax norr om medeltidskyrkan vid Ösan år 1842. De dåliga grundförhållandena medförde emellertid att en ny kyrkplats valdes efter endast ett tjugotal år, denna gång vid Varola



by (Strindevall 1979). Den nya kyrkan invigdes 1864. På den övergivna kyrktomten uppfördes ett skolhus. De små skolorna är i allmänhet nedlagda eller har fått ny funktion.

I norra Sjuhäradsbygden, bland annat kring Horla och Siene kyrkor, finns en äldre välbevarad bebyggelsestruktur med bygravfält och som tillsammans med stenomgärdade odlingsytor och fägator ger visionen av ett äldre odlingslandskap.

I de södra älvdalarna bär förläggargårdarna vittnesbörd om den blomstrande textilindustrin. I Fritsla illustrerar förläggargården den textila verksamheten som bidragit till samhällets framväxt, tillsammans med de industrilokaler, som ligger mellan kyrkan och järnvägsstationen. I Örby kyrkomiljö representerar 1700-talsprästgården, den välbevarade Bosgården likaså från 1700-talet, torpen mot sjön, skolbyggnaden från 1900-talets början och ålderdomshemmet en sammanhållen och komplex bebyggelsekontinuitet.

Berghem kan väljas som exempel på hur sockencentrum med prästgård, klockargårdar och sockenmagasin kommit i skymundan i samband med järnvägens dragning nere i dalen. Bebyggelsen lokaliserades under några årtionden kring järnvägsstationen, medan kyrkan med de äldre funktionsbyggnaderna låg högt över samhället. En nedläggning av järnvägsstationen medförde att samhället efter hand expanderade upp mot berget och kyrkan har åter fysisk kontakt med bebyggelsen. Under 1990-talet öppnades åter stationen. Berghem är idag klassat som riksintresseområde och förutom ovannämnda funktionsbyggnader omfattas även ett missionshus, en hembygdsgård samt järnvägsstationen.

Exempel på bevarade prästgårdar från 1800-talets senare hälft finns bl.a. i Yllestad, Skarstad, Berg, Horn och Flistad, därtill märks komministergården i Skår, Gökhemms socken. Västra Tunhems prästgård med manbyggnad från 1722 omfattar tolv välbevarade hus. Komministergården i Bönared ligger ca 4,5 km sydost om Bjurbäcks kyrka och är en av de bättre bevarade i landskapet. Ett exempel på bibehållen yngre miljö är Håcksviks

*Fig. 15. Eks kyrka på Vadsboslätten ingår i den stramt planerade Stora Eks herrgårdsanläggning från 1700-talet. Stallet till vänster i bilden har, efter det att bilden togs, brunnit och där efter rivits. Foto Jan Norrman 1990, ATA.*

kyrkby med kyrka från 1826, klockargård från 1843 och skola från 1900. Forshems by med sin unika medeltidskyrka samt prästgård, skola och gästgivaregård är ett annat av landskapets riksintresseområden.

## Litteratur

- Bygga och bo – 1000 år i Västergötland* (temanr), Västergötlands fornminnesförenings tidskrift 1995–1996, 1996.
- Börjesson, Gösta: *Ödekyrkor i Västergötland*, Skrifter från Skaraborgs länsmuseum 20, 1994.
- Claesson, Eivind: *Cuius ecclesiam fecit. Romanska kyrkor i Västergötland*, Medeltidsarkeologiska institutionen i Lund, 1989.
- Dahlberg, Markus: *Skaratraktens kyrkor under äldre medeltid*, Skrifter från Skaraborgs länsmuseum 28, 1998
- Dahlbäck, Göran: "Västergötland. Historia", i *Nationalencyklopedin*, band 20, 1996.
- Hagenfeldt, Stefan E. & Rune Palm: *Sandstone Runestones. The use of Sandstone for erected Runestones*, 1996.
- Holmbäck, Åke & Wessén, Elias: *Äldre Västgötalagen*, Sveriges landskapslagar tolkade och förklarade för nutidens svenskar, 5, 1946.
- Hellström, John Arvid: *Biskop och landskapssamhälle i tidig svensk medeltid*, Rättshistoriskt bibliotek, Serie 1, 16:e bandet, 1971.
- Hyenstrand, Åke: *Lejonet, draken och korset. Sverige 500–1000*, 1996.
- Höglin, Stefan: "Byar och landskap i Skaraborg", i *Mylla mule människa. Det västgötska kulturlandskapet, några brottstycken* (temanr), Västergötlands fornminnesförenings tidskrift 1993–1994, 1994.
- Känn Sjuhäradsbygden*, Stiftelsen Känn Sjuhäradsbygden, 1–8, 1988–93.
- Lindgren, Gunnar: *Falbygden och dess närmaste omgivningar*, 1939.
- Lindskog, Peter E.: *Försök till en kort beskrifning om Skara stift*, 1–5, 1812–16.
- Lundahl, Ivar: *Det medeltida Västergötland*, Nomina Germanica – Arkiv för germansk namnforskning 12, 1961.
- Mascher, Catharina: "Bron- och järnålderns odlingslandskap – återspeglad i det äldre kartmaterialet från södra Västergötland", i *Mylla mule människa. Det västgötska kulturlandskapet, några brottstycken* (temanr), Västergötlands fornminnesförenings tidskrift 1993–1994, 1994.
- Mellberg, Gösta: *Församlings- och gällindelning. En kyrkorättslig studie av utvecklingen i Vänerlandskapen 1527–1680*, Bibliotheca theologiae practicae 55, 1995.
- Selinge, Klas-Göran: "Västergötland", i *Med arkeologen Sverige runt*, 1980.
- Sigsjö, Ragnar: "Kyrkan på Lurö – Västsveriges första kloster?", i *Fornvännen* 1990/1.
- Sjögren, Otto m.fl.: *Sverige. Geografisk, topografisk och statistisk beskrifning*, 3, Älfsborgs, Skaraborgs samt Göteborgs och Bohus län, 1921.
- Stridh, Jean-Paul: *Kulturlandskapets språkliga dimension*, 1993.
- Strindevall, Ulla: "Kyrkobyggen i Varola pastorat på 1800-talet", i *Billingsbygden* 1979.



# Bänklängder

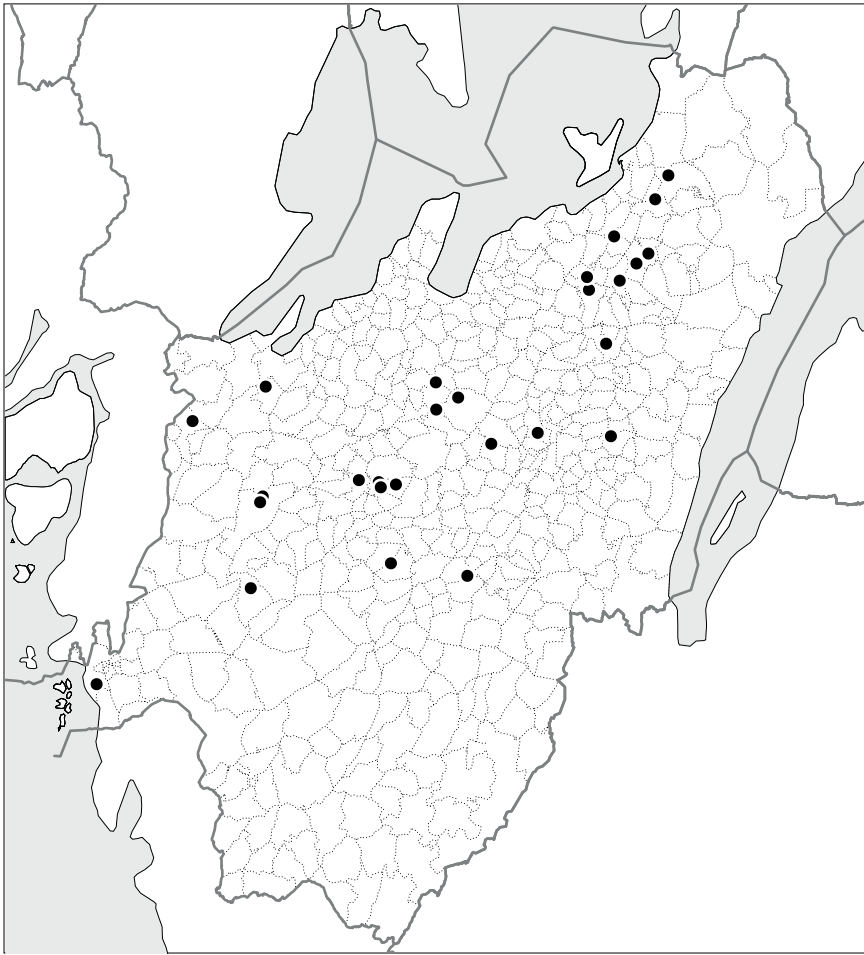
av Margareta Kempff Östlind

I 1686 års kyrkolag anbefalles upprättande av bänklängder. Denna paragraf fastställde seden som funnits sedan reformationen, att föra förteckningar över sittplatserna i kyrkan. Platsernas inbördes ordning fastställdes i sockenstämman eller senare i kyrkorådet.

Det bevarade materialet i Västergötland uppgår till inte fullt  $2/3$  av antalet kyrkor i landskapet. Av dessa förteckningar är mindre än en tredjedel från 1600-talet, med några enstaka tidiga noteringar från seklets början såsom till exempel från Acklinga kyrka 1613. Annars är de i allmänhet nedtecknade under senare hälften av 1600-talet. Under 1700-talet blev man synbarligen flitigare i församlingarna med att förrätta bänkdelen, även med hänsyn tagen till att äldre material kanske har haft sämre förutsättningar att överleva tidens tand. Runt hälften av kyrkorna har kvar listor från 1700-talet. Till skillnad från 1600-talet är materialet jämt spritt över hela århundradet. Det finns slutligen mycket litet bänklängdsmaterial bevarat från 1800-talet. Bara litet mer än 10% av socknarna har bänklängder från 1800-talet. De är tämligen jämnt fördelade över tiden men tunnar ut mot århundradets slut. Södra Säms kyrka med listor fram till 1894 verkar ha hållit ut längst. Inget material finns alltså bevarat från 1900-talet vilket väl är föga förvånande eftersom seden dör ut på de allra flesta håll redan under 1800-talets senare del. Det finns dock bänklängder från det tidiga 1900-talet från några andra landskap. Till sist kan man konstatera att de olika kyrkorna i stort sett genomgående bara har en eller möjligen två bänklängder bevarade. Flest uppgifter kommer från stadskyrkorna, något som får sin förklaring i den princip för fördelning som användes.

Fördelning av platserna i kyrkan skedde huvudsakligen efter fyra principer. Man kunde a) sätta sockenborna efter storleken på deras hemman, b) efter deras ålder, c) efter vilken by de tillhörde eller så kunde man d) lotta ut platserna. Kvinnorna satt på den norra sidan och männen på den södra. Tjänstefolk, ungdomar och besökande hade oftast särskilda bänkar vars platser emellertid inte delades in. I städerna hyrde man vanligen ut bänkplatserna från år till år, vilket medförde en noggrannare och ofta fortlöpande uppteckning.

Bänklängdsmaterialet i Västergötland är påfallande homogent, i stort sett 90% av bänklängderna är upprättade efter hemmansstorlek. Störst hemman fick de främsta platserna med undantag för den eller de allra första bänkarna vilka var reserverade för adeln, i den mån det fanns någon i socknen. Placering efter by förekommer i något enstaka tidigt exempel, efter ålder inte alls.



Skövde	1690
Timmersdala	1695/97
Vad	1697
Flistad	1712
Långared	1727, 1797
Gökhem	1731
Norra Vånga	1742, 1751
Ekby	1744, 1804
Bäck	1749
Molla	1755
Norra Björke	1756
Kvänum	1761
Fors	1768
Eggvena	1770
Hemsjö	1770
Herrljunga	1770
Fölene	1771
Berg	1775
Acklinga	1779
Edsvåra	1786
Hällstad	1786
Tarsled	1787
Torbjörntorp	1791
Horn	1804
Fredsberg	1820
Västra Frölunda	1866

Vad som i stort sett fyller ut de resterande procenten är metoden att lotta ut bänklplatserna. Ett förhållandevis stort antal socknar, jämfört med övriga landet, valde lottningsprincipen, främst under 1700-talet (tab. 1). I några fall finns uppgiften att platserna lottats ut efter hemman, som i Hällstad 1786, ett förfarande som sannolikt varit det vanliga vid lottning över huvud taget. Tre kyrkor har uppgifter från 1600-talets slut; Skövde från 1690, Timmersdala från 1695/97 och Vads kyrka från 1697. De två senare ligger inte alltför långt från Skövde. Kanske har de inspirerats att följa stadskyrkans exempel. De övriga exemplen är till någon del relativt väl samlade på Vadbosläätten, några finns i norra Sjuhäradsbygden och i Falbygden (fig. 16), men i landskapets skogsområde i söder samt i älvdalarna kring Ätran och Viskan, också i söder, dominerar hemmansprincipen helt. Ê

Sammanfattningsvis kan man alltså konstatera att principfastheten var stor i Västergötland. Man placerade sig efter gårdens storlek, och det gjorde man genomgående under tre århundraden. Ett mindre avsteg utgör lottningsprincipen som framför allt fick genomslagskraft under 1700-talet, men då inte i hela landskapet. Lottningen utgjorde alltså aldrig något allvarligt hot hemmansprincipen.

## Källor och litteratur

Respektive sockens kyrkoarkiv i GLA.

Gustafsson, Berndt: *Kyrkoliv och samhällsklass i Sverige omkring 1880. En kyrkohistorisk undersökning*, 1950.

Fig. 16. Kyrkor med bänkrum fördelade efter lottningsprincipen.

Tab. 1. Kyrkor med bänkrummen fördelade enligt lottningsprincipen. Ordnade efter årtal för bänklängden.

# Medeltidens kyrkor

av Markus Dahlberg

Från årtusendets början fram till ca 1300 genomgick samhället en dramatisk förändring. Denna kan beskrivas i termer av riksenande och statsbildningsprocess. Andra, väl så viktiga element, var kristnandet och kyrkans organisatoriska uppbyggnad. Enligt Adam av Bremen var det kung Olof som med hjälp av Hamburg-Bremen inrättade biskopssätet i Skara, det första i det medeltida Sverige. Västergötlands betydelse för den fortsatta politiska utvecklingen belyses av att två av de tre kungaätterna under det sena 1000-talet och 1100-talet hade sina rötter i landskapet, nämligen den Stenkilska och den Erikska kungaätten.

Bakom de välbyggda stenkyrkorna i landskapets centrala delar har aktuell forskning sett initiativ från samhällets översta sociala skikt, d.v.s. kungar eller besuttna stormän. Arkeologiska undersökningar av befästa stenhäus, främst Aranäs i Forshems socken och Lenaborg i Kungslena socken, har på senare tid också kunnat visa förekomsten av ett profant stenbyggnad av aristokratisk karaktär.

Det närmaste vi kommer en heltäckande bild av det medeltida Västergötlands sociala struktur är jordeböckerna från 1500-talets mitt. Materialet har publicerats av Ivar Lundahl (1961) och anger sockenvis de olika jordägarkategorierna. Medeltidsarkeologen Eivind Claesson har senare nyttjat detta material (1989), i första hand för att retrospektivt belysa förhållandena under äldre medeltid. Claesson finner en tydlig dominans av frälsejord i landskapets centralområden, främst i Falbygden och på Kinnekulle, medan bilden på den centrala Skara-Varaslätten var mer mångtydig. Skattejorden å andra sidan dominerade kraftigt i norra Västergötlands skogsbygd samt längs Göta älvdal. Enligt Claesson har 1500-talets ägostruktur ett relevant samband med fördelningen av sten- respektive träkyrkor, samt förekomsten av exempelvis romanska tornkyrkor och gravmonument. Utifrån denna jämförelse drar Claesson slutsatsen att de romanska stenkyrkorna i landskapets centralområden uppfördes av jordägande stormän, d.v.s. frälsets föregångare, medan träkyrkorna i landskapets periferi företrädesvis byggdes av självägande bönder. Som Claesson framhåller är det emellertid inte självklart att 1500-talets jordägande avspeglar de förhållanden som gällde när kyrkorna uppfördes flera hundra år tidigare. Det är också intressant att notera avvikelser från den allmänna tendens som Claesson påvisar. Vid 1500-talets mitt fanns ett betydande inslag av frälse även i södra Västergötlands skogsbygder, framförallt i de allra sydligaste häraderna Kind och Mark, samt i flera av de huvudsakligen skogsbevuxna socknarna längs Vätterns strand.

Som framhållits av Kristina Franzén i denna rapport kan Adam av Bre-

mens historik tolkas som en partsinlaga, avsedd att framhäva Hamburg-Bremens missionsansatser. Det är alltså inte uteslutet, kanske hellre troligt, att organiseringen av vårt första stift hade en längre och mer komplicerad historia än den som framkommer av Adams skildring.

Det Skara stift som möter oss i de medeltida källorna var betydligt större än idag och bestod av landskapen kring Vänern, d.v.s. Västergötland, Dal och Värmland, samt Mo härad i Småland. Västergötland utgjorde den helt dominerande delen och också den kyrktätaste. I landskapets centrala delar, där kyrktätheten var som störst, finner vi inte bara biskopssätet Skara utan också den äldsta generationen klosteretableringar, nämligen cistercienserklostren i Varnhem och Gudhem, grundade på 1100-talet.

Även den kyrkliga utbyggnaden på lokal nivå förefaller ha skett förhållandevis tidigt, vilket kan beläggas med bilagan till Äldre Västgötalagen från 1280-talet. En jämförelse mellan Äldre Västgötalagens bilaga och de kända medeltidskyrkorna visar att den kyrkliga utbyggnaden redan då nått sin mättnad.

Vi kan således med god säkerhet säga hur det kyrkliga landskapet såg ut redan vid 1200-talets utgång. Men vägen dit, d.v.s. den kyrkliga utbyggnadens förlopp, kan inte följas i detalj. Aktuell forskning betonar i allmänhet sockenbildningen som en utdragen process, där de äldsta socknarna i ett senare skede avsevärt mindre i ett alltmer förtätat kyrkligt landskap, men också betydelsen av nybildningar när mer marginella områden tagits i anspråk. Denna syn på sockenbildningen sammanfaller i sina huvuddrag med den som Klas-Göran Selinge skisserat för det medeltida Västergötland (1997), framförallt med utgångspunkt från fornlämningsbilderna och sockennamnen. Selinge poängterar att vi i det naturgeografiskt mycket sammansatta landskapet kan finna en tidig kyrklig utbyggnad i de gynn-samma kambrosilur- och slättområdena, d.v.s. framförallt i Falbygden samt på Kinnekulle och den centrala Skara-Varaslätten, men att vi har att räkna med en fortsatt sockenbildning under hela den äldre medeltiden, framförallt i skogsbygderna.

Det är alltså möjligt att flera socknar vid 1200-talets utgång hade förnyat sin kyrka både en och två gånger, medan andra nyligen uppfört sin första kyrka. Det förlopp som ledde fram till de medeltidssocknar och de medeltidskyrkor vid känner till behöver inte heller ha varit rätlinjigt. En av traditionen utpekad kyrkplats undersöktes 1987 i Karleby, Leksbergs socken (Vretemark 1998). Då framkom grunden till en träkyrka bestående av ett rektangulärt långhus och ett smalare kor, från 1200- eller 1300-talen. På samma plats fann man också spår efter en äldre träkyrka med jordgrävda hörnstolpar, vilken genom myntfynd och C14-datering kunde tidsbestämmas senast till 1000-talets mitt. Kyrkan kan inte knytas till egen socken. Den har också under en stor del av medeltiden fungerat parallellt med Leksbergs sockenkyrka. Flera av de kyrkplatser som utpekas i muntlig tradition kan mycket väl härröra från liknande gårdskyrkor eller kapell som tidigt övergivits utan att lämna spår i det skriftliga källmaterialet.

Inom landskapet fanns åtta medeltida städer. Av dessa urskiljer sig två beträffande ålder och institutionell betydelse. Skara är centralt beläget mellan den vidsträckta Skara-Varaslätten och Falbygden. Skara fungerade alltså som huvudort i stiftet redan under 1000-talet. Gamla Lödöse vid Göta älv var en av det medeltida Sveriges utposter mot väster. Staden hade ett skyddat läge ett gott stycke från kusten och via älven goda transportmöjligheter till landskapets centrala delar. Dess historia går sannolikt tillbaka till 1000-talet. Det arkeologiska materialet visar att Lödöse tidigt fungerat som myntningsort. En under sent 1100-tal eller tidigt 1200-tal anlagd



kastal utvecklades sedermera till borgen Lödösehus, ett viktigt fäste i högmedeltidens Sverige.

Skara och Lödöse var de enda av Västergötlands städer som i sin kyrkliga struktur påtagligt skilde sig från landssocknarna. Både Skara och Lödöse hade flera församlingskyrkor och redan vid 1200-talets mitt fanns tiggarkonvent etablerade, i Lödöse dominikaner, i Skara både dominikaner och franciskaner.

Bland de övriga stadsbildningarna möter vi både förhållandevis anspråkslösa orter, av betydelse för respektive närområde, men också städer av vikt för internationell handel. Sannolikt hade Falköping redan under förhistorisk tid centrala funktioner som Falbygdens mötes- och handelsplats, men som stad känner vi inte orten förrän vid 1300-talets slut. Möjligen har också Skövde, strax öster om Billingen, en liknande förhistoria, men omnämmandet som "stad" kan inte konstateras förrän under 1400-talet.

Några av de yngre medeltidsstäderna i Västergötland har genom sitt läge en tydlig anknytning till näringar och handelsvägar. Bogesund, nuvarande Ulricehamn, ligger i Ätrands dalgång vid norra änden av sjön Åsunden. Denna dalgång har troligen ända sedan förhistorisk tid haft betydelse för kommunikationerna och handelsvägarna i första hand mellan Västergötland och Halland. Bogesund torde dock, liksom Hjo vid Vättern, tillkommit först under 1400-talet. Lidköping vid Lidans utlopp i Väneren finns belagd i de skriftliga källorna 1446, när stadens borgare fick sina privilegier. Enligt Henrik Klackenborg (1992) var stadens senmedeltida uppkomst och betydelse knuten till "... handel mellan ett agrart överskottsområde – Lidans vattensystem, Kållands och Kinne härader samt Dalsland – och ett agrart underskottsområde med bergs- och skogsprodukter – Värmland – och via Gamla och Nya Lödöse, Älvsborg och Uddevalla en exportmarknad i Väst-europa". Även anläggningen av Nya Lödöse, som fick sina privilegier 1473 och därmed övertog Gamla Lödöses funktion, var framförallt ekonomiskt betingad. Genom dess läge vid Sävveåns mynning i Göta älv undveks de handelshinder som normännens tullar vid Bohus kunde skapa. Medeltidsstaden Nya Lödöse bar också fröet till uppkomsten av Göteborg, sedermera Västsveriges viktigaste utseppningshamn.

## Träkyrkor

### DE TIDIGA TRÄKYRKORNA

Det medeltida Sveriges äldsta stift torde redan under 1000-talet haft ett betydande antal träkyrkor. Spåren efter det äldsta träkyrkobyggandet i Västergötland är dock synnerligen begränsade. Särskilt besvärande är det bristande kunskapsläget beträffande de kyrkplatser och de regioner vi har anledning att förmoda var centrala för den nyetablerade kyrkan.

Skara domkyrka ger sig i sitt tidigaste skede endast till kända genom sporadiska upptäckter i och kring den befintliga stenkyrkan, vars äldsta partier ovan jord återstår från 1200-talet (se nedan). Ett flertal fynd av träkistor formade av urholkade ekstockar, varav en påträffats innanför stenkyrkans murar, påvisar att platsen nyttjats för kristna gravsättningar åtminstone från 1000-talets andra hälft. Som minne av 1000-talets biskopskyrka återstår också en liten gravkalk med inskriften ADALVVARDVS PECCATOR, sedan länge förvarad i domkyrkan. Kalkens fyndomständigheter är okända, men det är troligt att den härrör från biskop Adalvard d.ä.:s grav, vars verksamhet i Skarastiftet inföll under 1060-talet.

Endast ett konkret fynd i landskapets centrala delar har tolkats som rest av en tidig träkyrka. Fyndet gjordes i samband med en omfattande

restaurering av Husaby kyrka vid sekelskiftet 1900. När man grävde för en värmekammare påträffades ca 2,25 m under den dåvarande golvnivån den nedre ändan av en bearbetad ekstolpe. Restaureringsarbetena i Husaby skedde under överinseende av Emil Ekhoﬀ. När han årtiondet därefter sammanfattade sina iakttagelser (1914–16) tolkade han stolpen som del av en stavkyrkas bärande konstruktion.

Den s.k. "Vidhemsprästens" bihang till Äldre Västgöotalagen, i form av en biskops- och en kungakronika, utpekar som bekant Husaby som kungsgård och tidigt biskopssäte (fig. 17). Uppgifterna härrör från 1200-talet och är därför källkritiskt svårtolkade, när det gäller förhållandena under 1000-talet. Flera faktorer talar dock för existensen av en tidig träkyrka i Husaby. Som redan Ekhoﬀ påpekade har Husaby kyrka en relativ kronologi, d.v.s. det sätt varpå byggnadens delar förhåller sig till varandra, som skiljer sig från huvuddelen av de tidiga stenkyrkorna. Det monumentala västtornet med sitt kvadratiska mittorn och utbyggda, segmentformade trapplopp, utgör en helt självständig byggnadskropp. Mot dess östra yttermur stöter långhusmurarna stumt. Det är således uppenbart att västtornet föregått den romanska absidkyrkan och troligen uppförts vid en äldre träkyrkas västgavel. Husaby äger vidare Västergötlands rikaste samling av tidiga gravvårdar, varav ett stort antal fragment av s.k. Eskilstunatyp, som bör ha tillkommit under den tid då den troliga träkyrkan fortfarande stod kvar (se nedan beträﬀande indirekta spår efter tidiga träkyrkor).

Skara och Husaby är kyrkliga miljöer som allt sedan 1000-talet förknippas med kung och biskop. Ett tidigt träkyrkobyggande av mer ordinär typ möter oss på annat håll i landskapet genom arkeologiska utgrävningar och bevarade konstruktionsdelar. I samband med en utgrävning av Bergstena kyrka, övergiven 1847, blottades inom den medeltida salkyrkans murar en träkyrkas grund. I det sydvästra hörnet påträﬀades en syllstock, vilken föranledde grävningens ledaren länsantikvarien Sven Axel Hallbäck att tolka lämningarna som rest av en tidig stavkyrka.

Hammarband, syllar och väggplankor från tidiga träkyrkor i stavteknik har bevarats från Vänga, Kinnarumma och Hällestad. Omständigheterna bakom fynden är snarlika. Samtliga delar påträﬀades i kyrkor rivna vid



Fig. 17. Husaby ligger på Kinnekulles sandstensplåta, med utblick över den närbelägna slätten. Arkeologiska undersökningar under 1990-talet har frambringat bebyggelselämningar från i stort sett hela järnåldern. Kyrkomiljön är påtagligt förknippad med vår äldsta historia. Ett stycke nordost om den monumentala absidkyrkan från 1100-talet finns den s.k. S:t Sigfrids källa, där enligt traditionen Olof Skötkonung blev döpt av den helige Sigfrid. Några hundra meter väster om kyrkan finns rester av en biskopsborg, uppförd av biskop Brynolf Gerlaksson under 1400-talet. Foto 1966, ATA.

sekelskiftet 1900 i allmänhet som sekundärt använda golvbrädor. Konstruktionsdelarna blev tidigt införlivade i SHM och därefter noggrant uppmätta för publiceringen av Ekhooffs corpusverk. I samband med *Sveriges Kyrkors* tematiska inventering av medeltida träkyrkor har detta material genomgått en dendrokronologisk undersökning. Samtliga delar har förfärdigats av ektimmer som bearbetats till specifik form. I samband med tillverkningsprocessen har de yttersta årsringarna avlägsnats. Proven saknar därför savved och de yngsta årsringarna, som infaller under 1000-talets senare eller 1100-talets förra hälft, anger således de äldsta tänkbara tidpunkterna för kyrkornas uppförande. Såväl teknik som ornamentik (hammarbanden från Vänga) indikerar dock att de tillhör den äldsta generationen träkyrkor.

Husaby, Bergstena, Vänga, Kinnarumma och Hällestad är alltså det fåtal medeltidssocknar i Västergötland som äger konkreta spår efter träkyrkor från 1000- eller 1100-talen. Sannolikt ger detta bara en sporadisk glimt av det äldsta träkyrkobyggandets omfattning. Bilden blir dock något fylligare om vi tar i beräkning även andra, indirekta spår efter tidiga träkyrkor.

#### INDIREKTA SPÅR EFTER TIDIGA TRÄKYR KOR

Några av Västergötlands sockenkyrkor från 1100- eller tidigt 1200-tal har i likhet med Husaby en relativ byggnadskronologi som tyder på att stenkyrkans byggnadsprocess anpassats till en tidigare träkyrka. Bland dem finns ovanligt nog ytterligare ett fall där västtornet troligen var äldst. Några år innan Synnerby församling lät riva sin gamla kyrka och på dess plats 1908 uppföra en ny, gjorde Hugo F. Frölén på uppdrag av KVHAA en avsyning och uppmätning (ATA). Av Fröléns beskrivning framgår att medeltidskyrkans planform bestod av ett rektangulärt långhus med smälare rakslutet kor. I väster fanns ett bastant torn. Frölén skrev i sin rapport att tornkroppen ”står som en helt självständig byggnad vid kyrkans västra gavel”, varmed han sannolikt avsåg att långhusets och tornets murar inte låg i förband. Denna iakttagelse stämmer väl överens med de till rapporten bifogade fotografierna, som visar att långhuset saknade eget gavelröste och stötte stumt mot det monumentala västtornets östmur.

Vanligare framstår de exempel där en hypotetisk träkyrka röjer sig i ett byggnadsavbrott mellan långhus och kor. Uppförandet av stenkyrkan anpassades alltså efter en redan existerande träkyrka, vilken man under byggnationen använde. Först när stenkyrkan närmade sig fullbordan lät man montera ned den uttjänta träkyrkan. Denna möjliga byggnadsprocess kan studeras i flera av Västergötlands centralt belägna och tidigt uppförda stenkyrkor. Gösslunda kyrka, belägen på Kållandshalvön, har i sin helhet uppförts av kvaderhuggen sandsten på skråkantad sockel. Såväl i den norra som södra långhusmuren, ca två meter från östgaveln, framträder en tydlig gräns mellan ett små- och ett storskiftigt murverk. Från långhusvindarna i de dendrokronologiskt daterade 1100-talskyrkorna i Götene och Forsby framgår likaså att långhus och kor uppförts i etapper.

Flera indicier talar för ett talrikt kyrkobyggande i landskapets centrala delar redan under 1000-talet. En vilja att manifesteras den kristna tron i sten visar sig tidigast bland de resta runstenarna. Runstenarna är vanligen huggna i kärva flyttblock av gnejs eller granit. Ornamentik och inskrift tyder ofta på att den hågkomne varit kristen.

De minnesmärken som vi någorlunda säkert kan knyta till kristna kyrkogårdar uppträder troligen redan under 1000-talets första hälft eller mitt. De har varierat betydligt i sina sammansättningar. Den mest komplexa konstruktionen har i äldre litteratur kallats för Eskilstunakistor,



med utgångspunkt från välbevarade fynd i Södermanland (Lindqvist 1915). Fynden medgav en rekonstruktion av ett praktfullt, sarkofagliknande gravmonument med höga gavlar vid huvud- och fotända. Gravmonumentet har en ristad djurornamentik, närmast av Urnesstil, men även med inslag av Ringerike. Monumentet från Eskilstuna är ett typexempel som alltså fått ge namn åt liknande fynd. Som Tom Niell och Stig Lundberg påpekat (1994) är dock den väl etablerade termen missvisande, i så motto att flertalet monument av denna typ faktiskt påträffats i Östergötland och Västergötland. Denna förhållandevis ovanliga monumenttyp har därför i aktuella undersökningar benämnts förromanska gravvårdar (Lundberg 1997).

Förromanska gravvårdar har anträffats vid flera kyrkor i Falbygden samt på Kinnekulle och den centrala slätten. Av den komplexa Eskilstunatypen har särskilt rikhaltiga fynd gjorts i Husaby och Kållands-Råda. Monumenten är bevarade i åtskilliga fragment. Det är därför omöjligt att säkert ange hur många monument det ursprungligen rört sig om. De kyrkliga miljöerna i Husaby och Kållands-Råda framstår i flera avseenden som anmärkningsvärda, då det gäller fornlämningsstäthet, kyrkobyggnadernas historik och utformning samt inventariernas egenskaper. Det förefaller troligt att både Husaby och Kållands-Råda redan under 1000-talet framstått som viktiga kyrkorter, och även därefter haft en status som gått utöver de ordinära sockenkyrkornas.

De förromanska gravvårdarna från 1000-talet utgör upptakten till en än rikare produktion av gravskulptur i Västergötland under 1100- och 1200-talen. Det bör dock påpekas att detta bestånd i senare tid varit under diskussion. Enligt Leon Rhodin m.fl. (2000) har de s.k. liljestenarna, som vanligen brukar dateras till 1100- eller 1200-talen, introducerats i Västergötland redan under 1000-talets första hälft. De skulle då vara samtida med såväl de tidiga träkyrkorna, de resta runstenarna som de förromanska gravmonumenten. Denna tidiga datering har bemötts av författaren till föreliggande översikt (2001). I detta sammanhang kommer liljestenarna att behandlas i samband med stenskulpturen från 1100- och 1200-talen.

*Fig. 18. Hedared är landets enda bevarade stavkyrka. Den ligger i skogsbygderna mellan Borås och Alingsås. Enligt dendrokronologisk datering (årsringsdatering av trä) är kyrkan uppförd i början av 1500-talet. En äldre kyrka har dock funnits på platsen. Bilden visar kyrkan med blottade väggar av resvirke. Kyrkan har nyligen fått en yttre skyddande brädpanel och ett vapenhus i söder. Foto Rolf Hintze 1981, SvK.*

#### TRÄKYRKOR VID MEDELTIDENS UTGÅNG

Många av de stenkyrkor som uppfördes i Västergötland under 1100- och 1200-talen torde ha ersatt äldre föregångare i trä. En kronologisk åtskillnad mellan en trä- och stenkyrkoperiod framstår emellertid som en grov förenkling. Tvärtom finns det all anledning att understryka att träkyrkor byggdes under hela medeltiden, framförallt i skogsbygderna.

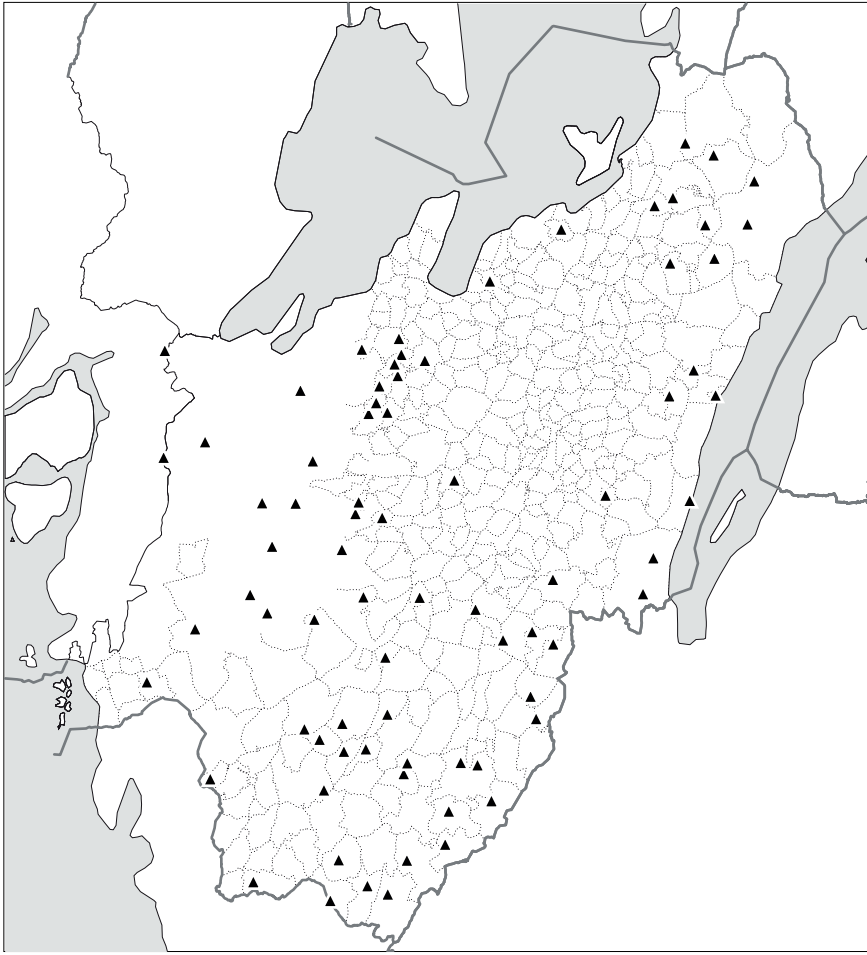
Den dendrokronologiska undersökningen av Hedareds kyrka, Sveriges enda bevarade stavkyrka, gav något förvånande som resultat att den uppförts i början av 1500-talet (fig. 18). Hedared sätter i många avseenden dateringsproblematiken på sin spets. Emil Ekhoff menade att Hedared uppförts under 1300-talet men karakteriserade den då som en "kvardröjande gengångare".

Den sena dateringen av Hedareds stavkyrka framstår som ovanlig, i förhållande till andra dendrokronologiskt daterade träkyrkor. Från 1200-talet och framgent knuttimrades träkyrkorna i allmänhet. Det faktum att man i Hedared så sent lät uppföra en träkyrka i föråldrad teknik och tillbakablickande formspråk kan möjligen betraktas som ett resultat av de materiella och ekonomiska förutsättningarna. Hedared är beläget i södra Västergötland mellan Borås och Alingsås, i en trakt rik på skog, men i en socken som i kameralt hänseende framstår som förhållandevis fattig. Flera faktorer än så kan dock ha inverkat på byggnadens utformning. Vi kan knappast utesluta att 1500-talskyrkan var ett uttryck för en medveten stilkonservatism, d.v.s. ett försök att imitera eller återskapa den föregångare som av allt att döma funnits. Socknen nämns första gången 1288 och kyrkans äldsta inventarium är en romansk dopfont.

Endast ett fåtal av de många träkyrkor som funnits i Västergötland under medeltiden har bevarats fram till idag. Brämhult är liksom Hedared belägen i södra Västergötlands skogsområden. De materiella och ekonomiska förutsättningarna bör ha varit jämförbara. Här uppfördes emellertid vid 1400-talets utgång en träkyrka av liggande ektimmer, enligt de dendrokronologiska dateringarna något decennium äldre än "gengångaren" i Hedared.

Älgårås kyrka, belägen i norra Västergötlands skogsbygd, har till skillnad från Brämhult uppförts helt av fur, men uppvisar beträffande byggnadshistoria och egenskaper flera liknande drag. Bägge uppfördes under 1400-talets senare hälft, på platsen för arkeologiskt kända föregångare från 1200-talet. Bägge har vid medeltidens utgång bestått av ett rektangulärt långhus med ett smalare, rakslutet kor i öster. Såsom många av Västergötlands kyrkor har även Brämhult och Älgårås under 1600- och 1700-talen ombyggt och då fått ett tresidigt avslutat korparti, vilken är den form de bevarats i till i dag.

De senmedeltida timmerkyrkorna i Brämhult och Älgårås har haft planformen - möjligen också byggnadstekniken - gemensam med föregångarna från 1200-talet. För de träkyrkor som gått helt förlorade ger i allmänhet de schematiska avbildningarna i Peringskiölds *Monumenta* de enda upplysningarna om planform och material. Flertalet av dem avbildas till sin kärna med långhus och smalare, rakslutet kor eller med en helt oartikulerad salformad plan. Även om det finns anledning att förmoda att flertalet av dem helt eller delvis var medeltida, är egenskaperna alltför osäkra och allmänna för att möjliggöra någon närmare datering. I de fall timret är blottat återges det ofta liggande. En och annan gång finns det dock anledning att förmoda att väggarna byggts av resvirke, så i Hjo, Skagen (Skaga kapell) och Slädene.



*Fig. 19. Medeltida träkyrkor, belagda eller rimligen förmodade. På kartan har markerats de medeltida träkyrkor som är belagda genom arkeologiska undersökningar, bevarade konstruktionsdelar, arkivuppgifter eller avbildningar. Kartan omfattar även rimligen förmodade träkyrkor, syftande på de medeltida socknar vars äldsta kända kyrka var av trä.*

Ser vi till den regionala fördelningen framträder Västergötlands medeltida träkyrkobyggande som ett fenomen av betydelse framförallt för skogsbygderna i landskapets periferi (fig. 19). En anmärkningsvärd avvikelser uppträder dock i en ansamling av träkyrkor på Skara-Varaslätten, koncentrerade till Skånings och Barne härader. Som Eivind Claesson visat hade även flera av de centralt belägna socknarna med känd träkyrka ett dominerande inslag av skattebönder. Återigen skulle valet mellan trä eller sten kunna förklaras utifrån de sociala och ekonomiska förutsättningarna. Claessons iakttagelse kan mycket väl äga sin riktighet. Samtidigt kan också mer praktiska förhållanden ha bidragit. Skara-Varaslättns öppna odlingslandskap är en förhållandevis sen företeelse. Vid kyrkornas uppförande fanns uppenbarligen gott om trä att tillgå, även på den centrala slätten. Däremot kan sten mycket väl ha varit en bristvara. Avstånden till de brytbara fyndigheterna vid platåbergen var avsevärda, och den kringliggande slättens morän överlagrad med lersediment.

En samlad kartbild över Västergötlands medeltidskyrkor av trä ger, som påpekats, knappast någon rättvisande bild av träkyrkobyggandets hela omfattning och inte heller dess kronologiska spännvidd. Det vi vet om sockenbildningens förlopp ger oss anledning att anta att de på kartan markerade kyrkorterna fick sin första träkyrka senast under 1200-talet. Huruvida de senare under medeltiden ersattes med en ny träkyrka, som i Brämhult och Älgarås, vet vi vanligtvis ingenting om. Avgörande för det kyrkliga landskapet vid medeltidens utgång är dock att ytterst få av dem – till skillnad från de möjliga träkyrkorna i landskapets centrala delar – kom att ersättas med nybyggnader i sten.

## Stenkyrkor

Med det tidiga 1100-talet inleddes en massiv byggnadsvåg i sten som kom att få genomgripande betydelse för hela Västergötland, men framförallt dess centrala delar. Under 1100-talet färdigställdes monumentala dom- och klosterkyrkor i Skara, Varnhem och Gudhem, vilka redan under det påföljande seklet byggdes om. I medeltidsstäderna Skara och Lödöse fanns vid 1200-talets mitt även representanter för den andra generationen klosteretableringar, nämligen dominikaner och franciskaner, med därtill hörande konventsbyggnader. Kring dessa huvudmonument uppfördes under 1100- och 1200-talen ett stort antal sockenkyrkor, likaså byggda i sten (fig. 20).

### DOM- OCH KLOSTERKYRKORNA UNDER 1100-TALET

Enligt "Vidhemsprästens" biskopskrönika var det den sjätte biskopen Adalvard som lade grunden till Skara domkyrka. Krönikan berättar vidare att den tionde biskopen Styrbjörn fortsatte byggnationerna och att den därpå följande Ödgrim kunde inviga domkyrkan. Genom förteckningen i *Necrologium Lundense*, som nämner de kyrkliga dignitärer som var närvarande vid invigningen av högaltaret i Lunds domkyrka, vet vi att Ödgrim fungerade som Skarastiftets biskop senast 1145 (Weibull 1923). Biskopskrönikan uppger vidare att domkyrkan var föremål för inre arbeten under den efterföljande biskop Bengt den gode, vars tid på biskopsstolen inföll under 1100-talets mitt och senare hälft.

Av den kyrka som invigdes av biskop Ödgrim återstår inga partier ovan jord. Domkyrkans äldsta byggnadshistoria är därför svårtolkad och långt ifrån klarlagd (Sigsjö 1999). Vid restaurering i slutet av 1940-talet gjordes dock en sensationell upptäckt, som kastar ljus över den romanska katedralets utformning. Då påträffades nämligen under den befintliga kyrkans högkor resterna av en krypta, riven redan under 1200-talet. Undersökningen gjorde det möjligt att rekonstruera kryptans västra del. Av två symmetriska trappor som mynnat i överkyrkan låg de nedersta trappstegen fortfarande kvar. Mellan trapporna påträffades ett litet rum som möjligen hyst kyrkans viktigaste relik. Lösfynd av sidoposter och krökta valvstenar visade att trappöppningarna haft finhuggna omfattningar. Kryptan hade varit välvd. Längs innerväggarna påträffades flera pilasterbaser och i rummets mittaxel fanns grundstenar till fyra valvstöd.

Kryptan i Skara antyder ambitioner liknande dem som kommer till uttryck i de flerskeppiga domkyrkor som samtidigt uppfördes i det medeltida Danmark, exempelvis i Lund och Viborg. Skara domkyrkas övriga planform och egenskaper är dock i det närmaste obekanta. Lösfynd av tre intakta sandstensreliefer påvisar att 1100-talskyrkan, i likhet med sina danska fränder, varit skulpturalt utsmyckad. Sannolikt har relieferna flankerat muröppningar eller nischer, eftersom två av dem har en kraftig repstav längs den ena kanten.

Det förefaller troligt att Skara domkyrka var Västergötlands exceptionella storbygge under 1100-talet. Bland de kyrkor vars storlek och planform vi känner till utmärker sig dock i första hand Gudhems och Varnhems klosterkyrkor, den förra känd genom de utgrävningar som företogs i etapper 1928–1959 under ledning av Stig Roth, den senare alltjämt i bruk som församlingskyrka.

Basilikan i Gudhem uppfördes med treskeppigt långhus, absidförsedda korsarmar och ett smalare rakslutet kor. Den har såväl beträffande plan-

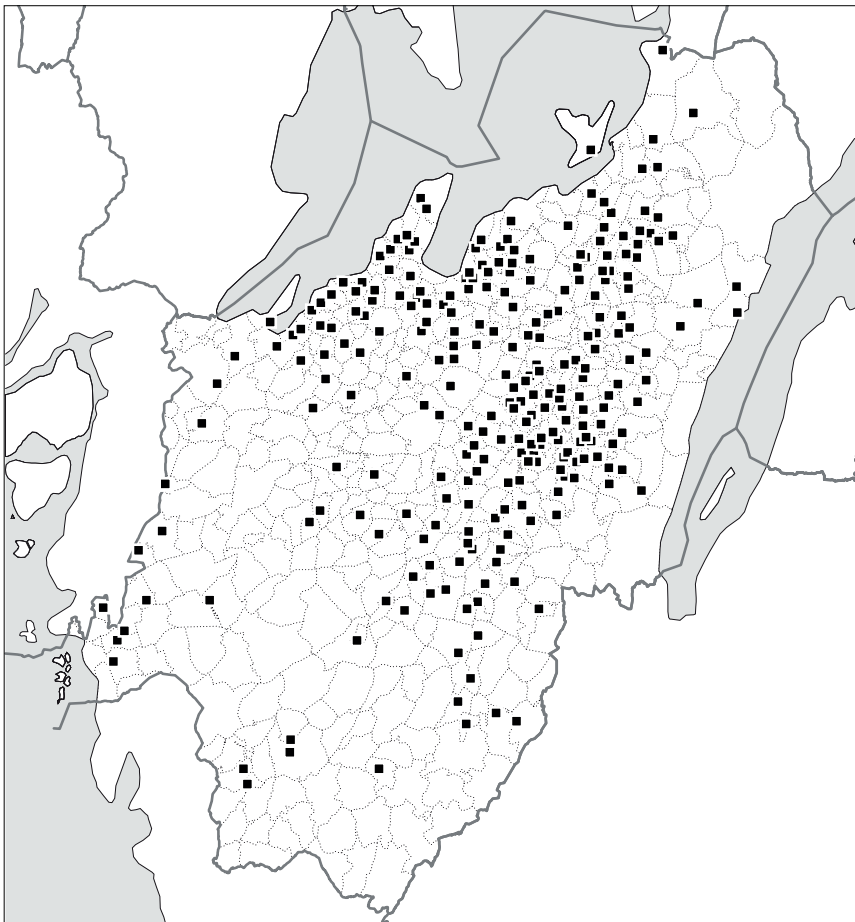


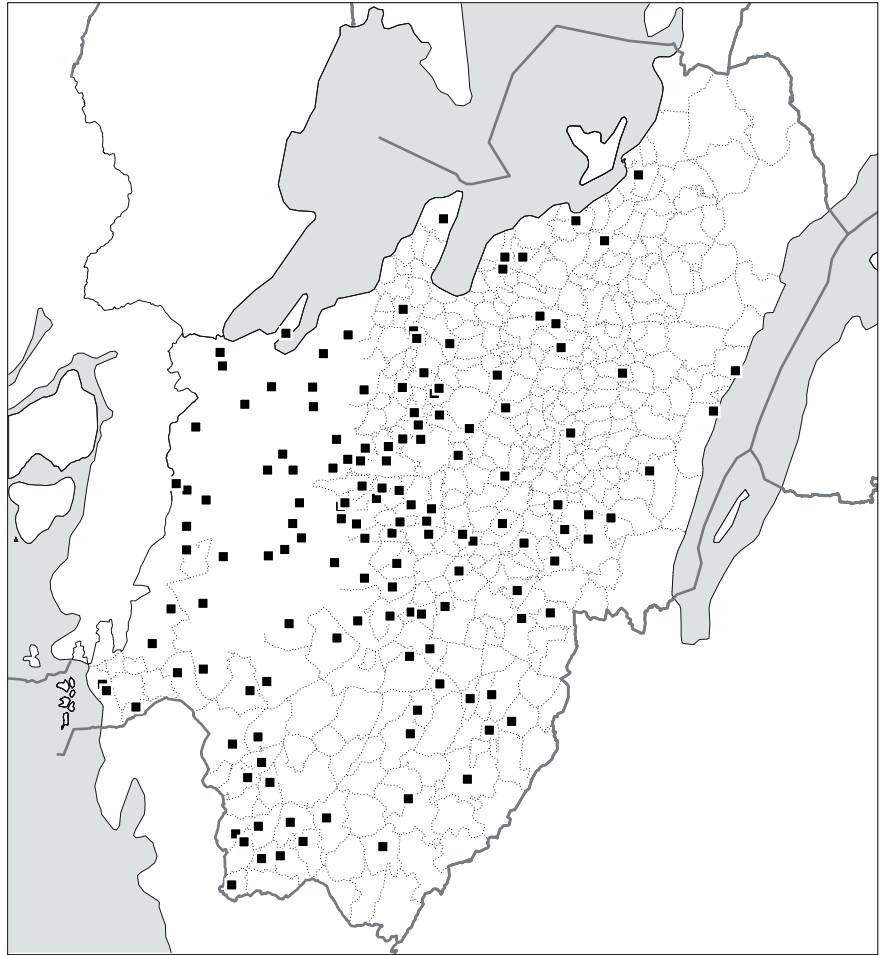
Fig. 20 a–c. De medeltida stenkyrkorna dominerade helt i Västergötlands centrala delar, men utgjorde också ett betydande inslag i landskapets sydvästra periferi.

Fig. 20 a visar de kyrkor som med sannolikhet uppfördes under äldre medeltid (före 1350). Bedömningen av kyrkornas ålder baseras framförallt på planformen, då en stenkyrka med belagt smalare kor vanligen har daterats till äldre medeltid. Även andra egenskaper kan dock ha betydelse. Exempelvis uppträder kvaderhugget murverk i Västergötland endast i byggnadskroppar som uppförts under äldre medeltid.

Fig. 20 b visar kyrkor uppförda under den yngre delen av medeltiden (efter 1350), en nybyggnadsaktivitet som för Västergötland var av ringa betydelse. Medeltidsstäderna Lidköping, Bogesund (Ulricehamn), Gamla Lödöse (S:t Olof) och Nya Lödöse fick dock nya, murade kyrkor under denna period. Endast ett fåtal landskyrkor uppfördes i sten under den yngre medeltiden. Det gäller Fullestad, Lundby och Vänga. När den sistnämnda stenkyrkan revs påträffades delar av föregångaren, en stavkyrka från äldre medeltid.

Fig. 20 c visar medeltidskyrkor som inte är möjliga att åldersbestämma närmare. Som synes gäller det många av de mer perifert belägna stenkyrkorna. Flertalet av dessa är rivna eller kraftigt förändrade i senare tid, varför den ursprungliga planformen är okänd. Till skillnad från i landskapets nordliga och centrala delar saknas också i de flesta fall äldre avbildningar som kan ge upplysningar om kyrkans ursprungliga utformning.





formen som det småskiftiga tuktstensmurverket uppenbar släktskap med den förcisterciensiska klosterkyrka som på kungligt initiativ uppfördes i Vreta i Östergötland under tidigt 1100-tal. Gudhems kloster utgör ett betydande exempel på det sociala sammanhang som framskymtar bakom många av de tidiga storkyrkorna. Enligt en uppräknig i Yngre Västgötalagen tillhörde Gudhem kungamaktens underhållsgods, Uppsala öd. En kunglig donation till det då befintliga cistercienserklostret kan beläggas genom ett påvligt skyddsbrev från 1175 (DS 1:72), som omtalar Gudhemsnunnornas rätt till allt som skänkts: "... genom gåva av konung Knut eller hans bror eller av andra som varit före honom".

Varnhems äldsta historia kan möjligen också förknippas med de kungliga familjekretsarna. Historien kring klostrets grundläggning måste dock betecknas som osäker, eftersom den bygger på en källa som bevarats till vår tid genom avskrifter i flera led. Kyrkans äldsta delar har murats av råbruten kalksten. Från den äldsta byggnadsfasen återstår det treskeppiga långhuset samt korsarmarna. Möjligen har klosterkyrkan ursprungligen utlagts som en cisterciensisk typkyrka av kontinentalt snitt, d.v.s. med rakslutet högkor flankerat av mindre sidokapell. Numera möter oss en klosterkyrka som såväl till elevation som till fasadgestaltning präglas av 1200-talets ungotiska ombyggnad och Magnus Gabriel De la Gardies restaurering under senare hälften av 1600-talet (se nedan samt följande kapitel).

#### DE ROMANSKA SOCKENKYRKORNA

Enligt de dendrokronologiska dateringarna förefaller 1100-talets första hälft inneburi en radikal omorientering för det lokala kyrkobyggnandet i



*Fig. 21. Skälvums kyrkby ligger på slätten intill Kinnekulle. Den romanska stenkyrkan är en av de mest välbekanta i Västergötland. Den uppfördes enligt dendrokronologisk datering under 1130-talet, helt och hållet i kvaderhuggen sandsten. Västtornet är tillbyggt något senare. Även detta har dock romanska egenskaper, däribland det fint bearbetade kvadermurverket samt ljudöppningarna med mittkolonn. Foto C. F. Lindberg 1876, ATA.*

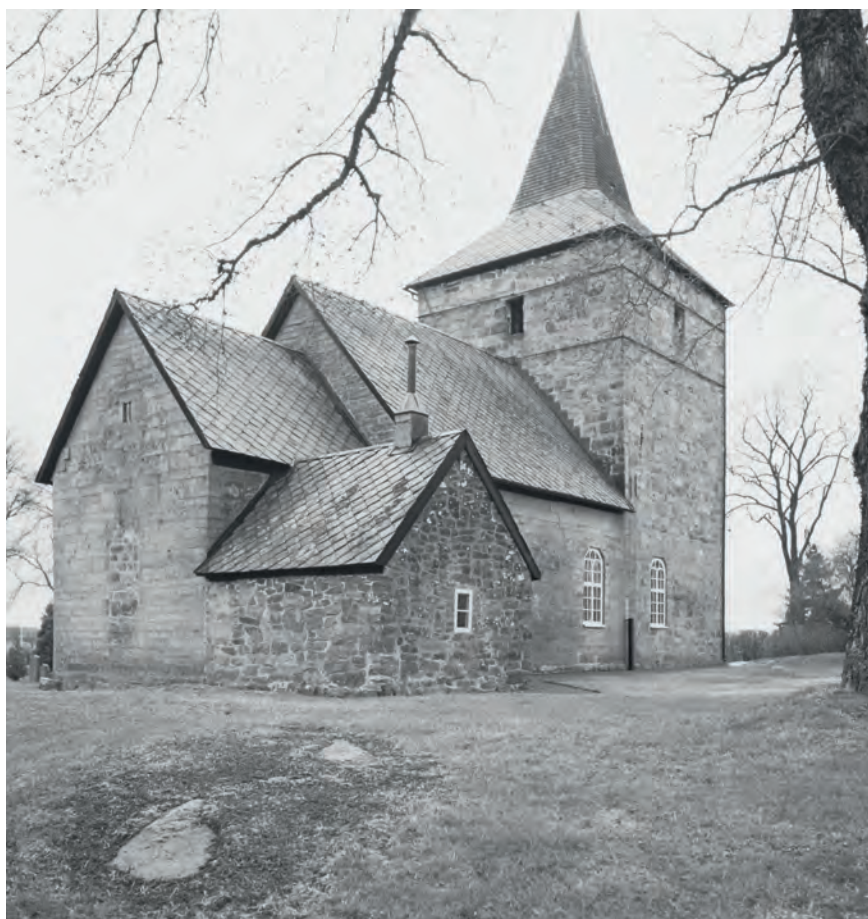
Västergötland. Även om träkyrkorna förblev allmänna i vissa trakter, uppsattes nu en ny norm för kyrkorna i landskapets centrala delar.

Av Västergötlands äldsta, dendrokronologiskt daterade stenkyrkor urskiljer sig framförallt tre bevarade kyrkor på slätten öster om Kinnekulle som typledande, nämligen Götene, Skälvums och Forshems kyrkor. Samtliga är uppförda under 1100-talets första hälft eller mitt, men har ändå väsensskilda egenskaper då det gäller proportioner, murningsteknik och utsmyckning. Götene kyrka tillhör en grupp tidiga tuktstenskyrkor, vars sandstensmurverk endast är nödortfittigt bearbetat. De något yngre kyrkorna i Skälvum (fig. 21) och Forshem representerar introduktionen av en arbetsintensiv kvaderteknik, en rikare arkitektonisk form och en kvalificerad murfast figurskulptur.

Såväl till uppförandet av Skara domkyrka som till klosterkyrkorna i Gudhem och Varnhem användes alltså de sedimentära bergarter som fanns att tillgå i närområdets platåberg, nämligen sandsten och kalksten. För det stora antal sockenkyrkor som uppfördes i sten från 1100-talet och framgent, nyttjades likaså bruten sten från Kinnekulles och Billingens sluttningar, men i stor utsträckning också markbunden gråsten, bestående av större eller mindre fältblock av gnejser och graniter.

Knappast förvånande har tillgängligheten påverkat materialvalet till enskilda sockenkyrkor. På och kring platåbergen finner vi tydliga exempel på att kyrkans murverk relaterar till närbelägna kalk- och sandstensfyndigheter. Sandstenskyrkorna på Kinnekulle och den angränsande Skara-Varaslätten har i likhet med Skälvum och Forshem många gånger murstenarna bearbetade till kvadrar, d.v.s. rektangulära block med finhuggna hörn och dagerytor. Stenens exakta passning gav ett murverk med i det när-

Fig. 22. Söne kyrka är belägen i Kållands härad, på halvöns centrala slättområde. Kyrkan uppfördes av kvaderhuggen sandsten med långhus och smalare, rakslutet kor. De senare tillbyggnaderna har ett mer oregelbundet murverk. Västtornet härrör troligen från den senare delen av medeltiden, medan sakristian tillbyggdes 1743. Foto Göran Lindahl 1997, SvK.



maste monolitisk fasadverkan. Sandstenskyrkorna som i sin helhet uppförts av kvaderhuggen mursten har också den mest kvalificerade stensulpturen, varav just Skälvum och Forshem utgör de mest anslående exemplen.

Kvaderstenskyrkorna är även i ett riksperspektiv exceptionellt talrika på slätten vid Kinnekulle och många är alltså välbevarade, såsom Husaby, Kinne-Vedum, Skälvum, Gösslunda, Strö och Söne (fig. 22), men vi har också kännedom om åtskilliga som senare gått förlorade. Från sandstensbrotten på Kinnekulle har byggnadsmaterial fraktats över avsevärda avstånd, exempelvis till de två syskonkyrkorna Skalunda och Häggesled, bägge belägna i Kållands härad och uppförda av nära identiska byggnadselement (Häggesled sedermera riven).

Likaså söder om Billingen förekommer ett antal kyrkor av kvaderhuggen sandsten, däribland Asklanda och Härja, även om de inte förefaller ha varit lika många och fullt så kvalificerat byggda som beståndet kring Kinnekulle. Kring Billingen har istället kalkstenen dominerat. Den västgötska kalkstenen bildar naturligt decimetertjocka skikt och kunde därför endast råbruten eller lätt tuktad läggas i ett finskiftigt murverk, stundtals kompletterat med sockel- eller omfattningsstenar av sandsten. Exempel på bevarade kalkstenskyrkor är S:t Olof i Falköping, Göteve, Högstena, Luttra, Norra Kyrketorp, Norra Lundby, Våmb, Västerplana, Öglunda och Östra Gerum.

I stora delar av landskapet har man nyttjat den i moränjordarna lokalt förekommande gråstenen. Gråstenkyrkorna förekommer spridda i landskapets centrala delar (bevarade är exempelvis Friel, Gillstad, Lavad, Mjälldrunga, Norra Kedum) men de har troligen också varit allmänna i landskapets utkanter (bevarade är exempelvis Bälinge, Fullestad och Mölltorp).

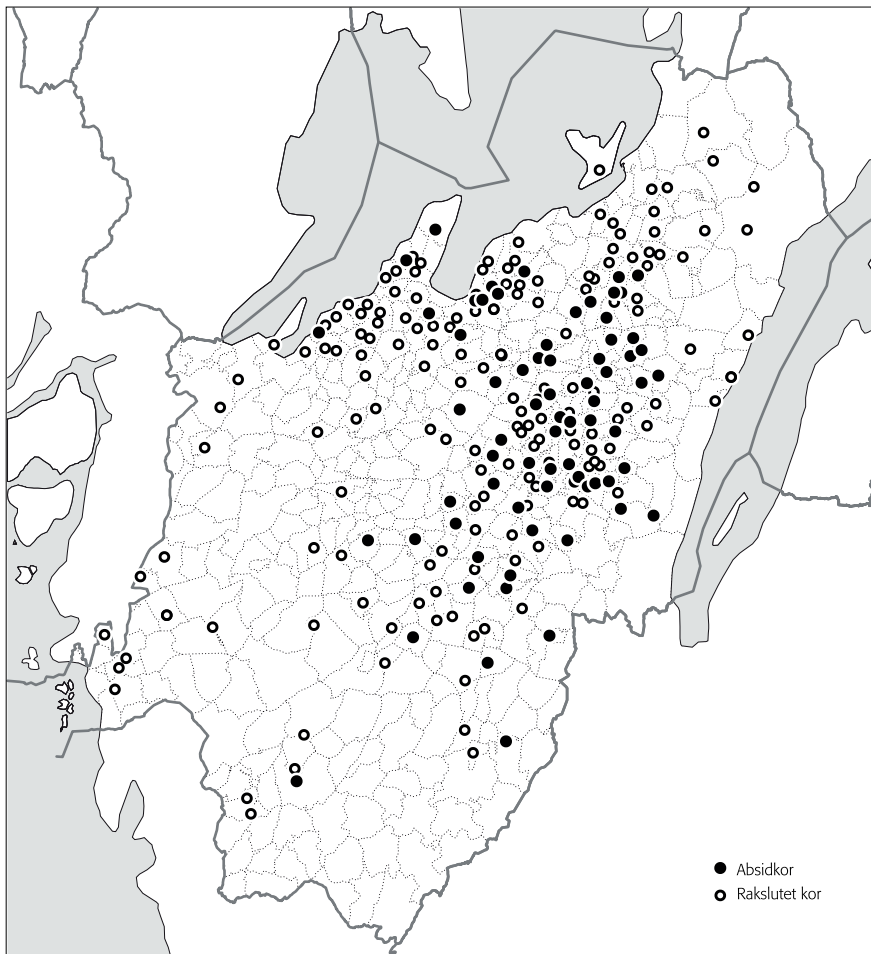


Fig. 23. Medeltidskyrkor vars äldsta kända planform har bestått av ett rektangulärt långhus och ett smalare kor, antingen rakt avslutat i öster eller försedd med absid.

Här möter oss en förhållandevis oartikulerad arkitektur av den art som exempelvis även präglar huvuddelen av Halland och Bohuslän.

Bland centralområdenas gråstenskyrkor, exempelvis i Friel och Lavad, har stundtals finhuggen sandsten använts till socklar, omfattningar och hörnkedjor. Någon finare bearbetning av själva gråstensmurverket förekom dock mycket sällan. Vid utgrävningen av Härlanda kyrkoruin, numera belägen i Göteborgs nordöstra utkanter, påträffades emellertid i dess nedersta murskift inslag av fint bearbetad, stundtals kvaderhuggen gråsten, vilket är unikt för Västergötland. Byggnadstypen i sin helhet, med bl.a. nischer för sidoaltarna, är för övrigt främmande för Västergötland, medan flera likheter med en grupp östnorska 1100-talskyrkor påtalats av Carl R. af Ugglas (1976).

Kännedomen om sockenkyrkornas äldsta planformer påverkas naturligtvis av ett flertal faktorer, som byggnadernas bevarande och förekomsten av äldre avbildningar. När Johan Hadorph med tecknare företog sina inventeringsresor i Västergötland omkring 1670 var många medeltidskyrkor förhållandevis oförändrade. Avbildningarna, senare samlade av Peringskiöld i *Monumenta*, utgör därför den viktigaste enskilda källan till medeltidens kyrkliga topografi. Hadorph besökte häraderna Gudhem, Kinne, Kinnefjärding, Kåkind, Kålland, Vadsbo, Valle, Vartofta, Viste och Åse. Det är därför inte förvånande att vi känner planformernas fördelning bäst i landskapets centrala och nordöstra delar.

Det smalare, rakt avslutade koret förekom allmänt bland såväl trä- som stenkyrkorna (fig. 23–24). De dendrokronologiska dateringarna visar också att denna disposition av kyrkorummet var aktuell under hela medel-

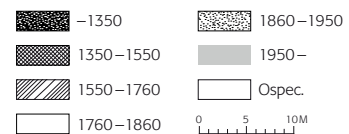
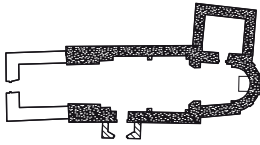
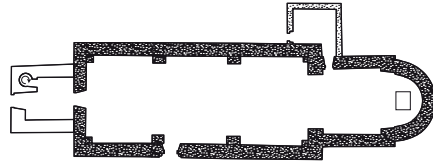


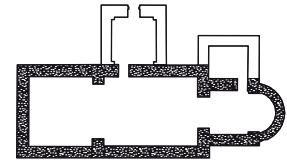
Fig. 24. Ett urval bevarade medeltidskyrkor återgivna i skala 1:800. Planritningarna avser på ett åskådligt sätt ge en uppfattning om kyrkornas planform, storlek och byggnadshistoria. Förlagorna är vanligen hämtade från Antikvarisk-topografiska arkivet, Stockholm (ATA). Förlagornas mer detaljerade information har uteslutits, däribland fönsteröppningar och inner-takets form.



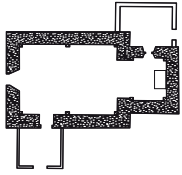
Dalum



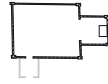
Falköping



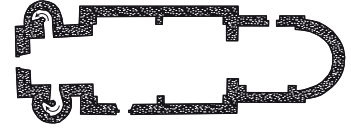
Gökhem



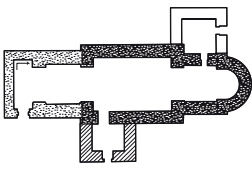
Götene



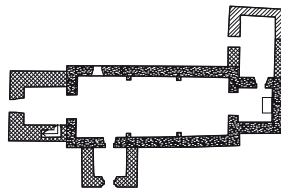
Hedared



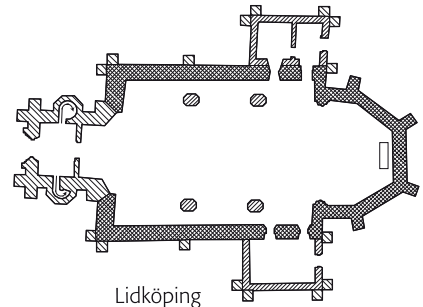
Husaby



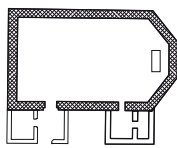
Hångsdala



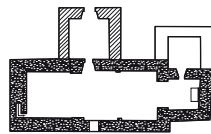
Källands-Råda



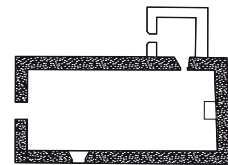
Lidköping



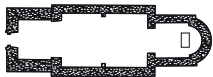
Lundby gamla kyrka



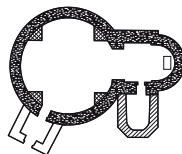
Marka



Mölltorp



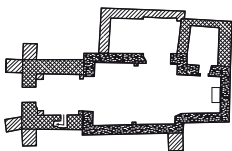
Skälvum



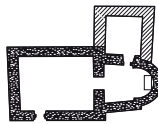
Skörstorp



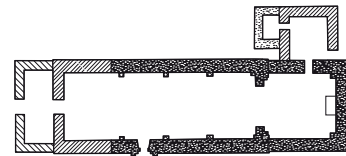
Solberga



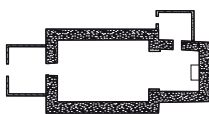
Strö



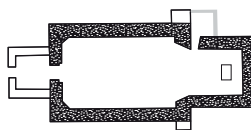
Suntain



Södra Ving



Södra Åsarp



Tuve



Våmb

tiden. Vi finner denna planform bland de tidiga tuktstenkyrkorna på den centrala Skara-Varaslätten, bevarad exempelvis i Götene, men också bland de senmedeltida träkyrkorna (se ovan). Västergötlands absidkyrkor förefaller ha varit mer begränsade både i kronologiskt och geografiskt hänseende. De dendrokronologiskt daterade och alltså välbevarade absidkyrkorna i Forsby, Eriksberg, Göteve, Kinne-Vedum, Kärråkra, Mjälldrunga, Skälvum och Suntak (fig. 25) har samtliga uppförts före 1200-talets mitt. Plantypen förekommer i större koncentrationer i Falbygden, på Skara-Varaslätten och Vadsboslätten, men är också spridd i norra Sjuhäradsbygden.

Det finns ingenting som talar för att vi generellt kan förklara de två plantyperna som resultat av skilda kulturströmningar eller att vi skall betrakta dem som varianter i en kronologisk succession. Uppenbarligen hade den enskilde byggherren under äldre medeltid att göra val mellan flera alternativ, betingat bl.a. av social tillhörighet och ekonomisk potential. Absidmotivet kan i detta avseende sägas företräda en rikare och mer specifik arkitektonisk form, associerad med kejsare och biskop, vilket senast påpekats av Jes Wienberg (1997). Likande associativ bakgrund kan också valet av den än mer utmärkande rundkyrkan ha haft, vilken förekommer i tre säkert kända fall på Falbygden, nämligen Agnestad, Dimbo och Skörstorp (endast den sistnämnda bevarad).

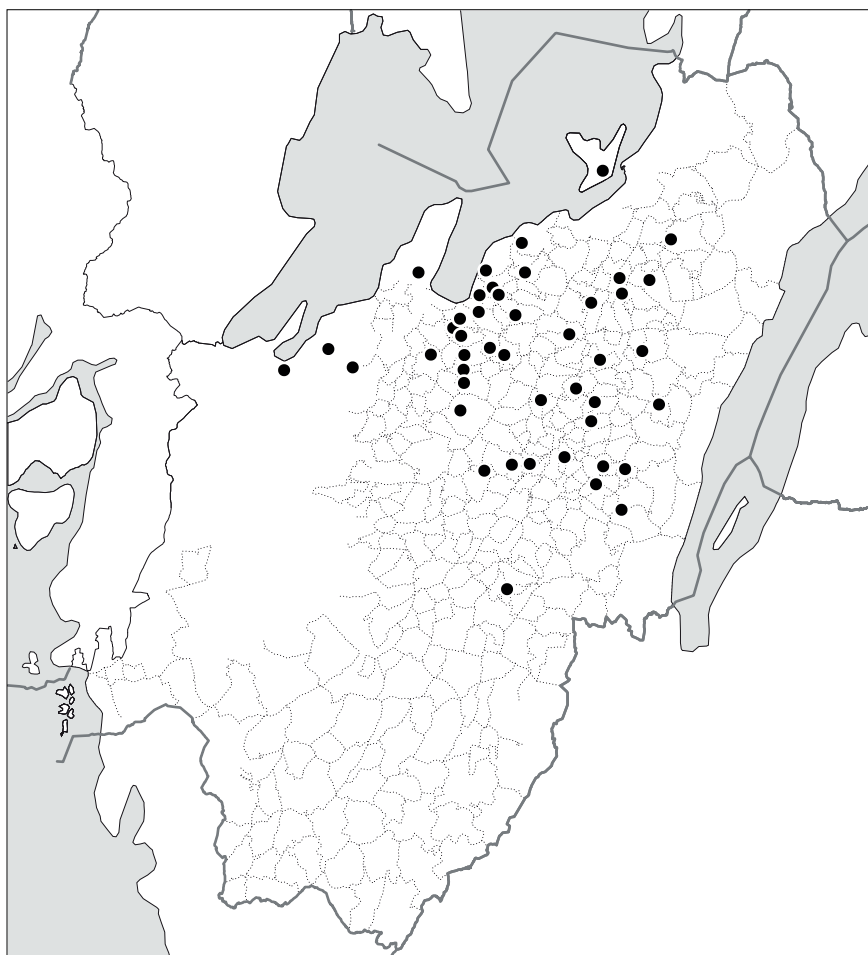
Huvuddelen av Västergötlands sockenkyrkor från 1100-talet och 1200-talets första hälft uppfördes tornlösa. Ett inte ringa antal av dem, framförallt på Kinnekulle och den angränsande Skara-Varaslätten, Falbygden och Vadsboslätten fick emellertid ganska snart en tillbyggd tornkropp vid långhusets västgavel (fig. 26). Av Västergötlands 47 kända tornkyrkor från äldre medeltid är Husaby utan jämförelse den mest bekanta, även om den på snart sagt varje punkt avviker från det som är allmänt för landskapet.

I Husaby valde man alltså att uppföra tornet i sten först av allt. Husabytornet kännetecknas av de tidiga 1100-talskyrkornas renodlade tuktstenteknik. De övriga tidiga tuktstenkyrkorna, varav sannolikt flera uppträder

*Fig. 25. Suntaks gamla kyrka i utkanten av Falbygden är en av landets bäst bevarade romanska stenkyrkor. Planformen är helt intakt och består av långhus och absidförsett kor, det senare något avsmalnande mot öster. En rymlig sakristia har tillbyggts under 1600-talet. Den gamla kyrkan lämnades öde 1902, när ny kyrka uppfördes på annan plats. Foto Bengt A. Lundberg 2001, RAA.*



Fig. 26. Kända tornkyrkor från äldre medeltid. De på kartan markerade kyrkorna har eller har haft ett torn från äldre medeltid, bedömt utifrån byggnadernas relativa kronologi samt tornkropparnas egenskaper (murverk, ljudöppningarnas utformning, förekomsten av valv och murtrappa). Förutom de medeltida tornkyrkor som markerats på kartan finns kännedom om ett mindre antal tornkyrkor som sannolikt härrör från senmedeltiden, däribland flera på Kållandshalvöns centrala slättområde. Avbildningarna i Peringskiölds Monumenta ger oss dessutom anledning förmoda att flera medeltidskyrkor haft torn, men informationen i bilderna är allt för otillräcklig för en närmare datering. Tornkyrkorna med osäker datering till medeltid uppträder generellt i samma områden som tornkyrkorna från äldre medeltid.



i Kinnekulles närområde (Götene, Hangelösa, Källby), uppfördes däremot tornlösa. För sin samtid måste Husabytornet, väl synligt på Kinnekulles sandstensplatå, framstått som ett utropstecken och en konkretisering av världslig makt och kyrka i samverkan.

Det mer allmänna tornbyggandet uppträdde troligen något senare. Eftersom hållbara dendrokronologiska dateringar av Västergötlands västtorn ännu saknas är vi hänvisade till iakttagelser av byggnadernas relativa kronologi samt tornkropparnas konstruktiva och stilistiska egenskaper. Ett antal västtorn uppfördes så vitt känt i förband med respektive långhusgavel, vilket alltjämt kan iaktas i Fägre, Gös slunda, Valstad, Västra Gerum och Öglunda. Västtornet i Valstad på Falbygden tillhör ett av Västergötlands ståtligaste västtorn, helt och hållet uppfört av kvaderhuggen sandsten och med skulpturalt utsmyckad kolonnportal. En spiraltrappa i det sydvästra hörnet leder upp till det första våningsplanet, med spår av en rundvälvd öppning mot långhuset. Denna tornkammare har möjligen nyttjats av kyrkans byggherre, som här kunnat övervara mässan i upphöjd enskildhet.

Bland de romanska tornens mest påfallande kännetecken framträder den krönande klockvåningens ljudöppningar, ofta bestående av dubbla valv uppburna av mittkolonnnett med romanskt tärningskapital. Många gånger har västtornen tunnvälvd bottenvåning, som brandsäkrat de övre våningsplanen, varför torntrappan förlagts i murens tjocklek. Huvuddelen av västtornen med dessa kännetecken är sekundärt tillbyggda en redan fungerande kyrka, bl.a. i Händene, Härja, Kinne-Vedum, Lindärva, Källby, Våmb (fig. 13), Skälvum (fig. 21) och Västerplana.

Husabytornet torde alltså i Västergötland ha framstått som en anmärk-

ningsvärd nyskapelse i början av 1100-talet. Bland de västtorn som däremot uppfördes förhållandevis sent bör vi uppmärksamma tornet i Kinne-Vedum, fogat till en absidkyrka som enligt dendrokronologisk datering uppförts vid 1100-talets slut. Det rivna västtornet i Saleby torde med hänsyn till dess kända tvärrektangulära plan, kryssvälvda bottenvåning och rikt utformade klockvåning med dubblade ljudöppningar i varje väderstreck, uppförts först under 1200-talets första hälft eller mitt.

Sammanfattningsvis är det i viss mån möjligt att differentiera den stora mängd stenkyrkor som uppfördes i Västergötland under äldre medeltid, beträffande ålder, materialval,urningsteknik och planform. Det är tydligt att landskapets centrala delar, Kinnekulle med den angränsande Skara-Varaslätten, Falbygden, Vadsboslätten och delar av norra Sjuhäradsbygden, generellt äger de äldsta och mest komplexa stenkyrkorna. Här finner vi 1100-talets storbyggen, i flera fall möjliga att tillknyta kungliga byggnadsinitiativ, men också flertalet av de sockenkyrkor som uppfördes med fint bearbetat murverk, absidkor och västtorn. Framförallt i landskapets periferi uppfördes ett stort antal stenkyrkor som – såvitt vi känner till dem – varken till materialbearbetning eller utsmyckning uppvisar några påfallande särdrag. Sannolikt uppfördes flertalet av dem under 1100- eller 1200-talen, men någon närmare datering utifrån byggnadernas egenskaper i sig är vanligen inte möjlig.

#### DOM- OCH KLOSTERKYRKORNA

##### UNDER HÖGMEDELTIDEN – FRÅN 1250 TILL 1350

Under 1200-talet inrättades domkapitel i det medeltida Sveriges samtliga stift. I ett brev daterat fjärde november 1220 gav påven Honorius III i uppdrag åt Skarabiskopen Bengt att inrätta ett regulärt eller sekulärt domkapitel vid domkyrkan, d.v.s. en sammanslutning av prästerskap som antingen levde under klosterlika förhållanden eller ”i världen” (DS 1:194). Det är inte känt om planerna sattes i verket omedelbart. Först 1257 vet vi att ett sekulärt domkapitel fanns vid Skara domkyrka.

Prästerskapets ökade numerär har av Axel L. Romdahl (1928) tolkats som en viktig orsak till den omgestaltning av Skara domkyrka som skedde vid 1200-talets mitt. Ombyggnaden inleddes med att ett väsentligt större korparti uppfördes. I etapper under 1300-talet tillkom därefter ett nytt långhus. Resultatet av denna nybyggnad kvarstår ännu till stora delar, även om såväl exteriör som interiör idag präglas av Helgo Zettervalls restaurering 1886–94.

Skaradomens östgavel från 1200-talet är ännu bevarad och består av kvaderhuggen sandsten på en kraftig sockel med vulst och skråkant. Från de samtida korvalven och de ungotiska fönstergrupperna återstår ett flertal lösfynd av finhuggen sandsten. Däribland märks framförallt två skulpturalt utformade huvuden som haft sin ursprungliga placering i korfönstrets masverksbågar. Enligt Jan Svanberg (1987) har samtiden uppfattat dem som avbildningar av kung Valdemar Birgersson och dåvarande hertigen Magnus Birgersson.

Generellt kan man karaktärisera 1200-talet som ett skede då kyrkan förvärvade en fastare organisation och i förhållande till världslig makt större självständighet. Denna förskjutning utesluter dock inte att byggnationerna vid storkyrkorna i Västergötland alltjämt förverkligades genom donationer av de kungliga familjekretsarna. Detta har troligen varit fallet i Skara – om vi uppfattar avbildningarna av Valdemar och Magnus som stiftarbilder – men kan framförallt belysas genom de cisterciensiska klosterkyrkorna, som vid denna tid genomgick omfattande förändringar.

Med omgestaltningarna av Skara domkyrka och de cisterciensiska kloster-

*Fig. 27. Varnhems klosterkyrka. Västfasadens tre lansettfönster med gemensam, spetsbågig omfattning tillkom vid 1200-talets mitt. Foto Rolf Hintze 1978, SvK.*





kyrkorna i Varnhem och Gudhem under 1200-talets mitt och senare hälft, finner vi i Västergötland de tidigaste kända exemplen på en utpräglad kontinental ungotik. Klosterkyrkan i Varnhem framstår som ett av stilperiodens huvudmonument i Sverige. Vid 1200-talets mitt ombyggdes kyrkan i öster och fick då ett nytt högkor med omgång och kapellkrans. Kyrkorummet välvdes med finhuggna sandstensribbor och skulpturalt utformade konsoler. Även fasaderna omfattades av förändringarna. Västfasadens distinkta motiv är en grupp med tre lansettfönster omslutna av en gemensam omfattning (fig. 27). Den likaså spetsbågiga västpportalen är på tidstypiskt sätt avtrappad i tre språng. De inställda kolonnerna har knoppkapitäl och bär arkivolter som avdelats med profilerade gördlar. Den norra transeptfasaden försågs samtidigt med en vimpergportal med skulpterade lejon vid välvningens anfang.

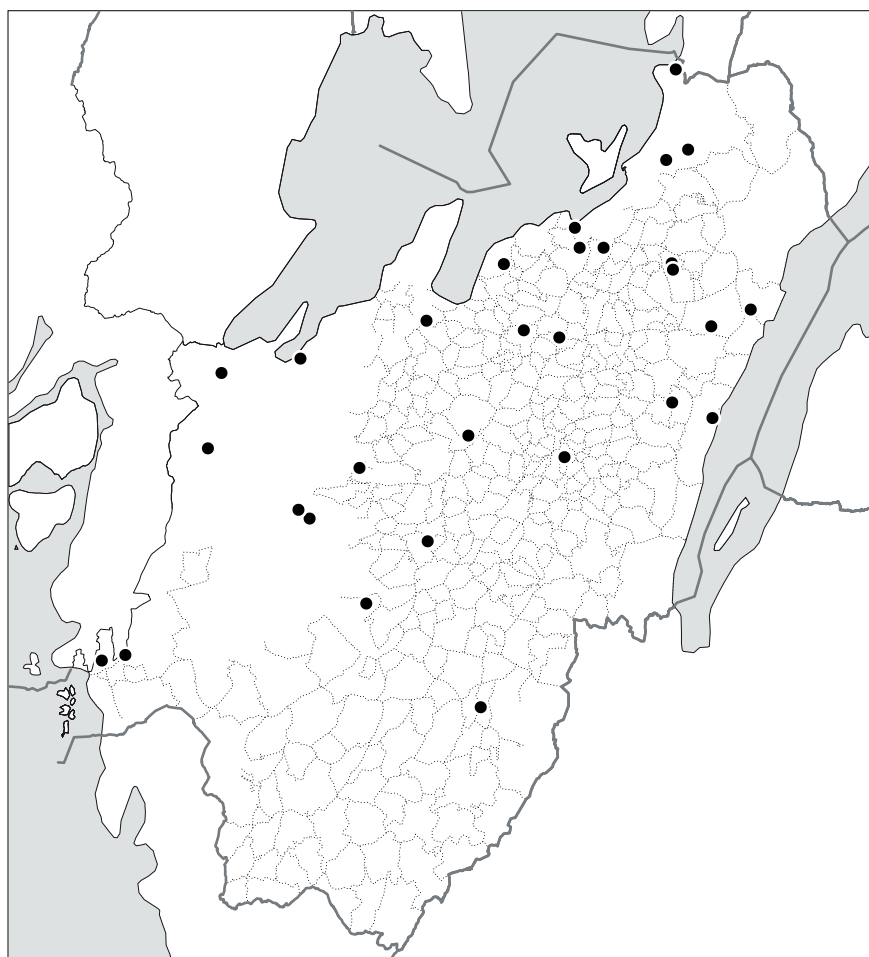
Förutom vid storkyrkorna skedde den tydligaste påvisbara byggnadsaktiviteten under 1200-talet i landskapets centralorter, i första hand i Skara och Lödöse, men även i Falköping och Skövde. Vid 1200-talets mitt verkade tiggarmunkarna i ett stort antal köpstäder i det medeltida Sverige. Bland dem var det emellertid bara Skara och Visby som ägde både dominikaner- och franciskanerkloster. Dominkanerklostret i Lödöse grundades 1243 och tillhör också ett av de tidigaste i det medeltida Sverige.

Av Västergötlands tiggarkloster är det just dominikanerklostret i Lödöse som är bäst känt, genom den totalutgrävning som företogs 1916–20 under ledning av Carl R. af Ugglas (1931). Byggnadshistorien är omdiskuterad, men enligt Harald Widéns tolkning (1944) är det troligt att dominikanerna övertog en redan existerande kyrka, vilken under 1200-talet utbyggdes till



*Fig. 28. Södra Vings kyrka i norra Sjuhäradsbygden har genomgått flera viktiga förändringar under medeltiden. Den ursprungligen romanska stenkyrkan ombyggdes i öster redan under 1200-talet. Korets östvägg genombröts av en typisk ungotisk trefönstergrupp. Långhuset välvdes troligen under 1400-talet och strax därefter fick kyrkorummet en storfigurig målning utsmyckning, unik inom det västgötska kalkmåleriet. Foto Arne Kennroth 1950, ATA.*

Fig. 29. Medeltida salkyrkor. Planformen kan ha tillkommit antingen genom nybyggnad eller genom att en redan befintlig kyrka ombyggdes i öster. Flera av dem är kända som salkyrkor endast genom avbildning i Peringskiölds Monumenta. Medeltidskyrkorna med salformad plan är ofta svåra att datera. Planformen förekommer redan vid 1200-talets mitt, för att förbli allmän under den resterande medeltiden.



en tvåskeppig klosterkyrka av gråsten och tegel. Iakttagelserna av franciskanernas kloster i Skara är mera fragmentariska, även om murarna åtskilliga gånger påträffats vid grävningar strax intill bäcken Drys i den medeltida stadens nordliga utkant. I den s.k. Brogårdens huvudbyggnad, som nu fungerar som veterinärhistoriskt museum, har ett sockelskift av profilerat och glaserat tegel blottlagts, som härrör från klosterkyrkans nordmur.

#### STADSKYRKORNA OCH SOCKENKYRKORNA UNDER HÖGMEDELTIDEN – FRÅN 1250 TILL 1350

Såväl Skara som Lödöse ägde flera medeltida församlingskyrkor av ovanlig storlek. Av dem nyuppfördes eller ombyggdes troligen flertalet under 1200-talet, det gäller samtliga tre församlingskyrkor i Skara och kanske också S:t Peder i Lödöse. Som tidigare nämnts omtalas varken Falköping eller Skövde som städer förrän under medeltidens senare del. Båda orterna hade dock kyrkor som redan under 1200-talet påtagligt skiljde sig från den omgivande landsbygdens. S:t Olof i Falköping tillhörde i sin ursprungliga gestalt landskapets absolut största absidkyrkor, närmast jämförbar med Husaby. Redan under 1200-talet kom långhuset ytterligare att förlängas i väster. Denna ombyggnad var möjlig först när ett torn i förband med den ursprungliga västgaveln rivits. Strax väster om den gamla sydportalen bröts en ny upp, påtagligt besläktad med den ungotiska västportalen i Varnhems klosterkyrka.

S:ta Helena i Skövde är en av landskapets intressantaste medeltidskyrkor, men också en av dem som efter genomgripande förändringar mest verkningsfullt döljer sitt medeltida ursprung. Huvuddragen i kyrkans

byggnadshistoria är kända genom de grävningar som företogs 1927 och dokumenterades av restaureringsarkitekten Axel Forssén (ATA). Fynden visade att kyrkan haft korsformad plan med smalare kor i öster. Bland de märkligaste iakttagelserna hörde emellertid en rund utbyggnad i vinkeln mellan den norra korsarmen och koret. Denna tolkades i samband med utgrävningarna som en möjlig sakristia, men därefter av Erik Lundberg (1940) som ett sidokapell för Helena av Skövde, som vördades som helgon senast i slutet av 1200-talet.

Det förefaller troligt att S:ta Helena i Skövde erhöll sin korsformade plan under 1200-talet, möjligen i egenskap av vallfartskyrka. Som Ann Catherine Bonnier påpekat (1982) finns flera kända exempel från Östergötland, Närke och Södermanland där korsarmar tillbyggs under 1200-talet, troligen då i samband med utbildningen av en rikare liturgi och en utökning av antalet altaren. Fram till en ombyggnad 1889–90 satt i S:ta Helenas södra korsarm en praktfull 1200-talsportal med skulpterade lejon av den art vi tidigare mött i Varnhem.

Som ovan påpekats torde den kyrkliga utbyggnaden i delar av Västergötland ha fortgått under större delen av 1200-talet, utan att nämnvärt påverkas av de stilistiska och byggnadstekniska nymodigheter som lanserades i dom-, kloster- och stadskyrkor. De karakteristiska stilegenskaper som kan knytas till dessa byggnadsföretag uppträder dock även i flera sockenkyrkor, framförallt i utformningen av portalomfattningar, fönsteröppningar och välvningar. Jan O.M. Karlsson (1983) har med dessa utgångspunkter påvisat ett tiotal kyrkor som kan knytas till Varnhemshyttan, som han väljer att kalla den.

Den av Karlsson inringade verksamheten för Varnhemshyttan ger glimtar av en byggnadsaktivitet under 1200-talet som troligen varit mer allmän. Till de gängse ungotiska stildrag som förekommer i Skara domkyrka samt Varnhems och Gudhems klosterkyrkor under 1200-talet hör två- eller trekopplade lansettfönster, ofta med en gemensam, spetsbågig omfattning. Fönsteröppningar av detta slag har helt eller delvis bevarats i Forshem, Husaby (rekonstruerat 1900–02), Mölltorp, Norra Kyrketorp och Södra Ving (fig. 28). I betydligt fler fall känner vi till dem genom äldre avbildningar och lösfynd.

Under 1200-talets mitt och andra hälft har uppenbarligen flera befintliga kyrkor moderniserats genom att man huggit upp murverket och satt in en ny fönsteromfattning, en förändring som förlänat även den enklaste sockenkyrka en fläkt av katedralgotik. Detta har uppenbarligen skett i Norra Kyrketorp. Spår efter den romanska kyrkans rundvälvda fönsteröppningar är synliga nära långhusmurens krön. Något längre ned på sydsidan finns rester av en finhuggen sandstensomfattning till en trefönstergrupp, vilken i fullständigt skick också avbildats i Peringskiölds *Monumenta*.

I landskapets utkanter uppträder några exempel på sockenkyrkor där de ungotiska stildragen bildar en helhet även med kyrkorummets gestaltning. Här utmärker sig två välbevarade medeltidskyrkor i eller i anslutning till Vikaskogen, nämligen Mölltorp och Ransberg. Mölltorp är en av få representanter i Västergötland för den kyrkotyp som fick sitt genombrott vid 1200-talets mitt och som helt kom att prägla det kyrkliga landskapet i framförallt Mälardalen, nämligen salkyrkan (fig. 29). I Mölltorp har den enkla rektangulära planen uppenbarligen tillkommit i en och samma byggnadsetapp. Västgaveln har ursprungligen genombrutits av en trefönstergrupp, nu i rekonstruerat skick från 1942.

Medeltidskyrkan i grannsocknen Ransberg är till sin byggnadskronologi mera osäker. Omkring 1300 torde dock kyrkan till sin kärna stått i

nuvarande gestalt. Även här har kyrkans yttre konturer formen av en enkel rektangel. Invändigt är dock koret något smalare och avskiljs från långhuset med en triumfbågmur. Koret har också framhävts med ett samtida valv, förstärkt med konsolburna ribbor och en skulpterad slutsten.

Även flertalet av de raserade kyrkorna med 1200-talsdrag förekommer i landskapets mer perifera delar, som Björsäter, Bällefors, Naglum och Ullervad, men också i likhet med Mölltorp i kustnära lägen som Tådene. Sannolikt har det rört sig både om helt nyuppförda kyrkor och sådana som i sin kända utformning var resultat av ombyggnader, men kunskapsunderlaget är vanligen alltför bräckligt för att det skall vara möjligt att ta ställning i det enskilda fallet.

Utifrån några bevarade och byggnadsarkeologiskt undersökta sockenkyrkor kan vi emellertid säkert konstatera vissa planförändringar redan under äldre medeltid, även om de långt ifrån förefaller ha varit lika vanliga som i Mälardalen. Det rörde sig då om ombyggnader av det slag som också kan beläggas bland centralorternas kyrkor, nämligen att långhuset förlängdes i väster (västförlängningar finns bevarade i Gökhem, Källandsråda och Örslösa) eller att det ursprungliga koret ersattes med ett något rymligare (sekundära kor är bevarade i Forshem och Södra Ving, fig. 29).

Sockenkyrkorna förefaller i allmänhet ha fått sakristia av sten tidigast under 1200-talets andra hälft, för brandskyddat förvar av liturgiska kärl, böcker och textilier. Även de äldsta vapenhusen härrör från 1200-talet, även om de då knappast kan betraktas som allmänna. S:t Olof i Falköping utgör både då det gäller förekomsten av sakristia och vapenhus ett av de anmärkningsvärda undantagen. Redan i samband med grävningar 1918 framkom grundmurarna efter den äldsta stensakristian (ATA), som ansågs vara samtida med det anslutande absidkoret. Vid fasadernas renhuggning på 1950-talet iaktogs även i korets nordmur sår efter den rivna sakristian, vilket tyder på att de två byggnadskropparna legat i förband (Widéen 1958). De byggnadsarkeologiska undersökningarna på 1950-talet blottade också grundmurarna till ett vapenhus framför absidkyrkans ursprungliga sydportal. Vapenhuset bör således ha varit i bruk innan långhuset förlängdes och ny portal bröts upp, vilket uppenbarligen skedde under 1200-talets mitt eller andra hälft (se ovan).

S:t Olof i Falköping är till såväl storlek som komplexitet ovanlig och det är knappast möjligt att utifrån denna dra slutsatser giltiga för de mer ordinarie landskyrkorna. Det bör dock påpekas att vi rör oss på mycket osäker mark, då det gäller tillbyggnader av sakristior och vapenhus i Västergötland. Möjliga sakristior från äldre medeltid har likväl noterats för Dalum, Mölltorp och Ransberg. Ett tidigt vapenhus, kanske från tiden omkring 1300, finns bevarat i Valstad, att döma av portalens trepassformade överstycke.

Sammanfattningsvis introducerades vid 1200-talets mitt ett nytt internationellt formspråk, unggotiken, vilket fick pregnanta uttryck vid de radikala förändringar som nu företogs av Västergötlands storkyrkor. Utanför denna begränsade krets av monument kan vi skönja en vitalisering av de gamla centralorterna, genom nya klosteretableringar men också utvidgningar och ombyggnader av församlingskyrkorna. Även sockenkyrkorna på landsbygden påverkades i viss mån av denna förnyelse. Utifrån utformningen av muröppningar, välvningar och skulpturala detaljer kan vi konstatera att vissa kyrkor helt nyuppfördes under 1200-talets mitt eller senare hälft, samtidigt som andra redan befintliga stenkyrkor förlängdes eller erhöll ny korgestaltning.

## KYRKORNA UNDER YNGRE MEDELTID – FRÅN 1350 TILL 1550

Redan vid 1200-talets utgång hade Västergötlands kyrkliga struktur funnit den form som i stort skulle bestå under den resterande delen av medeltiden. Detsamma kan också sägas om kyrkobyggnaderna. Kännetecknande för Västergötland under medeltidens senare hälft är snarast den stagnation som präglar byggnadsverksamheten. Den ombyggnad av Skara domkyrka som påbörjades vid 1200-talets mitt fortsatte även under 1300-talet, men kom betecknande nog inte att fullbordas enligt de ursprungliga intentionerna. En påbörjad höggotisk triforievåning lämnades ofullständig och först under 1400-talet täcktes mittskeppet med lågt slagna stjärnvalv.

Under medeltidens senare del var framförallt byggandet i städerna av betydelse, men nu inte i de gamla centralorterna i landskapets agrara huvudbygder. Istället framträder framförallt Lidköping samt Gamla och Nya Lödöse med väsentliga bidrag.

Handelsstaden Lidköping fick under 1400-talet en nybyggd kyrka, nämnd efter S:t Nicolaus, sjöfarnas skyddshelgon. Kyrkans proportioner och planform, med ett brett långhus och ett smalare tresidigt avslutat kor i öster, representerar också för Västergötland något nytt, en stadskyrka av den typ vi vanligen finner uppförd i tegel, här översatt i västgötsk sandsten.

Stadskyrkorna i Gamla Lödöse kom troligen bägge två att byggas om under medeltiden. Iakttagelser av äldre byggnadslämningar i och kring den befintliga församlingskyrkan S:t Peder, tyder på att den medeltida föregångaren varit ansenlig. De sporadiska observationerna tillåter emellertid inte någon närmare beskrivning av de olika byggnadsfaserna. S:t Olof, som revs 1528, är däremot i sin helhet undersökt i samband med Lödösegravningarna 1916–20. Den ursprungligen enskeppiga koryrkan, av för äldre medeltid gängse typ, kom under 1400-talet att radikalt omgestaltas till en treskeppig anläggning med vidbyggt Birgittakapell.

Vid stadens flyttning 1473 till det gynnsammare läget vid Sävåns mynning i Göta Älv, inlemmades S:t Olofs kyrka i S:t Peders församling, för att sedermera helt överges. Enligt skriftliga källor nedmonterades slutligen stenkyrkan 1528, varefter materialet fraktades längs Göta älv till det nya stadsläget. Stadskyrkan i Nya Lödöse är till sin byggnadshistorik inte helt klarlagd. Vid medeltidens utgång förefaller den emellertid mer eller mindre ha framstått som en replik på S:t Olof i sin fullt utbyggda skepnad.

Den senmedeltida byggnadsaktiviteten i Lidköping samt Gamla och Nya Lödöse har mycket gemensamt med andra köpstäder i det medeltida Sverige, men också med utvecklingen i exempelvis Halland. Omfattningen av kyrkobyggandet på landsbygden under denna period är däremot svårgripbar. Någon stenkyrka uppfördes kanske först nu som ersättning för en äldre kyrka i trä (Vänga). Andra byggdes kanske om, men utan att på något distinkt sätt skilja sig från de omgestaltningar vi funnit redan på 1200-talet (Kungslena, Västra Tunhem). Lundby gamla kyrka på Hisingen vid Göta älvs utlopp hör troligen till de fåtal bevarade sockenkyrkor som nyuppfördes under medeltidens senare hälft. Planen har än i dag sin ursprungliga form. Salkyrkan är förhållandevis bred och har ett tresidigt avslutat korparti i öster. Såväl exteriör som interiör har dock fått vidkännas stora förändringar främst under 1600- och 1700-talen. Ursprungligen var exteriören stöttad med strävpelare och kyrkorummet välvt.

Förändringarna av Västergötlands sockenkyrkor under medeltidens senare hälft torde i de flesta fall ha inskränkt sig till de gängse tillbyggnaderna, d.v.s. sakristia och vapenhus. Som ovan påpekats är det inte omöjligt att flera av Västergötlands sockenkyrkor hade sakristia av sten redan vid

1200-talets utgång. Det finns emellertid inga säkra hållpunkter för hur sakristiorna fördelar sig i tid. Flertalet kan lika gärna tillhöra senmedeltiden. Bland Västergötlands bevarade sakristior utmärker sig framförallt den i Korsberga, som under 1400-talet tillbyggdes på träkyrkans nordsida och smyckades med målningar, attribuerade till den i Västergötland flitige mästare Amund (se nedan).

Enligt avbildningarna i Peringskiölds *Monumenta* hade i stort sett alla kyrkor vapenhus framför sydportalen, men av mycket varierande utformning. Exempelvis hade Borgunda, Dala och Falköping rymliga vapenhus med murkrön av samma höjd som respektive långhus. Sannolikt var merparten av dessa medeltida, men avbildningarna ger inte underlag till någon närmare datering. Å andra sidan återges ett tämligen stort antal av vapenhusen med väggar av liggtimmer och de kan därför, med hänsyn till träets kortare livslängd, lika gärna tillbyggts så sent som under 1600-talet.

I dag finns få av dessa vapenhus kvar. Även om medeltidskyrkan till sin kärna ännu är bevarad har det gamla vapenhuset ofta rivits när ingången i senare tid förlagts axiellt i väster. Vapenhus som troligen härrör från medeltiden finns dock bevarade i Fullösa, Grevbäck, Gökhem, Kinnevedum, Kungslena, Kållands-Åsaka, Luttra, Od, Skalunda, Skörstorp och Vårkumla. De är vanligen mycket enkla och endast i ett fåtal fall välvda (Kållands-Åsaka, Kållands-Råda).



Fig. 30. Skara domkyrkas mittskeppsvalv slogs under 1400-talet. Bilden visar interiörens utformning före Helgo Zettervalls restaurering 1886–94. Foto C. F. Lindberg 1876, ATA.

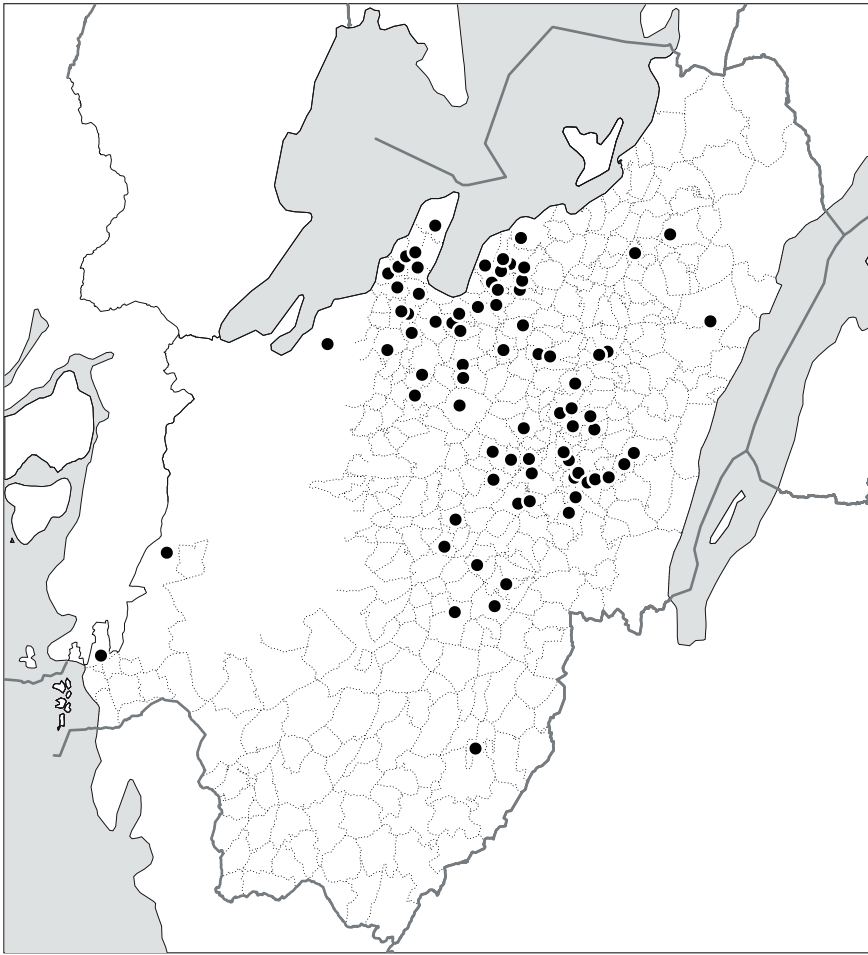


Fig. 31. Medeltida valv. Kartan anger kyrkorum, d.v.s. långhus och/eller kor, som under medeltiden erhöLL murade valv. Dateringen av de medeltida valven är i många fall osäkra, eftersom flera av dem enbart är kända genom arkivaliska uppgifter.

## Kyrkorummens utformning

Medeltidens kyrkorum hade ytterst sina förutsättningar i liturgins funktionskrav. Detta utesluter emellertid inte en betydande regional variation. Översikten över kyrkobyggandet har visat att Västergötlands medeltidskyrkor i allt väsentligt fick sin form redan under 1100- och 1200-talen. I stora drag fick också dessa karaktärsdrag bestå under den resterande medeltiden. Vid medeltidens utgång bestod alltså flertalet av kyrkorna fortfarande av ett långhus och ett smalare kor, medan salformade kyrkorum var förhållandevis ovanliga.

Ursprungliga stenvälv från äldre medeltid har i flera fall förekommit i koret (bevarade tunnvalv finns i Göteve, Sunktak, Söne, Södra Åsarp och Västerplana). Bland de kyrkor som uppfördes eller kraftigt förändrades under 1200-talet, finns också exempel på ribbförstärkta kryssvalv i koret (Forshem, Ransberg och Södra Ving), mera ovanligt även i långhuset (S:t Olof i Falköping). Det vanligaste under äldre medeltid torde dock ha varit att kyrkorummet var helt öppet mot takstolen, eller täcktes av ett platt innertak av trä. Ibland är det också möjligt att avläsa att bägge varianterna under olika tider förekommit i en och samma kyrka. De välarbetade takstolarna i Forshem och Kinne-Vedum har i det äldsta skedet varit synliga från kyrkans inre. Spikhål på undersidan av takstolarnas bindbjälkar tyder på kyrkorummen något senare erhållit ett platt innertak av trä. Slutligen, troligen under medeltidens senare hälft, har såväl Forshem som Kinne-Vedum välvts. Förekomsten av tre olika typer av innertak redan under medeltiden, som i Forshem och Kinne-Vedum, torde långt ifrån ha varit regel. Snarare



tycks flertalet av Västergötlands medeltidskyrkor under överskådlig tid haft ett enkelt, plant innertak av trä.

Domkyrkan i Skara fick under medeltiden aldrig den resning som planerats. Istället slogs lågt sittande stjärnvalv över mittskeppet (fig. 30). Även om mittskeppsvalven i Skara domkyrka kan beskrivas som något av en nödlösning, var de troligen de praktfullaste 1400-talsvalv som Västergötland kunde uppvisa. De gick slutgiltigt förlorade när Helgo Zettervall på 1890-talet försökte upprätta något av den höggotiska katedralens heder. Bland sockenkyrkorna slogs också valv under medeltidens senare hälft, men inte alls i den omfattning som vi finner i exempelvis Mälardalen. Ser vi till den regionala fördelningen inom Västergötland visar sig de murade valven vara koncentrerade till landskapets centrala delar, i första hand till Falbygden och Skara-Varaslätten (fig. 31). Vanligtvis rör det sig om enkla gratvalv, medan ribbförstärkta kryssvalv är sällsynta (Lindärva) och stjärnvalv så vitt känt endast förekommit i ett fall (Fägre).

Västergötland tillhör inte de landskap som främst förknippas med ett framstående kalkmåleri under medeltiden. Att det tidigt funnits ett måleri av internationell klass visar dock utsmyckningen i Eriksberg, som trots sitt sköra tillstånd är landskapets mest fullständiga målningssvit av romansk karaktär. Under tidigt 1400-tal förekommer i landskapet enskilda målningar (Södra Åsarp), men det är först vid seklets mitt vi åter kan se en blomstring för det kyrkliga måleriet. Senmedeltida målningar är kända från drygt 30 kyrkor i Västergötland och har sin huvudsakliga utbredning i de områden där också vi finner de flesta medeltidsvalven.

Måleriet under denna tid domineras av Nils Håkansson och hans krets, som svarat för utsmyckningen av sex, möjligen åtta, kyrkor i Skarastiftet (bevarad i Götene och Kållands-Åsaka). Något senare är Amund som kan betraktas som en samtida parallell till den i Mälardalen verksam Albertus Pictor. Amund hade som bekant signerat långhusmålningarna i Södra Råda i Värmland, nyligen tragiskt förstörda av brand. Hans övriga verksamhet omfattade drygt ett dussintal kyrkor i landskapen kring Väner och Vättern. Huvudnumret är Gökhem kyrka, som sammantaget äger den rikaste och bäst bevarade utsmyckningen av Amunds verkstad. Målningarna i Gökhem kyrka återfinns förutom i själva kyrkorummet också i ett Mariakapell på långhusets norra sida, ett av mycket få medeltida sidokapell vi känner till från Västergötland.

## Stenskulpturen

Bland Västergötlands romanska kvaderstenskyrkor med murfasta bildprogram är Forshem, Skälvum och Härja mest bekanta. Här möter oss stensemästare som direkt till Västergötland förmedlat ett internationellt form- och symbolspråk i samklang med den romanska stil som vid 1100-talets början dominerade i hela det kristna Europa. Än mer anmärkningsvärd är landskapets bestånd av lös stensulptur, i första hand gravvårdar och dopfuntar. Västergötlands gravvårdar och dopfuntar är väl kända genom tidigare inventeringar. Avsikten här är att ge en kort överblick över det rika materialets egenskaper och regionala fördelning samt antyda något om sammanhangen med kyrkobyggandet.

### GRAVVÅRDAR

De äldsta kristna gravvårdarna uppträdde alltså på 1000-talet, och har sannolikt relaterat till träkyrkor (se ovan). De förromanska gravvårdarna förfärdigades av kalk- eller sandsten, till skillnad från de resta runstenarna



*Fig. 32. Gravmonumentet från Hällstad är ett ovanligt kvalificerat arbete från 1100-talet. Hällstad är beläget i norra Sjuhäradsbygden. Monumentet är hugget i sandsten som fraktats från något av Västergötlands platåberg. Bilden visar monumentet uppställt inför utställningen av äldre kyrklig konst från Västsverige i Göteborg 1923. Foto 1923, ATA.*

som för det mesta formades i flyttblock av gnejs eller granit. Under 1100- och 1200-talen intensifierades användningen av de sedimentära bergarterna. De romanska gravvårdarna är nära nog utan undantag huggna i sandsten. Som Sölve Gardell visat i sin rikstäckande inventering (1945) är Västergötland det landskap som utan jämförelse äger den rikaste romanska gravskulpturen.

De romanska gravvårdarna har funnits i flera olika sammansättningar. Bland de sarkofagliknande gravmonumenten förekommer några med en mycket kvalificerad, figurativ utsmyckning, i första hand i Hällstad (fig. 32) och Husaby. Kristna gestalter och symbolbilder framträder här i platt eller modellerad relief mot en slät bakgrund. Det anmärkningsvärda med Västergötlands gravskulptur är emellertid inte i första hand de enskilda monumentens höga kvalitet och mångtydiga bildprogram, utan snarare totalitetens kvantitet och homogenitet. Detta gäller framförallt en stor grupp av trapezformade gravhällar som kännetecknas av enhetlig ornamentik, bestående av ett stavkors eller ett livsträd omgivet av en utsparad kantlist. Med hänsyn till ornamentiken har hällarna av Folke Högberg (1960) benämnts antingen stavkorshällar eller liljestenar. Av Harald Widéen (1940) samt undertecknad (1998) har emellertid benämningen kantlisthällar använts, vilket på ett naturligare sätt fångar gruppen i sin helhet, trots de motiviska variationerna.

Under 1100- och 1200-talen, samtidigt med att flertalet av Västergötlands stenkyrkor uppfördes, var produktionen av stavkorshällar och liljestenar överväldigande, framförallt vid Kinnekulles sandstensbrott. Västergötland äger drygt 300 bevarade hällar av denna typ och ytterligare några har fraktats över Väneren till kyrkorter i Dalsland och Värmland, samt ett enstaka exemplar även till Bohuslän. Produktionen av upprätthölls sannolikt under en stor del av 1200-talet, utan större förändringar än att de kan betraktas som variationer på samma tema. Vid 1200-talets mitt inträffade

en stilhistorisk omorientering som bland Västergötlands kyrkobyggnader fick tydliga uttryck i de cisterciensiska klosterkyrkorna i Varnhem och Gudhem. Över Birger Jarl och Katarina Sunesdotter, ombyggnadernas välgörare, restes praktfulla gravmonument i Varnhems och Gudhems klosterkyrkor. Dessa unika nedslag av en hövisk ung- och höggotik med franska förtecken gav emellertid inga påtagliga efterverkningar i Västergötlands övriga gravskulptur.

I sin rikstäckande inventering påpekar Sölve Gardell att Västergötlands gravmonument till övervägande delen härrör från medeltidens förra hälft. Han konkretiserar sin iakttagelse med några ungefärliga siffror. Av Västergötlands ca 500 medeltida gravmonument, härrör inte mindre än ca 400 från den äldre medeltiden. Detta är unikt och avtecknar sig skarpt vid en jämförelse med landskapen öster om Vättern. Östergötland, fortsätter Gardell, äger ca 400 medeltida gravmonument och av dem härstammar ca 300 från den yngre delen av medeltiden.

Gravvårdarna från medeltiden varierar inte bara beträffande sammansättningar och stilegenskaper. De gravvårdar som härrör från äldre medeltid är vanligen anonyma. Exempelvis är endast ett fåtal av de stavkorshällar och liljestenar som massproducerades vid Kinnekulle namnmärkta. Gravvårdar från 1100- och 1200-talen förekommer vanligtvis i något eller några exemplar vid varje sockenkyrka i landskapets centralområden. Gravvårdarna från yngre medeltid är i högre grad individuellt utformade. På de trapezformade hällarna anges den gravlagdes identitet ofta både med namnskrift och med vapensköld. Frälset väljer också i högre grad än tidigare att låta gravsätta sig i dom- och klosterkyrkorna. Flertalet av de gravvårdar som i Västergötland bevarats från 1400-talet och det tidiga 1500-talet härrör från Skara domkyrka, cistercienserklostren i Varnhem och Gudhem eller tiggarrordenarnas klosterkyrkor i Skara och Gamla Lödöse. Gravvårdar från mer ordinära sockenkyrkor blir under denna senare period direkt sällsynta. Västergötland skiljer sig i detta avseende inte särskilt från omgivande landskap. Nämnas kan att ca 130 av Östergötlands gravstenar från yngre medeltid, d.v.s. nära hälften, härrör från Vadstena klosterkyrka.

#### DOPFUNTAR

Merparten av dopfuntarna i Västergötland tillhör den äldsta generationen dopfuntar, nämligen dem som präglas av ett romanskt formspråk. Variationen är dock betydande. En grupp dopfuntar med karakteristisk form och ornamentik kan samlas kring den monumentala dopfunten från Götene (fig. 33). Den består av en cylindrisk cuppa på en profilerad fotplatta. Cuppan indelas med enkla arkadbågar i högsmala bildfält, vart och ett med ristad ornamentik. De cylindriska dopfuntarna hör till de allra äldsta i landskapet, från 1100-talets första hälft eller mitt. De uppträder i drygt en handfull, troligen mycket tidiga stenkyrkor i landskapets centrala slättområden, förutom i Götene även i Böja, Gösslunda, Hangelösa, Källby, Ledsjö och Synnerby.

Götenegruppens särpräglade form och skulpteringsteknik avviker påtagligt från huvuddelen av de romanska dopfuntarna i Västergötland. Istället dominerar de kalkformade dopfuntarna. De består vanligen av en cuppa med sfärisk eller skrånande undersida, nedtill avslutad med en repvulst. Cuppan vilar på en fot, mestadels utformad som en attisk bas. Dopfuntar med dessa allmänna egenskaper förekommer i hela landskapet. Deras tillkomsttid torde infalla under större delen av 1100-talet samt 1200-talets förra hälft.

Utifrån yttre form och dekoration har Sven Axel Hallbäck ytterligare



*Fig. 33. Dopfund i Götene kyrka. Denna cylindriska dopfundstyp härrör troligen från 1100-talets första hälft och förekommer endast i ett mindre antal kyrkor i landskapets centrala delar. Foto 1923, ATA.*

finfördelat de kalkformade dopfontarna i lokala eller regionala skolor. Fler-talet av de figurativt utsmyckade dopfontarna förekommer i Falbygden samt på Kinnekulle och den centrala slätten. Bland dem uppträder såväl handlag som motiv som kan förknippas med den murfasta byggnadsskulpturen i området. Den i Skälvums kyrka verksamme skulptören Othelric har även svarat för dopfonten från Säware kyrka, nu i Västergötlands museum. Flera av dopfontarna på slätten vid Kinnekulle, men även i Falbygden, ansluter beträffande form och motiv till Othelrics egenhändiga verk, även om de är betydligt enklare i utförandet. Vidare kan den anonyme stenhuggare som svarat för utsmyckningen i Forshem och Skara domkyrka tillskrivas dopfonten i Norra Lundby.

Dopfontarna i Gällstad och Finnekumla har med runor signerats av mästare Andreas. Kring detta namn kan samlas en betydande grupp dopfontar med huvudsaklig spridning i norra Sjuhäradsbygden samt Södra Västergötlands skogsområden. När Othelric och Forshemsmästarens produktion alltså kan knytas till Kinnekulle, förefaller Andreas varit verksam vid något eller några av de sydliga platåbergens sandstensbrott. Bland de dopfontar som attribuerats till Andreas och hans verkstad finns kalkformade dopfontar med såväl firsidig som rund cuppa. Flera av dem har figurativ utsmyckning, medan andra helt domineras av den dekorativa ringkedja som utgör gruppens viktigaste kännetecken.

Den romanska dopfontsskulpturen i Västergötland uppvisar exempel på internationellt skolade stenhuggare och sammansatta bildprogram. Kvantitativt överskuggas de dock av förhållandevis enkla arbeten, antingen försedda med växtornamentik eller helt släta, förutom vulster och repstarvar. Flerparten av dessa är sannolikt verkstadsarbeten. Liksom de romanska gravvårdarna hogs även huvuddelen av dopfontarna i den sandsten som

fanns att tillgå på Västergötlands platåberg. Även då det gäller ornamentiken är det möjligt att påtala överensstämmelser mellan de gravvårdar och dopfuntar som under denna tid producerades i stor mängd.

Förändringarna av Västergötlands dopfuntar under 1200-talet sammanfaller med liknande skeenden på andra håll, exempelvis på Gotland. Dopfuntarna från det romanska stilskedet är förhållandevis låga och har satta proportioner. Under 1200-talets lopp blir de alltmer högresta. Cuppan lyfts upp av ett skaft, som stundtals utgör en separat huggen del. Under 1200-talet sker ytterligare en funktionellt betingad förändring. De romanska dopfuntarna har nära nog utan undantag ett uttömningshål som löper genom cuppa och fot, vilket gjort det möjligt att direkt tömma dopvattnet i vigd jord. Vid 1200-talets mitt övergick man istället till en lös insats i cuppan. Dopvattnet tömdes nu i en separat piscina, och dopfuntarna behövde inte längre utrustas med centralt avtappningshål. Som ovan nämnts förekommer under den romanska stilperioden såväl rikt utsmyckade som helt släta dopfuntar. Under senare hälften av 1200-talet blir figurativt smyckade dopfuntar direkt ovanliga. Uttryckssättet koncentreras istället till den yttre formen och abstrakta dekoren.

De dopfuntar vars egenskaper förknippas med det långt framskridna 1200-talet förekommer framförallt i landskapets mer perifera delar. Hit hör exempelvis dopfuntarna från Hulared, Sandhult, Vist och Öxabäck, samtliga hemhörande i södra Västergötlands skogsområden, som i likhet med sina gotländska fränder utrustats med godronerade musselcuppor. Bland 1200-talsfuntarna i landskapets sydvästra delar finner vi Starrkärr, Härryda, Landvetter, Tostared, Surteby (fig. 34), Horred och Älekulla, som bildar en grupp täljstensfuntar med fyrlobig cuppa, vars likar också förekommer i norra Halland. En nordlig utbredning, huvudsakligen i Göta älvs dalgång samt i norra Västergötlands skogsbygd, har en grupp täljstensfuntar med direkt norska utgångspunkter. Den s.k. Østfold-Markernaskolan omfattar förutom ett flertal dopfuntar i Värmland och Dalsland även de västgötska funtarna i Bäck, Fuxerna, Färed, Halna, Hålanda, Norra Björke, Västra Tunhem och Älgårås. De kännetecknas av sin distinkta uppdelning i cuppa, skaft och fot. Dekorationen utgörs i stort sett uteslutande av spetsflikar eller horisontella band.

Dopfuntarna är utan tvekan den medeltida inventarietypp som har den högsta bevarandegraden. Enligt Hallbäck's inventering återstår 373 dopfuntar från Västergötland, vilket med hänsyn till landskapets drygt 500 medeltidssocknar ger en bevarandegrad på ca 75 %. Dopfuntarna är således förhållandevis representativa. Även om det finns betydande svårigheter att närmare datera de enskilda dopfuntarna, är det möjligt att i grova drag påvisa regionala skillnader av bebyggelsehistoriskt intresse. De cylindriska dopfuntarna och de figurativt utsmyckade, kalkformade dopfuntarna, härrör i huvudsak från 1100-talet och påvisar en tidig sockenbildning i de centrala delarna av Västergötland, framförallt på Skara-Varaslätten och Falbygden. Dopfuntarna påvisar dock att en fortsatt utbyggnad av sockenkyrkor i Västergötland skedde under större delen av 1200-talet. Denna resulterade i en förtätning i de centrala delarna av landskapet, men också betydande nyetableringar ytterområdena. Som Eivind Claesson (1989) visat med en karta förekommer de dopfuntar som saknar uttömningshål framförallt i södra Västergötlands skogsområden samt Göta älvs och Sävans dalgångar.

Sven Axel Hallbäck har i sin systematik av det västsvenska dopfuntsmaterialet försökt finna grupperingar, som på ett mer övergripande sätt pekar ut spridningsmönster och kulturella förbindelser. Det Hallbäck kallar Västgöta-



Fig. 34. Dopfunt i Surteby kyrka. Surteby är belägen i Viskans dalgång, nära gränsen till Halland. Dopfunten är från 1200-talet. Foto 1923, ATA.

blocket är till den till ytan största västsvenska dopfuntsgrupperingen. Gruppen hålls i första hand samman av det gemensamma materialet, hämtat från landskapets centrala platåberg. Dopfuntarna är alltså huggna i västgötsk sandsten, men har en betydande spridning även i angränsande landskap. Enligt Hallbäck framstår Göta Älvdal som en kulturgräns. Här förekommer visserligen också betydande inslag av sandstensfuntar, men det är täljstenen som dominerar. Materialet till täljstensfuntarna härrör från ett stråk av stenbrott på ömse sidor om svensk-norska gränsen. Även i stilistiskt hänseende är dopfuntarna i Göta älvadal i direkt beroende av det norska dopfuntsmaterialet.

## Träskulpturen och Broddetorpsantemensalet

Västergötlands träskulptur återstår ännu till stora delar att kartlägga. Här är det därför bara möjligt att i grova drag skissera landskapets särdrag. Den tidigaste träskulpturen i Västergötland tillhör också den allra äldsta i landet. Särskilt uppmärksammade är de karakteristiska krucifixen från Sveneby (fig. 35) och Forsby, som återger den korsfäste i fotsid liturgisk dräkt. Det mer konventionella sättet att avbilda Kristusgestalten under romansk tid, med knälångt ländkläde och närmast konungslig uppsyn, präglar en smärre grupp krucifix, spridd i landskapets centrala delar. Till denna formtradition hör det kopparklädda och förgyllda krucifixet från Broddetorp, som troligen varit monterat ovan det berömda altarförstycke som bevarats från samma kyrka, nu i SHM. Samma formprincip, om än olikartade i såväl proportioner och detaljutförande, kännetecknar också de i trä skulpterade Kristusgestalterna från Fullösa, Götene, Ledsjö och Kållands-Åsaka.

Krucifixen från Sveneby och Forsby brukar i allmänhet dateras till 1100-talets andra fjärdedel. Sannolikt härrör också Broddetorpsantemensalet från ungefär samma tid. Ett nyligen utfört försök till dendrokronologisk datering har inte kunnat ge något säkert årtal för altararrangemangets tillkomst (Bonde 1996). Det finns dock mycket som talar för att det är ungefär samtida med det gyllene altaret från Lisbjerg, Danmark. En dendrokronologisk undersökning har här kunnat fastställa att ektimret fällt ca 1135. Lisbjergaltaret hör till en ansevärd grupp gyllene altaren som bevarats på Jylland, samtliga liksom Broddetorp från förhållandevis ordinära sockenkyrkor. Broddetorpsantemensalet är ett unikt exempel på den handskicklighet och det internationella formspråk som präglar Västergötlands kyrkliga inventarier vid 1100-talets mitt, i nivå med det vi samtidigt finner i arkitekturen och stenskulpturen.

Lika unik bland Mariabilderna, som Sveneby och Forsby bland Kristusgestalterna, är den mycket tidiga och i många avseenden atypiska madonnan från Bäck. Den blocklika Gudamodern präglas av strikt symmetri, förutom Kristusbarnet som ovanligt nog placerats på madonnans vänstra knä, där en avfasning ännu är synlig. Ett vanligare inslag i landskapets kyrkor är de romanska madonnor som på brukligt sätt tronar med Kristusbarnet mitt på knäet. I likhet med krucifixen från samma tid har de romanska madonnorna sin huvudsakliga utbredning i landskapets centrala delar. Bevarade madonnor av denna typ finns i Forsby, Kinne-Kleva (omändrad till Anna under senmedeltid), Kinne-Vedum, Kållands-Åsaka, Norra Lundby och Västerplana, men också i Mofalla och Korsberga på andra sidan Hökensås. Madonnatypen är allmän under 1100-talets andra hälft och det tidiga 1200-talet.

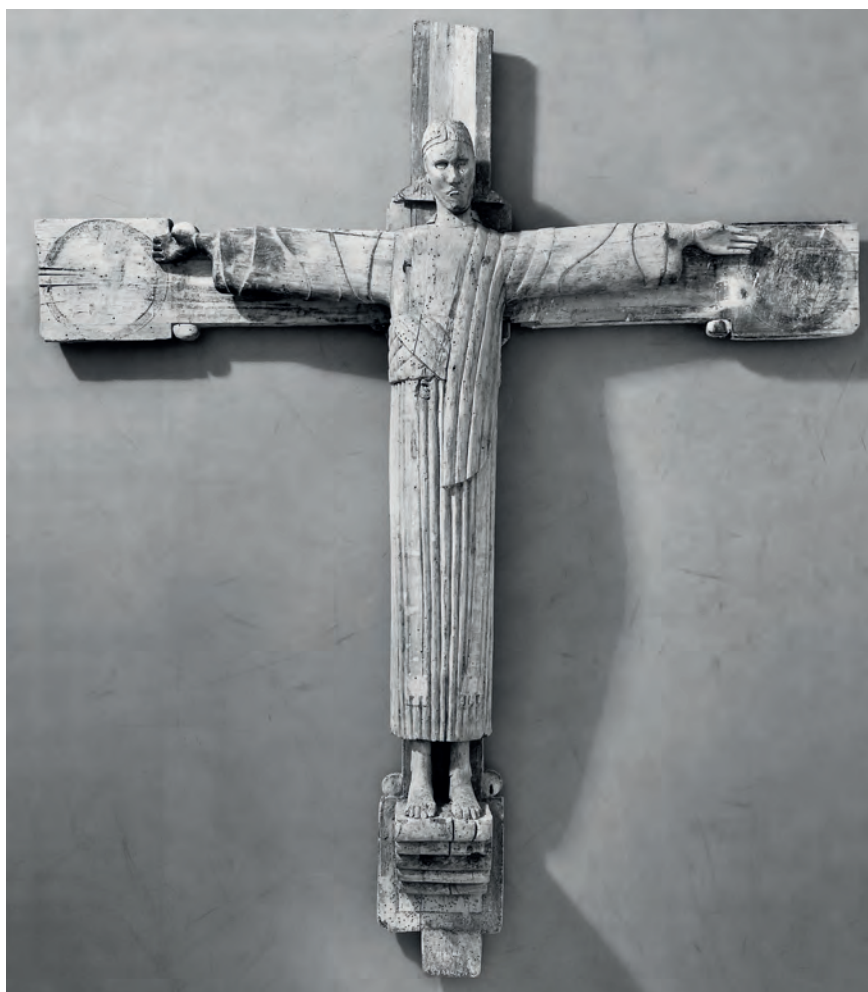


Fig. 35. Krucifix i Sveneby kyrka, från 1100-talet. Foto 1938, ATA.

Den ungotik som introduceras vid 1200-talets mitt, av betydelse både för kyrkobyggandet och stensulpturen, bildar upptakten till den största och mest homogena produktionen av träskulptur i Västergötland. Krucifix, men kanske framförallt madonnor förvärvades under 1200-talets mitt och senare hälft till ett stort antal kyrkor. Till skillnad från de gängse romanska madonnorna placeras nu Kristusbarnet på Marias ena knä och relationen dem emellan blir betydligt mer innerlig. Ofta snidas både Maria och Kristusbarnet av samma ämne. Madonnor av detta slag finns bevarade exempelvis från Berg, Gillstad, Händene, Norra Vånga, Skallmeja, Skeby, Skälvum, Torbjörntorp och Tådene.

Den ungotiskt präglade träskulpturen har liksom det äldre beståndet sin huvudsakliga utbredning i de centrala delarna av landskapet, men innehavet av träskulptur förefaller nu ha blivit betydligt mer allmänt. Sannolikt sammanhänger detta delvis med att nybyggandet fortfarande var betydande under 1200-talet. Nya kyrkor krävde nya inventarier. Men detta kan knappast vara den enda förklaringen. Generellt förefaller det finnas ett tidsglapp mellan kyrkobyggandet och träskulpturen i Västergötland, ett fenomen som Lena Liepe (1995) även konstaterat i det medeltida Danmark. Många av de kyrkor som uppfördes under 1100-talet tycks alltså ha förvärvat träskulptur under 1200-talets mitt och senare hälft, eller kompletterat den som redan fanns.

Från 1200-talet finns flera arbeten av mycket hög kvalitet, varav den mest bekanta benämns "Kornguden från Vånga", eftersom skulpturen under 1800-talet burits på åkrarna för god äring. Jan Svanberg (1983)

har påpekat att apostlagesalten från Norra Vånga formats av en hantverkare med direkt kunskap om fransk katedralgotik. Denna kompetens menar Svanberg kan ha förmedlats till Västergötland genom den pågående ombyggnaden av Skara domkyrka.

Den gotiska träskulpturens blomstring i Västergötland förefaller ha varit kort och intensiv. Som Aron Andersson påpekat (1966) är de arbeten som kan knytas 1300-talet ytterligt få. Produktionen av träskulptur tycks alltså ha avstannat redan omkring 1300. I detta avseende förefaller det vara möjligt att parallellisera träskulpturen med kyrkobyggandet. Vid 1200-talets utgång var sockenbildningen en i allt väsentligt avslutad process. De välbyggda kyrkorna i landskapets centralområden förändrades ytterst marginellt under den resterande medeltiden. Även förvärven av träskulptur tycks ha varit förhållandevis blygsamma.

Gruppen av träskulptur från yngre medeltid, d.v.s. från mitten av 1300-talet till medeltidens utgång, är mindre men mer varierad än det äldre beståndet. Triumfkrucifix och tronande madonnor är även fortsättningsvis viktiga inslag, medan andra helgongestalter och skulpturtyper uppträder först nu. Blidsbergs kyrka äger såväl en Kristusgestalt, en Birgitta och ett altarskåp från 1400-talet. Bland Västergötlands senmedeltida träskulptur finner vi sannolikt både inhemska arbeten och importerade. Bland de arbeten som tillskrivits lokala verkstäder påträffar vi exempelvis altarskåpen från Gustav Adolf och Habo. De importerade arbetena innefattar några nordtyska arbeten. S:t Mikael från Hyssna har av såväl Johnny Roosval som Carl R. af Ugglas tillskrivits den i Lübeck verksamme Benedikt Dreyer, en attribuering som dock för senare forskning framstått som något osäker (*Medieval Wooden Sculpture* 1975). Likaså har Rune Norberg (1945) hänfört altarskåpet i Ljungsarp, nu endast bevarat i fragment, till en verkstad i Lübeck. Samma verkstad, fortsätter Norberg, kan också ha svarat för altarskåpen i Kinnarumma och Fotskäl.

Rune Norbergs sammanställning av den rikstäckande snabbinventeringen 1918–1932 (1941) visar att antalet kända altarskåp i Uppland då uppgick till 59, medan 20 bevarats i fragment. Motsvarande siffror för Västergötland var 15 hela altarskåp och 25 i fragment. Merparten av dessa altarskåp härrör sannolikt från 1400-talets senare och 1500-talets förra hälft, även om någon kronologi inte närmare specificeras i tabellen. Antalet altarskåp behöver sannolikt revideras vid en nutida genomgång, men i grova drag kontrasterar siffrorna på ett tydligt sätt de två landskapen.

Även om vi måste räkna med ett betydande bortfall av den ursprungliga träskulpturen, finns det anledning att förmoda att fördelningen mellan Uppland och Västergötland avspeglar faktiska förhållanden. Denna skillnad blir än mer påtaglig med hänsyn till att Uppland hade dryga 180 medeltidssocknar, medan antalet i Västergötland översteg 500. Det är tydligt att Västergötlands altarskåp i högre grad varit föremål för förstörelse. Fler altarskåp är kända i fragment, än de som bevarats i sin helhet. Möjligen ser vi här effekter av gränskrig och kyrkbränder. Kanske har ödeläggelsen av de medeltida altarskåpen skett i samband med den förnyelse av kyrkobyggnader och inredningar som mer genomgripande än i Uppland påverkat Västergötland under de efterreformatoriska perioderna (se följande kapitel).

Fördelningen av träskulptur från äldre respektive yngre medeltid visar också på vissa regionala förskjutningar. Träskulpturen från äldre medeltid förekommer alltså företrädesvis bland kyrkorterna i landskapets centrala delar. Vissa av dem, som Husaby och Kållands-Råda urskiljer sig även med ett rikt bestånd av träskulptur från yngre medeltid. Det förefaller dock som om träskulpturen från yngre medeltid har sin huvudsakliga tyngdpunkt i



landskapets södra och sydvästra delar. Biskopssätet Skara och dess närmaste omgivning är påfallande fattigt på träskulptur från den senare delen av medeltiden. Möjligen är även detta fenomen intressant också att relatera till det som konstaterats beträffande kyrkobyggandet. Under medeltidens senare hälft förefaller centralorterna i landskapets gamla huvudbygder förlorat i betydelse till förmån för de mer perifert belägna köpstäderna.

## Avslutande kommentar

Vid en översikt över Västergötlands medeltid finns det all anledning att dröja vid 1100- och 1200-talen. Landskapet spelade då en viktig roll såväl i den kyrkliga som rikspolitiska utvecklingen. I de centrala delarna av landskapet fanns en sammansatt kyrklig struktur, med landets äldsta stiftscentrum, dessutom en mångfald klosterkyrkor, stads- och landskyrkor. De romanska stenkyrkor som bevarats till våra dagar är byggda i en kvalificerad teknik och den samtida stensulpturen hör till den rikaste i landet. Den senare medeltiden har vagare konturer. När Johan Hadorph företog sina resor omkring 1670 i Västergötlands centrala och nordliga delar mötte han ett landskap tätt med kyrkor, flertalet bevarade i det skick de uppförts under äldre medeltid. Visserligen var många av dem tillbyggda med sakristia och vapenhus samt interiören stundtals välvd och smyckad med målningar. Sammantaget måste emellertid Västergötlands kyrkobyggnader ha framstått som kvarlevor från en dunkel forntid och kyrkorummen som bleka jämförda med den senmedeltida prakt som mötte i Hadorphs uppsvenska hemtrakter.

Knappast förvånande har studierna av Västergötlands medeltidskyrkor i det närmaste uteslutande fokuserat på den äldsta tiden. Detta innebär dock att viktiga frågor alltså är obesvarade, när vi skall försöka förstå kyrkobyggandet i ett längre perspektiv. Här skall avslutningsvis antyd några av dem. Sockenbildningen var i allt väsentligt en avslutad process redan före 1200-talets utgång. Detta har också bildat utgångspunkt för tolkningen av kyrkobyggandets kronologi. I beskrivningen av Mälardalens kyrkobyggande lyfts däremot ofta folkungatiden fram som en viktig period, utgående från den kungadynasti som regerade Sverige från 1200-talets mitt fram till 1300-talets mitt. I ett landskap som Uppland kännetecknas folkungatiden bl.a. av uppförandet av flera exklusiva tegelkyrkor, åtskilliga ombyggnader av äldre romanska kyrkor till salkyrkor samt tillbyggnader av sakristior. Denna byggnadsaktivitet tillhör i Uppland i lika hög grad 1300-talet som 1200-talet. Är det verkligen så att kyrkobyggandet och förändringarna av de befintliga kyrkorna i stort sett avstannade i Västergötland redan vid 1200-talets utgång? Som nämnts har en nedgång vid denna tid även antytts beträffande produktionen av såväl gravvårdar som träskulptur. Eller är det så att vi inte känner igen Västergötlands 1300-tal, beroende på att det ser annorlunda ut än det vi finner i Uppland? Frågorna är väsentliga för att vi skall förstå faktorerna bakom det brott vi finner i Västergötland mellan den äldre medeltidens dynamik och den yngre medeltidens relativa stagnation. Konkret handlar det om hur nedgången i byggnadsaktivitet skall tolkas: som uttryck för politiska och kyrkliga tyngdförskjutningar i riket redan under 1200-talet, eller som ett resultat av 1300-talets agrarkris?

Andra frågor rör landskapets yngre medeltid. Bland de bevarade kyrkorna finns ibland spår av senare förändringar, som sannolikt tillkommit under medeltiden. Det kan röra sig om tillbyggnad av sakristia och vapenhus, eller att kyrkorummet välvts. Vare sig byggnadskropparnas eller valvens utformning ger vanligtvis vägledning för någon närmare datering.

Byggnadsaktiviteten under medeltidens senare hälft är alltså svårgripbar bland de kyrkor som bevarats till våra dagar, och i ännu högre grad bland dem som inte längre finns kvar. Som inledningsvis nämndes har jordeböckerna från 1500-talets mitt använts i ett försök att retrospektivt nå fram till landskapets sociala struktur under äldre medeltid. Framförallt torde dock detta material ge information om jordägandet vid medeltidens utgång. Skattejorden dominerade då kraftigt i norra Västergötlands skogsbygd samt längs Göta älvdal. Ett betydande inslag av frälse fanns i de centralt belägna kärnbygderna, men också i södra Västergötlands skogsområden, framförallt i de allra sydligaste häraderna Kind och Mark, samt i flera av de huvudsakligen skogsbevuxna socknarna längs Vätterns strand.

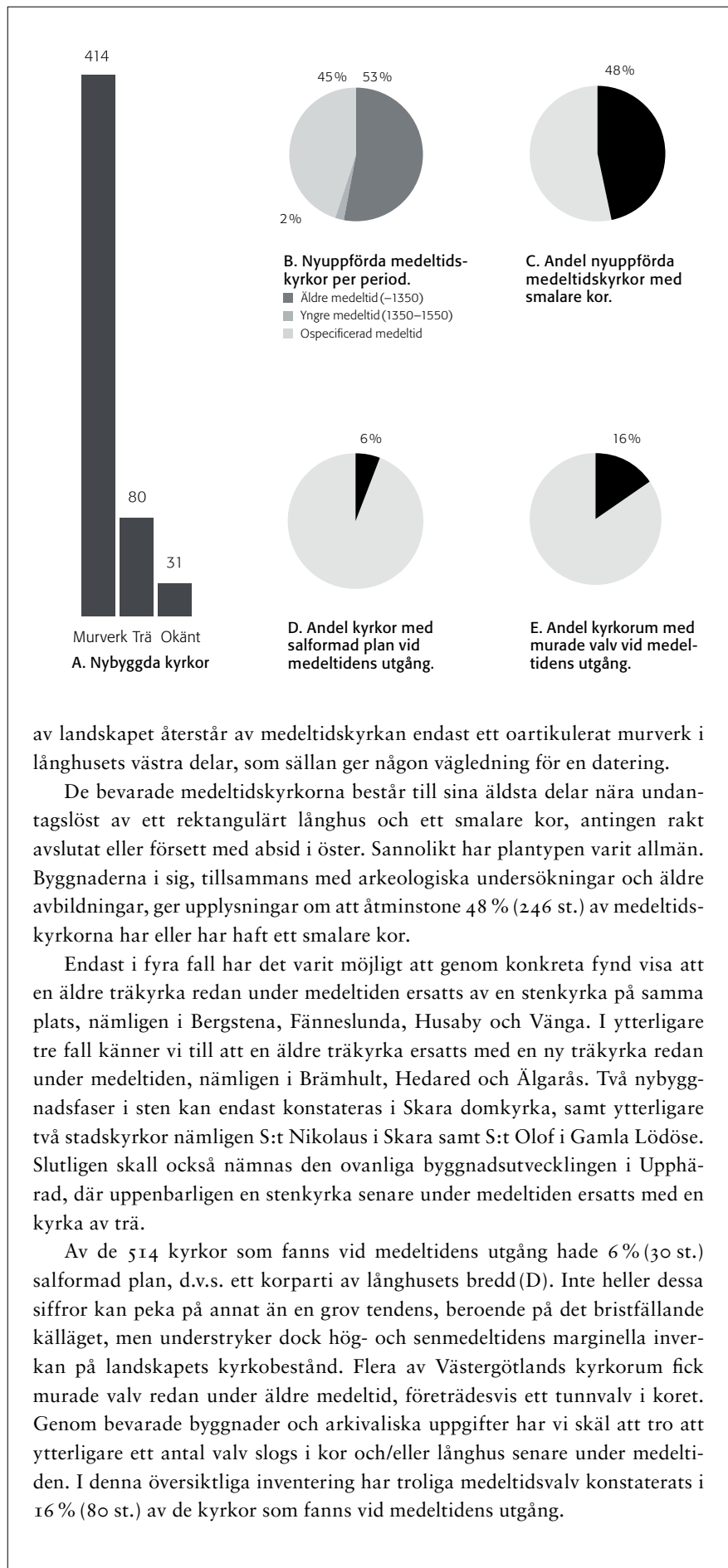
Flera av de mer perifera områdena med betydande inslag av frälse har medeltiden igenom dominerats av träkyrkor. De tre träkyrkor som bevarats fram till våra dagar härrör samtliga från medeltidens senare hälft. Möjligt skulle landskapets yngre medeltid framstå som mindre blygsam om en större andel av träkyrkorna fanns kvar. Som tidigare forskning visat finns det anledning att förmoda att många av stenkyrkor under 1100-talet uppfördes på privat initiativ av jordägande stormän. En lika relevant fråga är dock hur det senmedeltida frälset lät manifesteras sig i kyrkobyggnaderna. I centralområdet stenkyrkor kan det mycket väl ha skett genom att man lät välva kyrkorummet eller förse det med målningar. I träkyrkorna i landskapets periferi kan det ha tagits sig andra uttryck, exempelvis genom att man lät förvärva en praktfull altarpupp.

#### MEDELTIDENS KYRKOR I SIFFROR

Diagrammen avser huvudkyrkor i 512 medeltida socknar eller stadsförsamlingar (inklusive Skara domkyrka), dessutom kapellet i Brandstorp som bildade församling 1626 och Varnhems klosterkyrka som sedan 1500-talet fungerat som församlingskyrka (se appendix). Diagram A, B och C omfattar de 525 kyrkor som nyuppfördes under medeltiden (elva kyrkor kom alltså att ersättas med ny kyrka redan under medeltiden, se nedan). I diagram D och E utgår siffrorna från de 514 kyrkor som fanns vid medeltidens utgång.

Kyrkor murade av natursten dominerade Västergötlands medeltid (A). Inslaget av träkyrkor var dock betydande, framförallt i landskapets ytterområden. Flertalet av träkyrkorna känner vi till genom äldre avbildningar. Några kan endast hållas för troliga, genom att den äldsta kyrka vi känner till var av trä. Ovanligt många av landskapets medeltidskyrkor kan inte bestämmas till materialet. I regel rör det sig om tidigt övergivna kyrkor. Inget skriftligt material uppger om kyrkans utformning och få kyrkplatser är vetenskapligt undersökta.

Av de nyuppförda medeltidskyrkorna har 53 % (279 st.) daterats till äldre medeltid (B). Endast 2 % (11 st.) av kyrkorna har, så vitt det varit möjligt att fastställa, uppförts under yngre medeltid. Denna mycket begränsade grupp innehåller bl.a. stadskyrkor i Gamla och Nya Lödöse, Lidköping och Bogesund (Ulricehamn). De kyrkor vars byggnadstid varken kan bestämmas till äldre eller yngre medeltid utgör 45 % (235 st.) av det totala beståndet, d.v.s. nära hälften. Träkyrkornas låga bevarandegrad har redan berörts. Även många av stenkyrkorna har i senare tid rivits eller byggts om, vilket ofta påverkat korpartiets utformning. Framförallt i de mer perifera delarna



av landskapet återstår av medeltidskyrkan endast ett oartikulerat murverk i långhusets västra delar, som sällan ger någon vägledning för en datering.

De bevarade medeltidskyrkorna består till sina äldsta delar nära undantagslöst av ett rektangulärt långhus och ett smalare kor, antingen rakt avslutat eller försett med absid i öster. Sannolikt har plantypen varit allmän. Byggnaderna i sig, tillsammans med arkeologiska undersökningar och äldre avbildningar, ger upplysningar om att åtminstone 48 % (246 st.) av medeltidskyrkorna har eller har haft ett smalare kor.

Endast i fyra fall har det varit möjligt att genom konkreta fynd visa att en äldre träkyrka redan under medeltiden ersatts av en stenkyrka på samma plats, nämligen i Bergstena, Fänneslunda, Husaby och Vänga. I ytterligare tre fall känner vi till att en äldre träkyrka ersatts med en ny träkyrka redan under medeltiden, nämligen i Brämhult, Hedared och Älgårås. Två nybyggnadsfaser i sten kan endast konstateras i Skara domkyrka, samt ytterligare två stadskyrkor nämligen S:t Nikolaus i Skara samt S:t Olof i Gamla Lödöse. Slutligen skall också nämnas den ovanliga byggnadsutvecklingen i Upphärad, där uppenbarligen en stenkyrka senare under medeltiden ersatts med en kyrka av trä.

Av de 514 kyrkor som fanns vid medeltidens utgång hade 6 % (30 st.) salformad plan, d.v.s. ett korparti av långhusets bredd (D). Inte heller dessa siffror kan peka på annat än en grov tendens, beroende på det bristfällande källäget, men understryker dock hög- och senmedeltidens marginella inverkan på landskapets kyrkbestånd. Flera av Västergötlands kyrkor fick murade valv redan under äldre medeltid, företrädesvis ett tunnvalv i koret. Genom bevarade byggnader och arkivaliska uppgifter har vi skäl att tro att ytterligare ett antal valv slogs i kor och/eller långhus senare under medeltiden. I denna översiktliga inventering har troliga medeltidsvalv konstaterats i 16 % (80 st.) av de kyrkor som fanns vid medeltidens utgång.

## Källor och litteratur

Uppgifterna har huvudsakligen hämtats från det basmaterial som framtagits av projektet, samt de källor som utgör grunden för inventeringen, d.v.s. tillgängliga kyrkobeskrivningar, repsektive kyrkas handlingar och tidningsklipp i ATA, samt Johan Peringskiölds: *Monumenta Sueo-gothorum antiqua et recentia*, 9, Monumenta per Westrogotiam, Scanium, Hallandiam, Blekingiam, manuskript i KB. Därutöver har konsulterats:

- Andersson, Aron: "Madonnan från Ljunghem", i *Västergötlands fornminnesförenings tidskrift* 1971-72, 1971.
- Andersson, Aron: *Madonnan i Bäck och den äldsta medeltida träskulpturen i Västergötland*, KVHAA. Antikvariskt arkiv 22, 1963.
- Andersson, Aron: *Romanesque and Gothic sculpture*, Medieval Wooden Sculpture 2, 1963.
- Bonde, Niels: *Dendrokronologisk undersøgelse af "gyldent alter" fra Broddetorp kirke, Sverige*, Nationalmuseets naturvidenskabelige undersøgelser, København, 1996:3.
- Bonde, Niels: *Dendrokronologisk undersøgelse af alter (frontale) fra Lisbjerg kirke, nu på Nationalmuseet*, Nationalmuseets naturvidenskabelige undersøgelser, København, 1993:3.
- Bonnier, Ann Catherine: "Korskyrkan – vallfartskyrkan", i *Kumlabygden. Forntid – nutid – framtid*, 5, 1982.
- Bonnier, Ann Catherine: *Kyrkorna berättar. Upplands kyrkor 1250-1350*, Upplands fornminnesförenings tidskrift 51, 1987.
- Bråthen, Alf: "The tree-ring chronology of western Sweden 753-1720 A.D.", i *Dendrokronologiska sällskapet. Meddelanden* 1983:6.
- Bråthen, Alf: *Dated wood from Gotland and the diocese of Skara*, 1995.
- Bråthen, Alf: "Daterade virken från medeltida kyrkor i Skara stift", i *Västergötlands fornminnesförenings tidskrift* 1999-2000, 2000.
- Carlsson, Kristina & Rune Ekre: *Gamla Lödöse*, Medeltidsstaden 21, 1980.
- Claesson, Eivind: *Cuius ecclesiam fecit. Romanska kyrkor i Västergötland*, Medeltidsarkeologiska institutionen i Lund, 1989.
- Cnatingius, Lars D. & Nanna Cnatingius: *Habo kyrka*, SvK vol. 135, 1970.
- Curman, Sigurd & Erik Lundberg: *Vreta klostets kyrka*, SvK vol. 43, 1935.
- Dahlberg, Markus: *Skaratraktens kyrkor under äldre medeltid*, Skrifter från Skaraborgs länsmuseum 28, 1998.
- Dahlberg, Markus: "Liljestenar och källkritik", i *Fornvännen* 2001.
- DS = *Diplomatarium suecanum* / collegit et edidit J. G. Liljegren, 1-, 1829-.
- Edenheim, Ralph & Ingrid Rosell: *Varnhems klosterkyrka*, SvK vol. 190, 1982.
- Ekhoff, Emil: *Svenska stavkyrkor jämte iakttagelser över de norska samt redogörelse för i Danmark och England kända lämningar av stavkonstruktioner*, 1914-1916.
- Ekre, Rune: "Om Olovskyrkan i Gamla Lödöse", i *Västergötlands fornminnesförenings tidskrift* 1979-80, 1979.
- Fischer, Ernst & Anders Roland: *Kyrkor i Kållands härad*, SvK, Västergötland 1, 1913-1922.
- Gardell, Sölve: *Gravmönument från Sveriges medeltid*, 1, 1945.
- Hallbäck, Sven Axel: "Medeltida dopfuntar i Skaraborg", i *Västergötlands fornminnesförenings tidskrift* 1971-1972, 1971.
- Hallbäck, Sven Axel: "Medeltida dopfuntar i Sjuhäradsbygden", i *Från Borås och de sju häraderna* 1966.
- Hallbäck, Sven Axel: "Medeltida dopfuntar i västra Sverige. Systematisk del", i *Västergötlands fornminnesförenings tidskrift* 1979-80, 1979.

- Hallbäck, Sven Axel: "Medeltida dopfuntar i Älvsborgs läns norra västgötadel", i *Västergötlands fornminnesförenings tidskrift* 1963.
- Hernfjäll, Viola: *Medeltida kalkmålningar i gamla Skara stift*, Skrifter från Skaraborgs länsmuseum 16, 1993.
- Hildebrand, Hans: *Skara domkyrka. Minnesskrift till den restaurerade domkyrkans invigning den 26 oktober 1894*, 1894.
- Högberg, Folke: *Medeltida absidkyrkor i Norden. En studie, särskilt anknuten till Västergötland*, Skövdeortens hembygds och fornminnesförenings skriftserie 10, 1965.
- Högberg, Folke: *Stavkorshällar och liljestenar i Västergötland*, Skövdeortens hembygds- och fornminnesförening skriftserie 8, 1960.
- Karlsson, Jan O. M.: "Klostren i det medeltida Sverige – en översiktlig sammanställning", i *Hikuin* 1993:20.
- Karlsson, Jan O. M.: "Varnhemsgruppen – westfalisk arkitektur i Västergötland", i *Imagines medievales. Studier i medeltida ikonografi, arkitektur, skulptur, måleri och konsthantverk*, Acta universitatis Upsaliensis. Ars suetica 7, 1983.
- Karlsson, Lennart: "Träskulpturen", i *Den romanska konsten*, Signums svenska konsthistoria 3, 1995.
- Klackenberg, Henrik: *Bogesund*, Medeltidsstaden 42, 1983.
- Klackenberg, Henrik: *Falköping*, Medeltidsstaden 27, 1981.
- Klackenberg, Henrik: *Hjo*, Medeltidsstaden 35, 1982.
- Klackenberg, Henrik: *Lidköping*, Medeltidsstaden 33, 1982.
- Klackenberg, Henrik: *Skövde*, Medeltidsstaden 28, 1981.
- Lagerlöf, Erland: *Medeltida träkyrkor*, 2, Västergötland. Värmland. Närke, SvK vol. 199, 1985.
- Liepe, Lena: *Den medeltida träskulpturen i Skåne*, Skånsk medeltid och renässans 14, 1995.
- Lindqvist, Sune: *Den helige Eskils biskopsdöme. Några arkeologiska vittnesbörd om den kristna kyrkans första organisation inom mellersta Sverige*, Antikvarisk tidskrift för Sverige 22:1, 1915.
- Lovén, Christian: "Romanska storkyrkor i Sverige", i *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 1990:20.
- Lundberg, Erik: *Byggnadskonsten i Sverige under medeltiden 1000–1400*, 1940.
- Lundberg, Stig: *Gravmonument i sten från sen vikingatid och äldre medeltid i Västergötland*, Uppsatser från Historiska institutionen i Göteborg 7, 1997.
- Medieval Wooden Sculpture*, 4, The Museum Collection. Catalogue, 1975.
- Neill, Tom & Lundberg, Stig: "Förnyad diskussion om 'Eskilstunakistorna'", i *Fornvännen* 1994.
- Norberg, Rune: "Ett rekonstruerat altarskåp från Ljungsarps kyrka", i *Fornvännen* 1945.
- Norberg, Rune: "Kyrkoinventeringen 1918–1932. En historik", i *Fornvännen* 1941.
- Rhodin, Leon & Verner Lindblom, Leif Gren: "Liljestenarna och Sveriges kristnande från Bysans", i *Fornvännen* 2000.
- Romdahl, Axel L.: "Medeltiden", i Axel L. Romdahl & Sven Dahlgren, *Skara domkyrkas bygnadshistoria*, Västergötland. Bidrag till landskapets kulturhistoria och naturbeskrivning B:5, 1928.
- Rosell, Ingrid & Barbro Westrin: *S Nicolai kyrka*, Skara stifts kyrkoberskrivningar 20, 1997.
- Selinge, Klas-Göran: "Kyrka, socken, bygd – om territorialförsamlingarna", i *Västgöta-Dal* 1995–96, 1997.
- Sigsjö, Ragnar: *Skara*, Medeltidsstaden 24, 1980.
- Sigsjö, Ragnar: "Skara domkyrkor", i *Skarastudier* / utg. av Skara humanistiska förbund, 3, 1999.

- Sigsjö, Ragnar: "Lenaborg – ett västgötskt Alsnö hus", i *Falbygden* 2000.
- Svanberg, Jan: "Kornguden i Vånga och dess likar", i *Västergötlands fornminnesförenings tidskrift* 1983–1984, 1983.
- Svanberg, Jan: *Furstebilder från folkungatid*, Skrifter från Skaraborgs länsmuseum 9, 1987.
- Svanberg, Jan: *Gycklarmotiv i romansk konst och en tolkning av portalrelieferna på Härja kyrka*, KVHAA. Antikvariskt arkiv 41, 1970.
- Swartling, Ingrid: "En gesäll till Hans Brüggeman och hans verksamhet i Västergötland", i *Från Borås och sju häraderna* 1963
- af Ugglas, Carl R.: "Härlanda kyrkoruin", i H. Widéen, *Härlanda kyrka*, Västergötlands kyrkor. Göteborgs stift 20, 1976.
- af Ugglas, Carl R.: *Lödöse. Historia och arkeologi*, Skrifter utgivna till Göteborgs stads trehundraårsjubileum genom jubileumsutställningens publikationskommitté 4, 1931.
- Weibull, Lauritz: *Necrologium Lundense. Lunds domkyrkas nekrologium*, 1923.
- Widéen, Harald: "Klosterkyrkorna i Lödöse", i *Fornvännen* 1944.
- Widéen, Harald: "Falköpings kyrka under medeltiden", i *Falbygden* 1958.
- Widéen, Harald: *Skara domkyrkas krypta och gotiska förhall jämte en grävningssplan*, Acta regiae societatis scientiarum et litterarum Gothoburgensis. Humaniora 33, 1993.
- Wienberg, Jes: "Enten – eller. Om apsiskirker i Norden", i *Hikuin* 1997:24.
- Vretemark, Maria: *Karleby kyrka. Traditionen som blev sann*, Skaraborgs länsmuseum. Småskrift 5, 1998.

# Kyrkorna 1550–1760

av Eva Vikström

Västergötlands kyrkliga landskap var väsentligen utbyggt redan på 1200-talet. Kyrkorna förändrades inte mycket mellan 1300-talet och 1600-talet. Det kan vi förstå av de första inventeringar som gjordes av Västergötlands kyrkor. År 1583 utfördes en dokumentation av kyrkorna i Skarastiftet på Johan III:s initiativ. Verkningarna av det nordiska sjuårskriget kartlades. I ordkarga notiser skildras en väldig förödelse i kyrkorna. Nu gällde det kostnadsbedömningar för upprustning. Ödeläggelsen tycks ha utmålats i alltför starka färger. Det framgår när man studerar nästa stora kyrkoinventering, Johan Peringskiölds *Monumenta*. Vid sidan av byggnaderna är teckningarna i detta verk vår viktigaste källa till kunskapen om hur kyrkorna såg ut i norra och centrala Västergötland före 1700-talet. Kyrkornas eventuella skröplighet vid 1600-talets slut kan säkert tillskrivas bristande underhåll i samma mån som danskarnas härjningar. Merparten av kyrkorna var ca 400–500 år gamla. Under senmedeltiden hade byggnadsverksamheten liten omfattning, vilket skildrats i föregående kapitel.

Kyrkoberstandet förnyades avsevärt från 1600-talets mitt till 1700-talets mitt, men snarare genom ombyggnad än genom nybyggnad. Först under 1800-talet inföll en rivningsvåg i större skala. Ändå bevarades den sockenstruktur vi känner från 1200-talet i huvudsak. Ett 50-tal västgötasocknar nedlades under decennierna kring 1500-talets mitt. 1600-talet innebar däremot viss nybildning, främst genom nya socknar i nygrundade städer. Gösta Mellberg har belyst skeendet i en kyrkorättslig studie (1995). 1500-talets nedläggningar berörde främst trakterna kring Skara och Falköping. Olika orsaker har diskuterats, bl. a. reformation, danskhärjningar och ekonomiska villkor. Mellberg lyfter fram bristen på präster i Skarastiftet under senmedeltiden och 1500-talet. Pastoraten omfattade i genomsnitt fyra socknar. En kyrkas ödeläggelse kunde vara utslagsgivande för nedläggning under 1500-talet, men 1600-talets danskhärjningar följdes inte av sockennedläggning. Prästbristen tillskrivs otillräckliga utbildningsinsatser och reformationstidens osäkra förhållanden. Indirekt beskriver den också sockentäthetens dilemma. Västergötland förblev ett stort landskap med många små socknar och betydande regionala variationer. Först omkring 1760 började kyrkor sammanbyggas, d.v.s. två till fyra församlingar rev sina tempel och byggde gemensam kyrka.

Stiftsstadens Skara förblev ett kyrkligt centrum även efter medeltiden, men dess ekonomiska betydelse minskade. Av 1600-talets nygrundade städer fick Göteborg och Borås de starkaste positionerna. Vänersborg blev residensstad i Älvsborgs län. Borås blev i konkurrens med Bogesund (Ulricehamn) huvudort för gårdfarihandeln och därmed länets ekonomiska

centrum. Göteborg fick en stark dominans i Göteborgs och Bohus län men även i södra Västergötland uppåt Borås. Vid 1600-talets stiftsdelning inrättades Göteborgs stift med Göteborg som självskrivna stiftsstad. Mariestad grundades av hertig Karl och blev residensstad i Skaraborg men fick aldrig en ledande roll i regionen. Centrala funktioner och handel har fördelats mellan en rad, sinsemellan konkurrerande småstäder.

Magnus Gabriel De la Gardie var på sin tid en samlande kraft i nordvästra Västergötland. Läckö grevskap hade förlänats till Jacob De la Gardie 1615 och innehades av Magnus Gabriel 1654–81. Det omfattade Kållands, Åse och Kinnefjärdings häradar med totalt 44 socknar. Läckögreven tycks ha uppfattat sig som en kungamaktens ställföreträdare, som Göran Lindahl har påvisat (1999). Omgestaltningen av Läckö slott jämförs med den samtida förnyelsen av kungaborgen Tre kronor i Stockholm. Vid samma tid ingick sex socknar i östra Västergötland i Visingsborgs grevskap. Det hade förlänats till Per Brahe d.ä. av Erik XIV. Den anmedvetne Per Brahe d.y. ledde grevskapet snarast som ett självständigt småfurstendöme. Visingsborgs grevskap ger också ett mer ålderdomligt och feodalt intryck än Läckö. De hade en likartad kyrklig organisation med varsin prost. De la Gardie och Brahe uppfattade sig båda som de främsta i landet. Det innebar bl. a. en särställning i förhållande till adeln i provinsen, de västgötska frälseläkterna.

Jan Samuelson har nyligen (1993) karterat sätesgårdarnas belägenhet på 1560–70-talen. Huvuddelen av rikets frälse bodde då i Västergötland, Småland och Finland. De genomsnittligt största jordinnehaven fanns i Västergötland. Vid 1700-talets mitt var adeln koncentrerad till Svealand. Christer

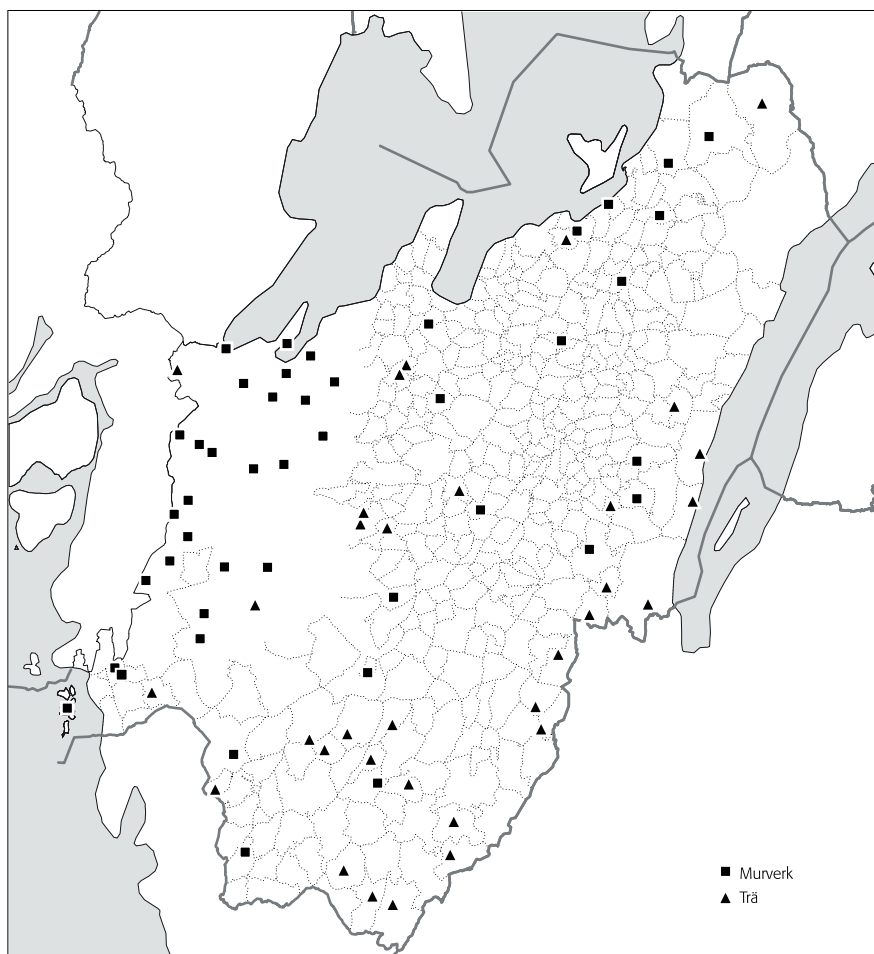


Fig. 36. Kyrkor uppförda under perioden 1550–1760.



Winberg har behandlat dessa förskjutningar i sin diskussion om gränsen mellan Öst- och Västsverige (2000). Winberg menar att Västergötland skulle ha haft "en utpräglad aristokratisk karaktär" under senmedeltiden och 1500-talet och därefter förändrats till ett "hemmansägarlandskap". Stockholm utvecklades under 1600-talet till stormaktens huvudstad och centrum för rikets administration och järnexport. I samma mån försköts adelns gods innehav till Mälardalen. Frälsejordens andel i västgötalänen uppgick till 30–40% vid 1700-talets mitt, en mindre andel än i Mälarskapen och i Skåne. Från 1700-talets slut förvärvade västgötabönder en avsevärd del av frälsejorden och ägde 1809 över 25% av denna. Det kan påpekas att detta förlopp även gällde Skaraborg, där frälsets roll har varit starkare än i Älvsborgs län. Jordbrukets expansion under 1800-talet uppbars till stor del av bondejordbruket, i mindre mån av storgods med statsystem, vilket var fallet i Mälardalen och Skåne.

Därmed ges inte en tydlig bild av hur det starka bondesamhället etablerades i Västergötland. Svårigheten ligger i att dokumentera och tolka förhållandena under senmedeltiden, vilket framhålls i föregående kapitel. I det följande belyses olika särdrag i landskapets kyrkobyggande 1550–1760. Orsakssammanhanget är inte entydigt. Adelns positioner i Västergötland är en viktig faktor, kanske utslagsgivande. Det konsthistoriska materialet – kyrkor, kyrkoinventarier och herrgårdar – stöder inte tanken på en aristokratisk dominans under 1500-talet, utan ger en mer komplex bild. Detta tema belyses avslutningsvis i avsnittet "Adeln, bönderna och kyrkan".

Under decennierna kring år 1600 fick de små medeltidskyrkornas interiörer en luthersk prägel. Vi har mycket begränsade kunskaper om de kyrkorum som mötte en kyrkobesökare under det första århundradet efter reformationen. Kyrkorummet fick successivt den karaktär vi uppfattar som luthersk, med predikstol, altarring och någon form av bänkar. Församlingarnas ekonomiska ställning försvagades vid reformationen, men stärktes åter genom sockenstämmans införande på 1650-talet, som Hallböcker har betonat (1947). Härmed fick församlingen möjlighet att självständigt planera kyrkans underhåll och skaffa medel genom bl.a. sammanskott. Det var delvis mot den bakgrunden som ombyggnadsvågen i kyrkorna inleddes. Här vore det också värdefullt att närmare gå in på situationen i stiftet, hur stiftsledningarna i Skara och Göteborg agerade i fråga om kyrkornas upprustning och det lutherska kyrkorummets utformning. Tills vidare kan vi överblicka hur byggnaderna förnyades eller förblev nästan vid det gamla under åren 1550–1760, men orsakssammanhanget kan bara antydast.

### *Byggnadsverksamheten*

Under perioden nybyggdes 82 kyrkor i landskapet (se appendix, fig. 36). Av dem tillhör endast en 1500-talet, 36 tillhör 1600-talet och 33 tiden 1700–1760. Övriga 12 kyrkor har oklara dateringar, men merparten av dem kan på stilkritisk väg dateras till 1600-talet. Ungefär hälften av kyrkorna byggdes av sten och något färre av trä. Under 1600-talet dominerar träkyrkor, under 1700-talet stenkyrkor. Mindre än  $\frac{2}{3}$  av kyrkorna är bevarade. Av dem tillhör ungefär lika många 1600-talet som det äldre 1700-talet.

Epokens kyrkobyggande inleddes ståtligt med hertig Karls domkyrka i Mariestad, huvudort i Vadsbo härad och västgötadeln av hertigdömet (fig. 37). Här ingick även Valle härad. Kyrkan uppfördes 1593–1625. Hertigen anlade även Karlstad som centrum i Värmland.

Övriga kända byggnadsinsatser vid 1500-talets slut inskränker sig till två gravkor för betydande personer i renässansens Västergötland. Tidigast

är 1570-talets gravkor i Åsle för riksrådet Anders Lilliehöök av Fårdala. Detta enkla gravkor är ännu bevarat och används som dopkapell. Rivet är däremot det mera kända äldre Bondekoret i Fägre, uppfört 1586 för Filip Bonde som var hertig Karls marskalk i Vadsbo.

Mariestads kyrka är det första i en serie nybyggda kyrkor i nygrundade städer under 1600-talet. Närmast följde Göteborg. Den provisoriska "Brädekyrkan" från 1621 ersattes redan 1626 av en domkyrka i sten, som stod kvar fram till 1800-talets början. De nya städerna Borås och Alingsås har bevarat sina 1600-talskyrkor. I gränsstaden Vänersborg brändes två 1600-talskyrkor i krig, den tredje i 1770-talets stadsbrand. Några medeltida stadskyrkor förändrades under epoken 1550–1760. Lidköpings kyrka välvdes i tre skepp och tillbyggdes med torn och sakristia på initiativ av Magnus Gabriel De la Gardie. Ulricehamns kyrka byggdes om. Däremot dröjde förnyelsen av Skara domkyrka, Skövde och Hjo kyrkor till det sena 1700-talet. Under 1600-talet byggdes nya kyrkor i både land och stad, men stadskyrkorna var de mest framträdande byggnadsverken. Nybyggnadsverksamheten under åren 1700–60 gällde enbart landsbygden.

Vid 1600-talets mitt inleddes en våg av ombyggnad av medeltidskyr-



*Fig. 37. Mariestads domkyrka uppfördes 1593-1625 av hertig Karl och var det viktigaste kyrkobygget i Västergötland sedan den äldre medeltiden. Foto Iwar Anderson 1945, ATA.*

kor (se appendix, fig. 38). Drygt hundratalet äldre kyrkor ägnades ombyggnad av långhus eller korparti, ca  $\frac{2}{5}$  under det sena 1600-talet och  $\frac{3}{5}$  åren 1700–1760. Oftast gällde det östförlängning eller korutvidgning av medeltida stenkyrkor, ibland västförlängning. Tillbyggda korsarmar var däremot ovanliga.

1600-talets om- och nybyggnader möter i en ring runt landskapets centrala delar, eller i dess periferi. I trakten från Kinnekulle neråt Falköping var byggnadsverksamheten obetydlig. Träkyrkorna uppfördes i Hökensås-trakten och i de södra skogs- och gränsområdena, framförallt i häraderna Mark, Kind, Kulling och Gäsene. Medeltidskyrkorna med ombyggda kor är koncentrerade till Vadsbosläätten, norra Sjuhäradsbygden och delar av Skara-Varaslätten, framförallt Kållands härad. Under åren 1700–1760 var förnyelsen genom ny- och ombyggnad mest framträdande i Göta älvdal, d.v.s. den gamla gränsbygden mot Bohuslän, angränsande delar av Skara-Varaslätten, norra Sjuhäradsbygden samt Vadsbosläätten. Men även i Falbygden och på Kinnekulle ombyggdes några kyrkor. Det förekom också att interiören i medeltidskyrkor förnyades genom målade trätak i det tidiga 1700-talets anda, utan att samtidigt utvidgas eller ombyggas på annat sätt. Förnyelsen i Göta älvdal gällde kyrkor på båda sidor av älven. Vid samma tid förnyades kyrkor i södra Bohuslän och norra Halland på motsvarande sätt.

Sammantaget innebar perioden 1550–1760 en stor omsättning av kyrkor främst i landskapets ytterområden. Gränstrakterna mot Småland och Halland har varit träbyggandets kärnområde efter medeltiden. Här uppfördes många träkyrkor under 1600-talet som kom att stå kvar ända in på 1800-talet, då flera av dem ersattes av nya träkyrkor. I landskapets cen-

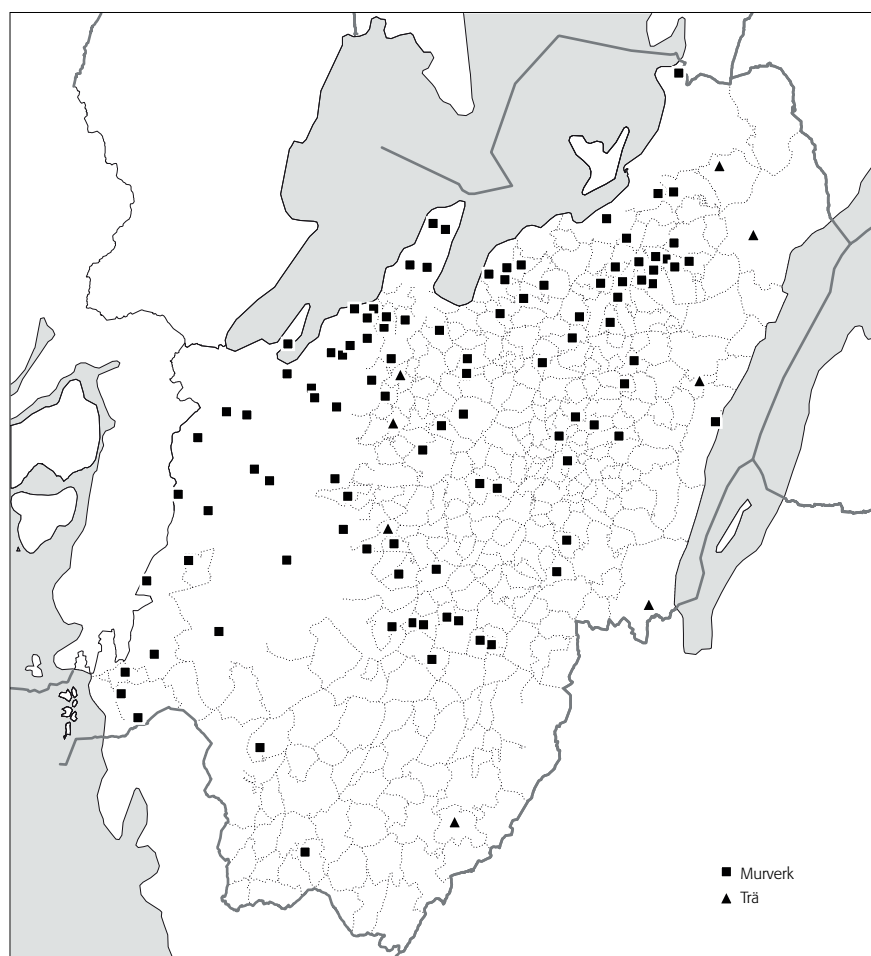


Fig. 38. Kyrkor som genomgått viktigare planförändring under perioden 1550-1760.

trala delar skedde en betydande förnyelse av kyrkbeståndet, främst genom ombyggnad av redan befintliga kyrkor.

## Skråväsende och byggmästare

Skråväsendet i området etablerades i slutet av 1600-talet. Göteborgs murmästareämbete bildades 1673–74 som det andra i Sverige och fick stor betydelse i södra Västergötland. I Göteborg fanns även byggmästare inom fortifikationen. År 1662 grundades ett snickareämbete och 1702 ett målareämbete. I norra Västergötland var skråväsendet svagare organiserat. Där verkade en stor skara lantbyggmästare, att döma av olika notiser om kyrkbyggen. Från mitten av 1700-talet är flera byggmästarsläkter kända. Säkert fanns sådana släkter även tidigare, men de är tills vidare anonyma. Adelshoven hade också ”byggningsfolk” men det är oklart om hantverkarna tjänade fler byggherrar än grevarna.

Här kan också nämnas stenhuggeriets uppsving på Kinnekulle. Domkyrkobygget i Mariestad inledde en ny era för stenhuggeriet. Under äldre medeltid användes Kinnekulles sandstenslager. Nu bröts den grå kalkstenen (Likhalla) för gravstenar, byggnadsskulptur, solvisare för kyrkor och milstenar. Byggnadsskulpturen gällde oftast herrgårdar. Huggna detaljer förekommer sällan i tidens kyrkor. Gravstenstillverkningen hade däremot stor omfattning och närmast protoindustriell prägel.

## Det västsvenska kyrkomåleriet

Det efterreformatoriska kyrkomåleriet hör till bilden av hur det medeltida Västergötland förnyades. Hanna Hegardts och Sven Axel Hallbäcks inventeringar upptar målningar från 1600- och 1700-talen i ca 220 västgöta-kyrkor. Målningssviter har bevarats i ett 80-tal kyrkor, helt eller delvis. Hit hör kalkmåleri av renässanskaraktär från 1600-talets förra hälft med växtornamentik och figurscener. Det har härletts till Jacob De la Gardies Läckö (den äldre Läcköskolan). Fina exempel finns i bl.a. Kållands-Råda (fig. 39) och Fullösa. Ornunga nära Herrljunga har ett målat trätak med kassettmönster från samma tid. Merparten av målningarna tillhör trätak från 1600-talets slut och 1700-talet. Detta yngre måleri har härletts till hovmåleriet på Magnus Gabriel De la Gardies Läckö och Göteborgs målareämbete. Hovmålarerna arbetade också i kyrkor, både inom De la Gardies intressesfär och i Göteborg. Efter reduktionen och grevskapens indragning splittrades adelshoven och konstnärerna. Läckö målarnas lärjungar blev skråmålare inom Göteborgs målareämbete och spred måleriet vidare ut i kyrkorna. Hallbäck har kartlagt en stor målarorganisation med bas i Göteborg och provinsmästare i småstäderna i Västergötland, Småland, Bohuslän, Halland, Dalsland och Värmland. Det tidiga måleriet av renässanskaraktär har motsvarigheter på andra håll i landet. Den stora mängden av målade trätak från 1700-talet är däremot något unikt för Västsverige.

De målade trätaken förekommer både i nya kyrkor, i ombyggda medeltidskyrkor och jämförelsevis orörda medeltidskyrkor, i stenkyrkor och i träkyrkor. Målarna utförde även kalkmålningar på väggar och tak, från draperimålningar kring fönster till akantus i murade valv. Under 1740- och 50-talen målade exempelvis Johan Risberg i Skövde spegelvalvet i den nya träkyrkan i Vättak men dekorerade även två medeltida kyrkor – trätaket i Forsby och väggar och kryssvalv i Kungslena.

Fig. 39. Kållands-Råda kyrka för-  
 enar medeltid och 1600-tal. Valvens  
 kalkmålningar tillkom 1632 och är  
 det främsta exemplet på den äldre  
 Läcköskolan inom det västsvenska  
 kyrkomåleriet. Det förknippas med  
 Jacob De la Gardies regim på Läckö.  
 Greven skänkte 1646 ett altarskåp till  
 Kållands-Råda men det utbyttes 1698  
 mot den nuvarande altaruppsatsen  
 av Olof Tholin. Foto Göran Lindahl  
 1997, SvK.



## Inredningen

Även på träskulpturens område möts konsten vid adeshoven och skråhantverket i Göteborg och provinsstäderna. Periodens träskulptur är väl så intressant som kyrkomåleriet, men det är svårt att i dag få överblick över mästare och föremålsbestånd.

Skara domkyrka iståndsattes och nyräddades på 1570- och 80-talen. Inventarierna från denna tid har gått förlorade – altartavla skänkt av Johan III, predikstol, korskrank, bänkinredning, dopfont med skrank. I övrigt finns få uppgifter om 1500-talsinventarier. I Eriksberg och Götene finns 1500-talspredikstolar som ändrats i senare tid. I allmänhet tycks inredningen av det lutherska kyrkorummet ha inletts i början av 1600-talet. Snart började man byta ut eller modernisera relativt nya inventarier. Skaradomens nuvarande altartavla uppsattes 1663. Den har en trevånig uppbyggnad med kolonner, karyatider och friskulpturer som ram för målningar föreställande Jesu födelse, uppståndelse och himmelfärd – ett praktstycke av mästaren Hans Swant i Göteborg. Domkyrkan fick sin andra predikstol på 1630- eller 40-talet, nu i Tengene kyrka. Den nuvarande predikstolen utfördes 1709 av Börje Löfman i Mariestad.

En bildhuggarkår växte fram för att tillgodose behoven. Här intar konstnärerna kring Magnus Gabriel De la Gardie en särställning. Hans Swant uppträder även i denna krets. Georges Baselaque utförde på 1670-talet altartavlor för bl.a. Varnhem, Lidköping och Husaby. Hans Rabén (1934) och Inga-Lena Ångström (1992) har berört Läcköskolan i norra Västergötlands träskulptur, en tradition som härleds till Baselaque. Här kan nämnas altaruppsatsen i Kållands-Råda, utförd 1698 av Lidköpingsmästaren Olof Tholin (fig. 39). I mittpartiet ses en kalvariegrupp i trä, flankerad av dubbla



*Fig. 40. Lyrestads kyrka från 1674 följer Mariestads kyrka i spåren, bl.a. genom sitt tresidigt avslutade korparti med försträvningar (jfr omslagsbild). I dag tronar kyrkan stiltigt i utkanten av Lyrestads tätort vid Göta kanal. Foto Jan Norrman 1990, RAÄ.*

vridna kolonner med korintiska kapitäl, bärande ett förkropppat bjälklag som kröns av ett överstycke med himmelsfärden i relief. Den arkitektoniska ramen utfylls av friskulpturer och vegetativt utformade sidostycken. Altartavlor av denna typ varierades långt in på 1700-talet, t.ex. i Jonas Ullbergs provinsieellt betongade altaruppsats i Habo från 1723. 1600-talets normaltyp av predikstol stod sig också – den där korgen pryds av evangelister inom fält avdelade av kolonner. Den formförnyelse som förknippas med Burchardt Precht och hans krets fick bara marginell betydelse i Västergötland. Här bröts den äldre barocktraditionen först vid 1700-talets slut, när bildhuggarna började arbeta efter ritningar från Överintendentsämbetet.

I 1700-talets början fanns skickliga bildhuggare i en rad västgötastäder, därtill bygdehantverkare. De kanske främsta mästarna var Börje Löfman i Mariestad och Gustaf Kihlman i Borås, verksamma till omkring 1720. Båda var självständiga bildhuggare. De fick också krävande uppdrag i sina respektive hemstäder. Kihlman utförde på 1680-talet predikstolen i Borås Caroli(brunnen). Löfmans arbeten i Mariestads domkyrka finns ännu kvar. Löfman kan också fogas in i Läcköskolan, som med honom fick tentakler i Värmland. År 1715 utförde han altaruppsatsen i Ekeskog (inv. 1829, ATA). Den är som skraddarsydd för kyrkans då nybyggda tresidiga kor med platt trätak och ljus från sidoväggarnas fönster. Löfman måste ha tänkt sig altaruppsatsen som ett med koret, även om målningarna tillkom först 1729.

Kyrkornas upprustning inleddes alltså med ny inredning som var avpassad för den lutherska liturgin. I nästa steg förnyades bygnadsbeståndet. Bildhuggare, målare och byggmästare bidrog till att forma den karakteristiska västsvenska kortypen.

## De nyuppförda kyrkornas utformning

Mariestads kyrka uppfördes som domkyrka i hertig Karls nyinrättade stift, men rollen som stiftscentrum övertogs snart av Karlstad. Mariestads kyrka var hertigens svar på Johan III:s nya liturgi, vilken hade anammats av Skarabiskopen. Men så stor skillnad blev det ändå inte mellan brödernas kyrkor, vilket Per Gustaf Hamberg har belyst (1955). Mariestads kyrka är en salkyrka med tresidigt, polygonalt korparti och ett resligt torn. Kyrkorummet får rymd av höga spetsbågiga ribbvalv som förs ner i en krans av kraftiga murpelare. Vapenhus och sakristia inryms i axiellt placerade utbygg-

nader. Exteriört fick kyrkan prägel av korskyrka. Den äldsta inredningen förstördes i stadsbranden 1693. Sedan uppsattes de mäktiga barockpjäser av Mariestadsmästaren Börje Löfman som ännu präglar kyrkorummet.

1600-talets viktigaste nybyggen var Gustavi domkyrka i Göteborg och Caroli i Borås, härtill Kristine kyrka (Tyska kyrkan) i Göteborg. Gustavi kyrka av år 1626 hade indraget västtorn, treskeppig långhus med femsidigt polygonalt korparti och fönsteraxlarna avdelade av strävpelare. Det treskeppiga kyrkorummet hade oktagonala pelarstöd, högre mittskepp och trävalv. Domkyrkan fick alltså inte murade valv.

Borås Caroli uppfördes på 1660- och 70-talen med treskeppigt långhus och torn i Göteborgs domkyrkas efterföljd. Man anlidade också samma byggmästare och hantverkare. Borås Caroli står ännu kvar, om än förändrad efter flera bränder. Det mäktiga tornet har förblivit ett dominerande inslag i stadsbilden. Kyrkan kunde bara mäta sig med domkyrkorna, närmare bestämt med Göteborgs domkyrka. Självmedvetenheten var tydligen redan stark i denna gårdfarihandels centralort. Kristine kyrka uppfördes 1623 som salkyrka, men förstördes i brand 1669 och återuppbyggdes 1672. Kyrkan hade välvt trätak, både i 1648 och 1672 års gestalt, men fick sin nuvarande prägel på 1780-talet.

Två kyrkor i norra Västergötland kan sägas följa Mariestads kyrka i spåren. Det gäller Lidköping och Lyrestad. Lyrestads medeltida salkyrka bredades och förlängdes 1674 (fig. 40). Interiören är treskeppig med träkryssvalv på oktagonala pelare. Strävpelarna kröns av spiror i det polygonala korpartiet. Drivande kraft var prästen och orgelbyggaren Jonas Rudberus. Han utsågs 1674 av Magnus Gabriel De la Gardie till prost i Lidköping. Han blev även prost i Läckö grevskap. I Lidköping ledde han den De la Gardieska omdaning under 1670- och 80-talen. Kyrkorummet välvdes

*Fig. 41. Norra Kedums kyrka är ett karakteristiskt exempel på den västsvenska barockens kyrkorum i Västergötland. Medeltidskyrkan hade ursprungligen ett smalare, rakt avslutad kor. Det revs 1687 och ersattes med ett korparti av långhusets bredd. Därefter uppsattes ny predikstol och altarpjäs. På 1740-talet fullbordades interiören genom ett platt trätak med målningar i den yngre Läcköskolans art. Lidköpingsmästaren Lars Hasselbom målade medaljonger med figurscener och sentenser, omramade av frodiga akantusslingor. Foto Göran Lindahl 1997, SvK.*



i tre skepp med förhöjt mittskepp. Sakristia och ett äldre gravkor är axialt placerade i norr och söder. I exteriören fick kyrkan prägel av korskyrka.

Det treskeppiga kyrkorummet är ovanligt i Västergötland. Vi möter det i fem kyrkor som ny- eller ombyggdes under perioden: Göteborgs domkyrka, Borås Caroli, Lyrestad, Lidköping samt träkyrkan i Habo. De bildar inte en enhetlig grupp.

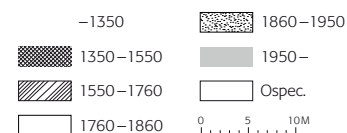
Ny- och ombyggda sockenkyrkor av sten har oftast salkyrkoplan. Kyrkorummen är små, intima och oftast låga med platt, spegel- eller tunnvalvt innertak av trä (fig. 41). 1700-talets normalplan – vare sig i sten eller trä, nybyggnad eller ombyggnad – är en salkyrka med tresidigt, polygonalt korparti, sakristia i nordväst och ingång genom västtorn eller västligt vapenhus (fig. 42–43). Det polygonala korpartiet möter också i de treskeppiga kyrkorna. Plantypen med rektangulärt långhus och smalare kor dröjde sig främst kvar i träkyrkor. Några stenkyrkor fick en sådan plan genom att ett nytt långhus fogades till ett äldre gravkor som blev högkor, såsom i Lerum på 1680-talet.

Habo var en medeltida träkyrka som utvidgades i etapper till en treskeppig kyrka med förhöjt mittskepp, sidoläktare och gavelorn. Kyrkorummet uppfylls av målningar med gammallutherskt lärande motiv ur katekesen. De utfördes av mästare från Jönköping. Altaruppsats, predikstol och orgel står i voluminös, provinsiell barock. Habo är unik som byggnadstyp och i sin helhetsverkan.

Träkyrkorna i Seglora är mer karakteristiska för skeendet. Här har tre träkyrkor ersatt varandra. Medeltidskyrkan och 1600-talskyrkan hade rektangulärt långhus och smalare, rakslutet kor. 1729–30 års kyrka blev en salkyrka med polygonalt korparti (fig. 44). Östakristia och västtorn tillfogades på 1780-talet. Kyrkan nedmonterades 1916 och flyttades till Skansen. Under 1600-talet förekom två varianter av träkyrkor i området. Den ena varianten är en kyrka med smalare kor, den andra en salkyrka med rakslutet eller polygonalt korparti. Seglora företräder den senare varianten. Medeltida träkyrkor med smalare kor har ombyggts till polygonalt avslutades salkyrkor, tidigast Älgårås (1684). Senare har 1600-talskyrkor byggts om på samma sätt.

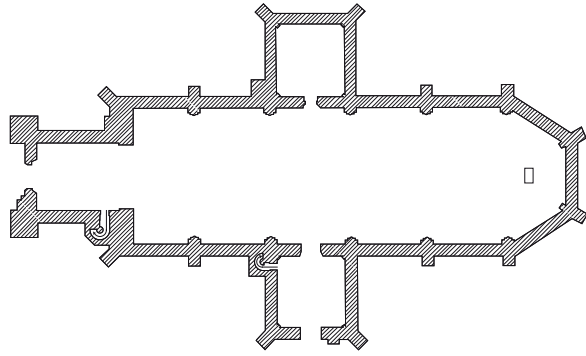
Några korskyrkor av trä uppfördes. Av dem märks Brandstorp några mil norr om Habo (fig. 45). Medeltidskyrkan hade legat vid Häldeholms gård, vars ägare även drev bygget av 1600-talskyrkan. Den spånklädda korskyrkan får en samlad gestalt genom höga, valmade sadeltak och ett centraltorn krönt av en låg spira. Målaren Johan Kinnerus från Jönköping prydde vägarna och de platta taken med skenarkitektur och figurscener. I Brandstorp kan man betrakta hur de döda stiger upp ur sina gravar på hemsocknens kyrkogård i tidstrogen återgivning.

Träbyggandet i gränstrakterna mellan Småland, Västergötland och Halland hänger samman. Även i Bohuslän är inslaget av träbyggande påfallande. Det går inte att särskilja träkyrkoarkitekturens former i de olika landskapen. Utöver Habo och Brandstorp är västgötakyrkorna enkla byggnadsverk, om än expressiva. Småland bör ha varit den parten, att döma av en större rikedom i medeltidskyrkornas konster. Mo härad i Småland gränsar till Kind och räknades under medeltid till Västergötland. Häradet tillhör ännu Skara stift. Alla socknarnas byggde nya träkyrkor som ersättning för äldre träkyrkor under 1600- och 1700-talen. Vid 1700-talets slut möter flera småländska träbyggen vid kyrkbyggen i angränsande landskap.

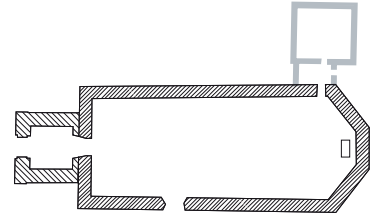


urval kyrkor uppförda  
oden 1550–1760 återgivna i  
skala 1:800.

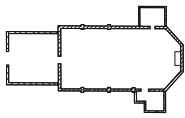




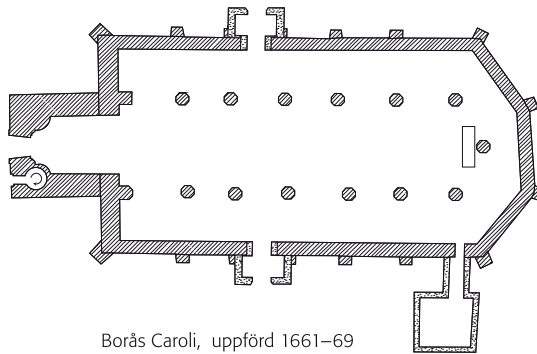
Mariestads domkyrka, uppförd 1593–1625



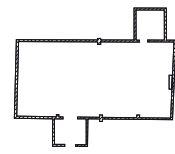
Alingsås stadskyrka, uppförd 1619



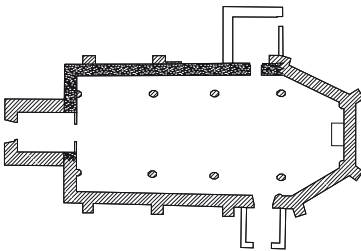
Tostared, uppförd 1623



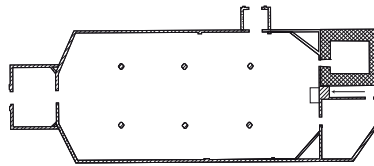
Borås Caroli, uppförd 1661–69



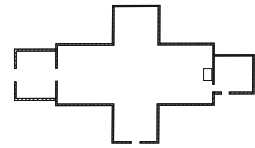
Bredsäter, uppförd 1666



Lyrestad, uppförd 1674



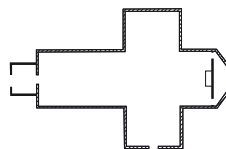
Habo, uppförd 1680–1723



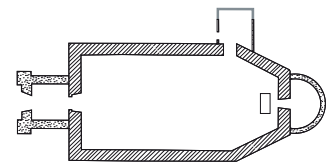
Brandstorp, uppförd 1697



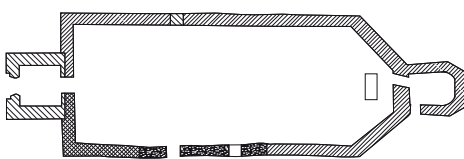
Råda, uppförd 1712



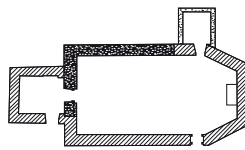
Vättak, uppförd 1718



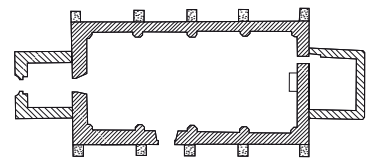
Upphärad, uppförd 1724



Västra Tunhem, uppförd 1736–40



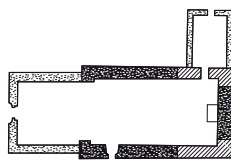
Ås, uppförd 1745



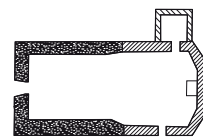
Björsäter, uppförd 1754



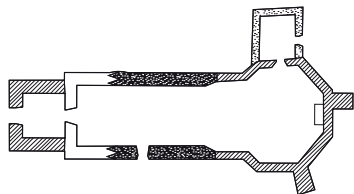
Forsby, ombyggd i väster 1663



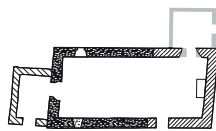
Gillstad, ombyggd i öster före 1683



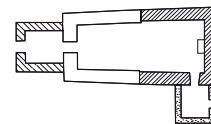
Ekeskog, ombyggd i öster 1698



Hjalstad, ombyggd i öster 1689



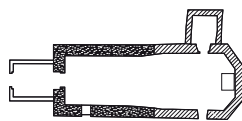
Lavad, ombyggd i öster under 1600-talets andra hälft



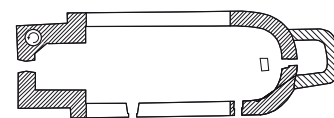
Kilanda, ombyggd i öster 1703



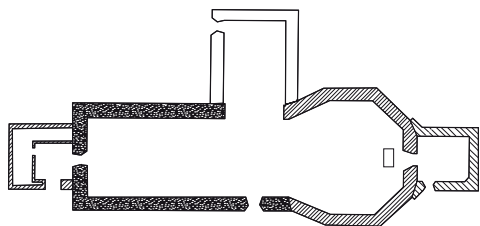
Hömb, ombyggd i öster 1711–14



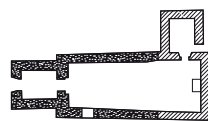
Ova, ombyggd i öster 1722



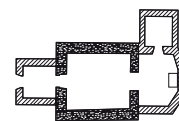
Hyssna gamla kyrka, ombyggd 1728



Amnehärad, ombyggd i öster 1737



Västra Gerum, ombyggd i öster 1740



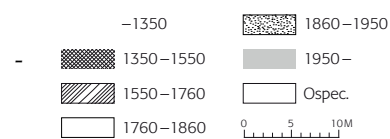
Otterstad, S:t Marie kapell, ombyggd i öster 1750

## Ombyggnad av medeltidskyrkornas kor

Ombyggnadsvågen av medeltidskyrkor inleddes vid 1600-talets m dominerades av utvidgning av koren. Det smala koret revs, långhu längdes och fick en rak eller tresidig avslutning i öster. Någon gång man sig med att bredda ett smalt kor och behålla den gamla östväggen i Gillstad. Så hade ett stort antal uppländska kyrkor byggts om reda 1300- och 1400-talen, vanligen med rakslutet korparti. I 1600- och talens Västsverige valde man oftast en tresidigt polygonal koravslutning, en tidskaraktäristisk utformning även i nybyggda kyrkor.

Det nya korpartiet framhävdes alltid i exteriören genom avvalmning av taket på östgaveln. Koret behöll sin särställning även i salkyrkan, vilket markerades på detta enkla men ändå åskådliga sätt. Invändigt fick det breda koret rik belysning från de två stora fönster som flankerade altaruppsatsen.

Den äldsta kända korutvidgningen möter 1647 i Järpås i Kållands härad (riven). Här var korpartiet rakt avslutat. Det äldsta kända och även bevarade exemplet på koromutvidgning med polygonalt korparti är Bällefors i Vadsbo (1666). Under slutet av 1600-talet ombyggdes en rad kyrkor på detta sätt i Kålland, Vadsbo och Herrljungatrakten (Kullings och Gäsene härad), därefter kyrkor inom ett vidare område.



*t urval kyrkor som ombyggts i långhus/kor under perioden 1550–1760 återgiwna i skala 1: 800.*



Fig. 44. Seglora kyrka på sin ursprungliga plats i Viskans dalgång, före flyttningen till Skansen i Stockholm 1916. Kyrkan stod färdig 1730 som den tredje på platsen. Kyrkans tresidigt avslutade korparti och höga valmtak är tidskaraktäristiska drag både i de trä- och stenkyrkor som uppfördes under perioden. På 1780-talet tillfogades västtorn och sakristia i öster. Foto Anders Roland 1916, ATA.

Korombyggnad skapade lokala byggnadstraditioner, även om det är fråga om gradskillnader. Exempelvis dominerar rakslutna kor bland de ombyggda kyrkorna i Kållands härad. Vadsbokyrkorna har oftast synliga skarvar mellan tjockare medeltida och tunnare nyare murverk. Koret blir därmed bredare invändigt, vilket inte har utnyttjats arkitektoniskt. Några kyrkor i Vadsbo fick ett bredare oktagonalt kor, snarast ett slags gravkor, och vi återkommer till dem längre fram.

Utgångspunkten var oftast en tornlös kyrka med smalare rakslutet kor. Det förekom även att kyrkor med medeltida torn och absider ombyggdes. Måtten varierar också. Variationsrikedomen i landskapets medeltidskyrkor framgår bl.a. i *Monumenta*. De förnyades på ett likartat sätt, men resultatet blev inte likformigt. Huvudintrycket är ändå små trinda eller långsträckta kyrkor, inte sällan med yngre gaveltorn.

Götlunda i Vadsbo kan nämnas som ett karakteristiskt men individuellt exempel på en tidigt ombyggd kyrka. Här utvidgades koret på 1670-talet efter en brand. Det skadade tidigmedeltida västtornet bröts ner till långhusets höjd och fick en ny överbyggnad av trä först på 1800-talet. Interiören präglas av 1600-talets altaruppsats i det ljusa koret och draperimålningar kring altaruppsats och fönster. Kyrkorummet täcks av ett platt trätak som målades på 1730-talet med figurfält avdelade av akantusslingor. Mästaren var Olof Collander i Mariestad, en av de skickligaste figurmålarna i norra Västergötland. Han har efterlämnat bevarade målningssviter även i Eke-skog, Leksberg och Västerplana.

Vadsbo var det mest iögonfallande ombyggnadsområdet i Västergötland. I häradet fanns 49 kyrkor. Sju av dem nybyggdes, 23 ombyggdes och en kyrka hann både nybyggas och ombyggas under perioden. 21 kyrkor i Vadsbo fick utvidgade kor åren 1660–1760 med tonvikt på 1720–30-talen. Endast tre av dessa kyrkor är rivna. Åren 1760–1860 förekom nybyggnad nästan lika ofta som ombyggnad. Omformningen av kyrkorna i Vadsbo avslutades med en rad nybyggen under 1800-talets andra hälft. Därefter återstod endast en välbevarad medeltidskyrka, Mölltorp i häradets sydöstra periferi. Denna långa och genomgripande förnyelseprocess inleddes i Mariestad 1597. Merparten av kyrkorna ligger i det sockentäta området norr om Billingen och södra delen av slätten. Kyrkor och församlingar



*Fig. 45. Brandstorps kyrka uppfördes 1697 och är ett vackert prov på tidens träbyggnadskonst i sydvästra Sverige. Korskyrkans timmerväggar är spånklädda och de valmade sadeltaken kröns av ett centraltorn med spira. Kyrkogården omsluts av timrade kyrkbalkar. Foto Sören Hallgren 1975, ATA.*

är små. Två eller tre kilometers avstånd mellan kyrkorna är inte ovanligt. Pastoratet tycks ha varit den viktigaste beslutsnivån för dessa ombyggnader, vilket antyder ett driftigt prästerskap. I vissa pastorat, t.ex. Odensåker, ombyggdes alla fyra kyrkorna på kort tid på prostens initiativ. I några pastorat hade en adlig patronus en ledande roll. Det finns även skillnader i kronologi mellan pastoraten.

Vadsbo tycks ha varit ett expansivt område under 1500-talet, då bebyggelsen spreds genom kolonisation, medan 1600-talet medförde stagnation, följt av tillväxt under 1700-talet. Tiden var tydligen mogen för en modest förnyelse och resurser tillgängliga även i mycket små församlingar.

Kyrkorna i Kållands härad ingick i Läckö grevskap. Det innebar inte att ombyggnadsvägen drogs igång av Läckögrevarna. Magnus Gabriel De la Gardie hade tagit initiativet till Antikvitetskollegium och lät, som nämnts, inventera kyrkorna i grevskapet. Medeltidsintresset är belysande för stormaktstidens vilja till historisk förankring. Han var också sin tids ledande mecenat av kyrklig konst, inte minst i Västergötland, som Ingrid Rosell (senast 1999) och Inga-Lena Ångström (1992) belyst. Stora omsorger ägnades gravkyrkan Varnhem och Lidköpings stads kyrka, grevskapets huvudkyrka. Här kan vi tala om restaureringsverksamhet. I övrigt gällde det ombyggnadsarbeten i uppåt tio kyrkor. Ingen av dem tillhörde området förnämsta romanska kyrkor. Två kyrkor var ruinlagda medeltidskyrkor nära Läckö. Den medeltida sockenkyrkan Torsö iståndsattes som gårdskapell för Traneberg, medan medeltidskyrkan i Sunnerby (Otterstads socken) omvandlades till kombinerat hospital, skola och kapell. Övriga kyrkor var fungerande sockenkyrkor. Den enda bevarade av dem är Ova, sockenkyrka för Mariedal. Det är oklart vad åtgärderna gällde. Vi vet att Otterstad, Mellby och Täng ombyggdes till salkyrkor under 1650- och 60-talen. I de två förstnämnda utfördes arbetena av Franz Stimer, en byggmästare i De la Gardies tjänst. Här var det alltså fråga om korutvidgning av det slag som samtidigt utfördes i Vadsbo, liksom i norra Halland. De la Gardies intresse för sockenkyrkorna tycks främst ha gällt gåvor som kunde tjäna till andlig uppbyggelse, alltså altartavlor och predikstolar.

Varför byggdes koren om? Flera orsaker kan diskuteras: medeltidskyrkornas tillstånd, liturgiska krav, sockenorganisation och arkitektoniska förebilder. Vid 1600-talets mitt var flertalet kyrkor små koryrkor från äldre medeltid. Merparten hade inte förnyats under senmedeltiden och behövde upprustas – inte bara kyrkor brända av dansken. 1600-talets rekonstruktion av sockensjälvstyrelsen bidrog till nya tag.

Korutvidgning av det här slaget var en beprövad åtgärd för utvidgning. Som tidigare har berörts, hade den präglat senmedeltidens stora ombyggnadsvåg i de äldre kyrkorna i Uppland och förenats med samtida eller senare valvslagning och kalkmåleri. En motsvarande förnyelse kom aldrig till stånd i Västergötland under senmedeltiden annat än i begränsad omfattning. Först under 1600-talet kom en förnyelsevåg på bred front och byggnadsinsatserna förenades med dekorativt måleri på kyrktak av trä. Vid samma tid inleddes motsvarande process i norra Halland och södra Bohuslän. Nu är det vanskligt att jämföra förloppet i senmedeltidens Uppland och 1600-talets Västsverige. Orsakssammanhangen är inte klarlagda. Gemensamt är ändå att det gällde likartade åtgärder i ett stort antal kyrkor i en region, under loppet av några århundraden.

Förnyelsevågen i Västsverige gällde både om- och nybyggnad. Gränsen mellan ombyggnad och nybyggnad är flytande. Äldre murverk ingår i flera nya stenkyrkor. I Lyrestad, Västra Tunhem och Odensåker byggdes jämförelsevis breda och långa kyrkor med bibehållande av medeltidskyrkans syd- eller norrmur. Man åstadkom helt nya kyrkorum, med iakttagande av största möjliga sparsamhet. Vanligen utvidgades kyrkan åt norr för att skydda gravarna på sydsidan. Men det var byggmästarens tekniska bedömning av murverk och grundförhållanden som avgjorde vad som sparades.

Kyrkorummen blev lutherska genom predikstol, altarring och fasta bänkar. Vidgade kor gav bättre utrymme, t ex. vid nattvardsgång. Genom en väl tilltagen östförlängning fick man plats för många nya stolsrader. Men ibland ökades rumsytan obetydligt. I de fallen kan inte utrymmeskravet ha varit den viktigaste orsaken. Endast ett fåtal av de äldsta och märkligaste romanska kyrkorna i centralområdet byggdes om till salkyrkor. Dessa kyrkorum blev lutherska genom mindre omdispositioner, ibland också ett målat trätak. Många medeltida sidoaltaren måste ha fått vika för predikstolar och bänkar.

Arkitektoniska förebilder fanns i de nya stadskyrkorna. Mariestad, Gustavi gamla domkyrka och Borås Caroli är de första kyrkorna med polygonala kor i norra respektive södra Västergötland. Det är vanskligt att lyfta fram någon faktor som utslagsgivande. Tekniska, liturgiska och arkitektoniska krav bör ha samverkat.

## Andra ombyggnadsåtgärder i medeltidskyrkor

Drygt tio västgötakyrkor förlängdes åt väster, bland dem några annars välbevarade kyrkor från äldre medeltid: Södra Ving, Göteve och Forsby. I Norra Lundby möter en variant. Vid 1600-talets slut revs västtornet till murkrönet, tornrummet införlivades med långhuset och ett nytt torn restes i väster. Ibland är dateringen oklar, eller det är svårt att bedöma om ett murparti härrör från senmedeltiden eller 1600-talet. Flera kyrkor har förlängts åt både öster och väster, vilket ger dem en påfallande långsträckt prägel i förhållande till de blygsamma breddmått. Så omgestaltades Od vid 1700-talets mitt (fig. 46).

Endast åtta kyrkor tillbyggdes med en eller två korsarmar, bland dem Fägre och Västerplana (fig. 47). Under 1700-talets första år tillkom kors-



Fig. 46. Ods kyrka i Herrljungatrakten tillhör Västergötlands många ombyggda medeltidskyrkor. Kyrkan förlängdes i väster på 1740-talet. Det tresidigt avslutade korpartiet med sakristia i norr tillkom 1758. Resultatet blev en byggnad som behöll medeltidskyrkans små breddmått, men fick en ansenlig längd. Äldre foto i ATA.

armar i Fägre, varvid Filip Bondes gravkor revs. En visitation av biskop Jesper Svedberg blev upptakten till att korsarmar uppfördes åren 1723–37 i Västerplana på Kinnekulle. Korsarmarnas platta tak målades av två olika målare. Koret flyttades till den södra korsarmen. En sådan omorientering av kyrkorummet vid korsarmsbyggen är inte känd från andra västgötakyrkor, men förekom i en rad kyrkor i Småland och Östergötland.

Ett 30-tal vidbyggda torn är kända från perioden, varav hälften stentorn. Nya stenkyrkor med viss pretention fick ett samtida eller obetydligt yngre stentorn, såsom domkyrkorna, Borås Caroli, Lidköping och Lyrestad. I småstäderna Alingsås, Ulricehamn och Vänersborg dröjde man med stentorn till 1700-talet. Östförlängda kyrkor kunde vara tornlösa, ha medeltida torn eller få torn vid annat tillfälle. Formerna i trätorn, staplar och takryttare finns redovisade i *Monumenta*. I dag finns bara ett par bevarade exempel på västtorn av trä fogat till ett långhus av sten. Expressiva 1600-talstorn står kvar i Levene (fig. 48) och Amnehärad. Tornet över korsmitten i Varnhem tillkom vid De la Gardies upprustning. I Ova finns ett litet indraget gaveltorn som kan härröra från De la Gardies ombyggnad vid samma tid. Det torde hur som helst vara ett av de äldsta bevarade gaveltornen. Ett annat tidigt gaveltorn över västpartiet finns i Habo (1723). Annars tycks gaveltorn främst tillhöra 1700-talets slut.

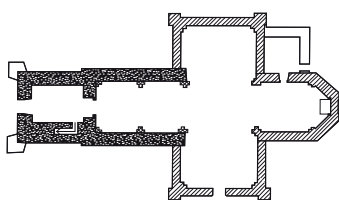
## Innertak och valv

Kyrkorummet i Mariestad präglas av spetsbågiga ribbvalv, höga vitskimrande valv. Men det var inte valv av det slaget som skulle komma att prägla Västergötlands kyrkor under 1600- och 1700-talen, utan trätak bemålade med figurscener och akantus. I norra Västergötland och i Dalsland och Småland är taken vanligen platta. Målningarna består oftast av figurmålade fält avdelade av frodiga akantusslingor. I detta område förekommer även spegelvalv, eller platt tak på högt käl. I södra Västergötland, på Västkusten och i Värmland är trätaken oftast tunnvalvda.

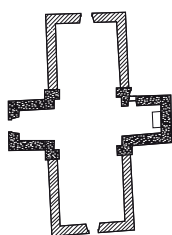
Hegardt ansåg att måleriet på platta tak förde vidare en romansk tradition med platta innertak. Mariestads kyrka kan inte ha tjänat som före-

bild för kyrktaken, knappast heller Läckö slottskapellet med sitt spegelvalv, även om spegelvalvet i Flistad möjligen återgår på slottskapellet. De platta målade kyrktaken har mer gemensamt med slottets salstak. Mer frapperande är ändå kontinuiteten från äldre medeltid. I de centrala delarna av landskapet var det inte ovanligt att kyrkor välvdes senare under medeltiden. Ändå måste många kyrkor ha fått behålla öppna takstolar eller platta trätak (se föregående kapitel). Romanska takstolar finns kvar i flera kyrkor. Dit hör Forsby som i huvudsak har bevarat sin medeltida plan och gestalt men fick målningar i trätaget 1745. I Ova finns ursprungliga kryssade takstolar i den äldre delen och nyare typer i korpartiet från 1722. Två decennier senare målades taket av en mästare i Lidköping. Ett stort antal medeltidskyrkor förnyades endast genom ny inredning. Ibland fick kyrkan också ett målat trätak som uppfattades som tidsenligt, såsom i Forsby. Andra bevarade exempel är Mölltorp och Hedared. Rumsbildningen i ett kyrkorum med platt tak förblev densamma, även om den målade utsmyckningen var ny. Detsamma gällde när kalkmålning i valv och på väggar förnyades. Man kan fråga sig i vilken utsträckning man rev murade valv. Det var inte nödvändigt vid utvidgning av koret eller förlängning åt väster. Någon gång fick murade valv ge vika för ett målat trätak, såsom i Rackeby. Men det måste ha varit undantag. Säkert drog man sig för att riva stabila och välvårdade valv.

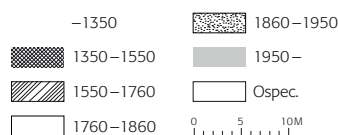
I södra Västergötland och på Västkusten är trätaken som nämnts tunnvalvda. Denna skillnad har konstaterats men inte diskuterats i litteraturen. Därför är det svårt att bedöma hur tunnvalven förhåller sig till äldre takstolstyper i området. Det kan påpekas att 1600-talets viktigaste nya kyrkor i området hade trätunnvalv, alltså Göteborgs gamla domkyrka, Kristine kyrka jämte Borås Caroli. Kristine kyrka har också givits en nyckelroll i det västsvenska kyrkomåleriet. Kyrkan hade ursprungligen ett vitmålat eller marmorerat valv. Den återuppbyggda kyrkans valv dekorerades 1682 med figurmålningar av Johan Hammer. Han var hovmålare hos Magnus Gabriel De la Gardie.



Fågre, tillbyggd med korsarmar 1705.



Västerplana, tillbyggd med korsarmar 1723 (i norr) och 1737 (i söder).



*t urval kyrkor som tillbyggdes med korsarmar i perioden 1550-1760 återgivna i skala 1:800.*

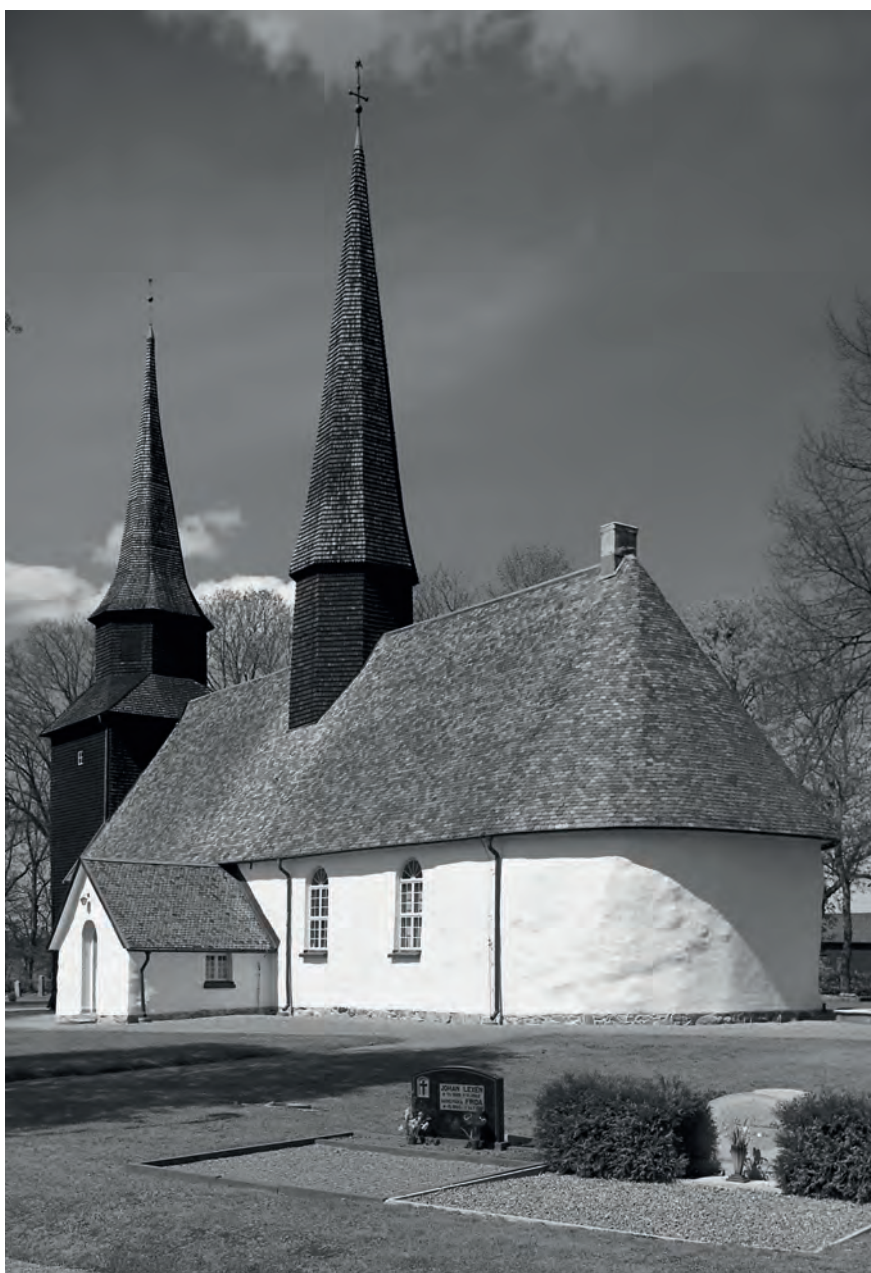
## Adeln, bönderna och kyrkorna

Hur och när etablerades det starka bondesamhället? Under 1700-talet kan vi känna igen bondelandet Västergötland i sin sentida form – socknar styrda av präster och självägande bönder och vanligen begränsat adelsinflytande. Inskriptioner till minne av ombyggnad, takmålning och inventarieanskaffning innehåller ofta en karakteristisk formulering – ”på socknens egen bekostnad”. Hallbäck har tolkat kyrkomåleriets uppblomstring som ett uttryck för att ett starkt bondesamhälle etablerades efter reduktionen. Detsamma kan då sägas om ombyggnaden till salkyrkor. I inledningen nämndes en annan tanke om frälsets roll i Västergötland, nämligen Winbergs bild av en förskjutning från ett aristokratiskt präglad Västergötland under senmedeltiden och 1500-talet till ett bondedominerat landskap vid mitten av 1700-talet. Hans utgångspunkt är uppgifter om frälsejordens fördelning.

Bänkindelningen i kyrkan följde i regel hemmansstorlek (se kapitlet om bänklängder). De mest besuttna sockenborna satt alltså längst fram. Detta var det normala i Sveriges jordbruksbygder. Mera sällan fördelades bänkplatserna genom lottning. I Västergötland valde man ibland lottning efter ny- eller ombyggnad av kyrka. Platserna i Acklinga och Bergs gamla kyrkor fördelades efter hemman. På 1770-talet byggdes nya kyrkor och sedan drog man lott om platserna, åtminstone i början. Lottning tycks indikera en för-

ändring med sociala konsekvenser, men för att förstå innebörden behöver man studera de enskilda fallen.

Gravkor och gravkonst är de tydligaste vittnesbörden i kyrkorna om adelns positioner före 1700-talet. Drygt 35 vidbyggda gravkor är kända, inklusive ett antal donerade sakristior med gravvalv för donator. I dag återstår ett 20-tal, varav fem vid kyrkoruiner. Det äldsta kända gravkoret har tidigare nämnts, riksrådet Anders Lilliehööks gravkor i Åsle på Falbygden. Det uppfördes på 1570-talet på kyrkans norrsida, ett rektangulärt utbygge under sadeltak. Det yttre skiljer sig föga från den troligen samtida korsarmen i söder. Filip Bondes gravkor i Fägre var av samma typ men kröntes av en reslig spira. Flertalet kända gravkor är av det slaget, enkla utbyggen på korets syd- eller norrsida, krönta av sadeltak eller frodiga spiror. Rika renässansgavlar förekom på de Ribbingska och Soopska gravkoren i Dala respektive Norra Härene. Berga är den enda kända och bevarade kyrkan med vidbyggt, oktogonalt gravkor i öster. Det byggdes för släkten Posse, ägare till Säby på Vadsbosläkten och innehavare av patronatsrätt i Berga.



*Fig. 48. Levene kyrka på Skara-Varasläkten har fått sin karaktärsfulla uppsyn efter ombyggnad i två etapper. På 1620-talet förlängdes långhuset i väster. Samtidigt tillfogades det expressiva träornamentet i väster jämte takryttaren. Tornet i Levene tillhör Västergötlands få bevarade träornament från 1600-talet. Det rundade östpartiet tillkom på 1790-talet. Foto Bengt A. Lundberg 1995, RAÄ.*



I dessa trakter ombyggdes också fem kyrkor med bredare, oktagonalt kor under åren 1689–1751, en lokal variant av tidens korutvidgningar. Det äldsta exemplet är Hjalstad kyrka, gravkyrka för gårdar som Svenneby och Moholm. Ägarna till Moholms säteri i Mo socken hade patronatsrätt i Hjalstads pastorat. År 1689 lät Carl Sparre på Moholm utvidga kyrkan med ett bredare oktagonalt kor med gravvalv för hans släkt. Kyrkan är påfallande stor efter västgötamått och ligger stiligt på slätten. Kyrkorummet är avsevärt förändrat. Övriga kyrkor i Hjalstads pastorat omdanades också under 1700-talets förra hälft. Mo kyrka fick 1730 ett bredare, oktagonalt kor av samma typ som i Hjalstad, även här med gravvalv för Sparresläkten (inv. 1829, ATA). Kyrkan ligger i närheten av herrgården. De breda koren i Hjalstad och Mo fick sedan efterföljare i Leksbergs, Amnehärads och Lerdala kyrkor, alla med gravvalv.

Till bilden hör även fristående gravkorsbyggnader med överbyggd tumba täckt av porträttgravsten och ett tak uppbyggt av pelare. Ett sådant gravkor står kvar i Laske-Vedum till minne av släkten Hierta på Häggatorp. Flera försvunna gravkor av samma typ är arkivaliskt kända i trakten. Per-Arvid Säve nämner en sådan grav vid Tråvads kyrka (ATA).

Den De la Gardieska minneshallen i Varnhem och det Soopska gravmonumentet i Skara är unika företeelser. Sammantaget visar Västergötland en svag gravkorstradition jämfört med Östsvrige och Skåne. Flera av de kända gravkoren tillkom i patronella församlingar. Patronatsrätt är säkert belagd i sju pastorat – mot ca 24 i Uppland, ca 22 i Södermanland och över 50 i Skåne. Hit hör Dala, Berga i Hassle och Hjalstad. Hårtill kan nämnas Länghem och Österplana. Där innehades patronatsrätten av släkterna Stenbock på Torpa respektive Stake på Hönsäter. Båda hade gravkor som nu är rivna.

Porträttgravstenarna är också belysande i det här sammanhanget (fig. 49). Nils Fredrik Beerståhl har belagt över 230 från 1560-talet till 1700-talets början, det högsta antalet i landet, näst Skåne. Här ligger typiserade rid-dare och präster i avvaktan på en fröjdefull uppståndelse. Under 1500-talet och det äldre 1600-talet beställdes de främst av adeln, därefter i huvudsak av prästerskapet. Med vissa undantag är stenarna enkelt och schematiskt utförda. Några av de ståtligaste monumenten härrör från 1500-talets slut. Äldst och kanske vackrast är stenen över Knut Hand i Gällstads kyrka vid sjön Åsunden. Han tillhörde en frälssläkt i södra Västergötland och Småland, ägde gården Attorp i Södra Säm och stupade 1565 som fältherre i nordiska sjuårskriget. I Kölingared några mil längre norrut finns en något yngre sten över Erik Gyllenstierna och Karin Bielke på Årås gård. Hustrun var dotter till storgodsägaren Anna Hogenskild, ägare till Dala i Västergötland och Åkerö i Södermanland.

Gravkoren och porträttgravstenarna är antagligen belysande för frälsets roll i Västergötland under 1500- och 1600-talen. Adeln bestod både av gamla västgötsläkter och storgodsägare med gods i flera landsändar. De uppförde stenhus som Torpa, Sundholmen och Dala, byggde sig ibland gravkor och gjorde vissa kyrkliga donationer. Detta vittnar om aristokratisk närvaro, snarare än om adlig dominans. Renässansen i Västergötland kan inte mäta sig med den skånska, knappast heller med den uppsvenska.

De viktigaste herrgårdsbygderna var Kållandsö, Kinnekulle, delar av Vadsboslätten, Vätterstranden kring Hjo och trakten kring sjön Åsunden i sydost. Här har adeln satt de tydligaste spåren i kyrkorna. Utöver en grupp storgårdar är det de många små säterierna som frapperar i Västergötland. Västgötaadeln var i hög grad en lantjunkaradel som till stor del rekryterade



Fig. 49. Porträttgravsten i Tådene över kyrkoherde Sven Otter och hans familj. Reliefen har en karakteristisk uppbyggnad där makarna omges av barnen, staplade ovanför varandra. I mitten ses ett krucifix, i hörnen evangelistsymbolerna och nedtill en latinsk inskription. Otter var huskaplan hos Jacob De la Gardie, blev 1654 kyrkoherde i Tådene och avled 1687. Inskriptionen lyder i svensk översättning: "Denna gravvård tjänar till åminnelse av den fromme och redlige Sven Otter Larsson, som under många års vaksamt utövande av sin anförtrödda tjänst med ordet närt denna Guds församling. Han vilar här med sina barn och sin hustru Margareta, som var en prydnad för kvinnokönet. Frigjorda från den dödliga kroppshyddan fly de frälsta själarna. Men i denna grav vila deras ben ljuvt." Gravstenen är nu fäst vid väggen av det Lilliehöökiska gravkoret, det enda som återstår av Tådene gamla kyrka. Foto Göran Lindahl 1977, SvK.

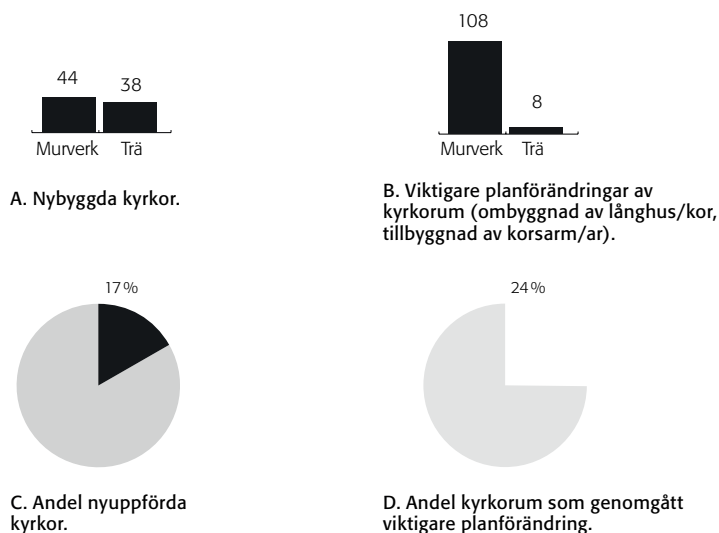
regementsofficerare och landshövdingar i regionen. Johan Ekeblads brev ger en trovärdig bild av ett stillsamt lantjunkarliv, där adeln håller sig inom sin krets och uppfyller vissa förpliktelser gentemot kyrka och allmoge. Detta blir tydligare under 1700-talet. Den Ekebladiska släkten kom att hysa både lantjunkare och rikspolitiker. Vissa släkter och personer utmärkte sig på riksplånet. Dit hör ätten Lilliehöök av Fårdala som blev adliga ätten nr 1 på Riddarhuset. Den mest framgångsrike västgöten i 1600-talets Sverige var fältmarskalken Lennart Torstensson. Han tillhörde en uråldrig västgötasläkt, Forstenaätten, och föddes på Forstena i Västra Tunhem nära Vänersborg. Det var en blygsam gård jämförd med de slott och stadspalats han kom att besitta. Torstensson verkade med stormakten som arena och begravdes i Riddarholmskyrkan, inte i släktens gravkor i Västra Tunhem. Hemkyrkan förärades däremot en predikstol till hans minne. Givaren var hans änka, Beata De la Gardie.

Det förefaller alltså som om det starka bondesamhället i Västergötland etablerades under medeltiden, innan Stockholm expanderade som stormaktens centrum och långt innan Karl XI:s reduktion. För att komma vidare med det temat krävs fördjupade studier av senmedeltidens och 1500-talets Västergötland.

## Källor och litteratur

Uppmåtningsritningar, inv. 1828–30, P. A. Säves och N. G. Djurklous antikvariska berättelser 1862–63 och 1868–69 i ATA. Peringskiöld, Johan: *Monumenta Sueo-gothorum antiqua et recentia*, 9, *Monumenta per Westrogotiam, Scaniem, Hallandiam, Blekingiam*, manuskript i KB.

- Beerståhl, Nils Fredrik: "Västergötlands porträttgravstenar under renässans och barock", i *Västergötlands fornminnesförenings tidskrift* 1969.
- Bexell, Sven Peter & Justus Gabriel Bexell: *Göteborgs stifts historia och Herdaminne*, 1-2, 1835.
- Bring, Samuel E.: *Kapellet på Öjared*, 1952.
- Bäckström, Arvid: *Studier i Göteborgs byggnadshistoria före 1814*, 1923.
- Carshult, Gösta: *Fägre kyrka*, 1943.
- Cnattingius, Lars & Nanna: *Habo kyrka*, SvK vol. 135, 1970.
- Dahlberg, Markus: *Skaratraktens kyrkor under äldre medeltid*, Skrifter från Skaraborgs länsmuseum 28, 1998.
- Edenheim, Ralph & Ingrid Rosell: *Varnhems klosterkyrka*, SvK vol. 190, 1982.
- Ekeblad, Johan: *Johan Ekeblads bref*, 1-2, utg. af Nils Sjöberg, 1911-15.
- Fernlund, Siegrun: *Göteborgs Stadz Konst- och Målare-Embete*, 1983.
- Fischer, Ernst & Anders Roland: *Kyrkor i Kållands härad*, SvK, Västergötland 1, 1913-1922.
- Färnström, Maud: *Himlens fröjd eller helvetets fasa. Perspektiv på västsvenska kyrkmålningar från 1700-talet*, 2001.
- Hadorph, Johan: "Resanteckningar om Läckö grevskap", i *Västergötlands fornminnesförenings tidskrift* 2:1, 1901.
- Hahr, August: *Konst och konstnärer vid Magnus Gabriel De la Gardies hof. Bidrag till den svenska konsthistorien*, 1905.
- Hallbäck, Sven Axel: *Det efterreformatiska dekorativa kyrkomåleriet i Sverige på 1600- och 1700-talet*, 1, 1947.
- Haller, E.: "Haqvin Spegels visitationsakter år 1687", i *Kyrkohistorisk årsskrift* 1915.
- Hallerbäck, Ivar: *Vad säga de fredliga vårdar. Några drag ur Hjälstads pastorats historia*, 1951.
- Hamberg, Per Gustav: *Tempelbygge för protestanter*, 1955.
- Hegardt, Hanna: *Studier i västsvensk kyrklig konst*, 1923.
- Hvarfner, Harald: *Od, Molla, Alboga, Öra. Fyra kyrkor – fyra socknar*, 1959.
- Jesperson (Westrin), Barbro: *Brandstorps kyrka*, SvK vol. 164, 1975.
- Jesperson (Westrin), Barbro: "Västgötska träsnidare", i *Västergötlands fornminnesförenings tidskrift* 1973-74.
- Karling, Sten: *Kyrkorna i Borås och Brämbult*, 1955.
- Lagerlöf, Erland: *Medeltida träkyrkor*, 2, Västergötland. Värmland. Närke, SvK vol. 199, 1985.
- Lampa, Sven: "Inventarium för kyrkorna i Skara stift 1583", i *Västergötlands fornminnesförenings tidskrift* 3:4, 1912.
- Lidholm, Benjamin: *Medelplana och Västerplana kyrkor*, 1950.
- Lindahl, Göran: *Grav och rum*, 1969.
- Lindahl, Göran: "Läckö slott och grevskap", i Leif Jonsson (red.): *Läckö. Landskapet, slottet, borgen*, 1999.
- Mellberg, Gösta: *Församlings- och gällindelning. En kyrkorättslig undersökning av utvecklingen i Vänerlandskapen 1527-1680*, Bibliotheca theologiae practicae 55, 1995.
- Maria i Sverige under tusen år*, 1-2, 1996.
- Rabén, Hans: *Träskulptur och snickarkonst i Uppsverige under renässans och barock intill den Prechtska stilens genombrott*, 1934.
- Rahn, Roland: *Forna kyrkor i nuvarande Skara stift. Kinne kontrakt*, 1981.
- Rosell, Ingrid: *Läckö slottskyrka*, SvK vol. 198, 1985.
- Rosell, Ingrid: "De la Gardies kyrkorestaureringar i Västergötland", i *Fornvännen* 1999.
- Sallander, Hans (utg.): *Beskrivningar från 1700-talet över Blidsbergs, Hössnas, Odensåkers, Otterstads och Ransbergs församlingar*, 1976.



#### KYRKORNA 1550–1760 I SIFFROR

Diagrammen avser de 459 församlingskyrkor som fanns vid periodens utgång, dessutom Kristine kyrka i Göteborg, ursprungligen uppförd för stadens tyska församling men från 1883 församlingskyrka för territoriell församling i Svenska kyrkan, samt Södra Fågelås kyrka, uppförd som kapell men från 1902 huvudkyrka i egen församling. Under perioden byggdes 82 nya kyrkor, varav 44 i murverk och 38 av trä (A). Flera av församlingarna nyuppförde sin kyrka två gånger, nämligen Gustavi i Göteborg, S:t Peder i Gamla Lödöse, Seglora, Styrso och Vänersborg. Andelen nyuppförda församlingskyrkor vid periodens utgång utgjorde således 17% (77 st.) av det totala beståndet (C). Planförändringarnas antal var mer betydande (B). Ombyggnaderna berörde nära uteslutande stenkyrkor. Vanligen revs ett äldre kor och ersattes med ett nytt korparti av långhusets bredd, i de flesta fall tresidigt avslutat i öster. Andra förändringar innebar att långhuset förlängdes i väster, eller att en eller flera korsarmar tillbyggdes. Några av kyrkorna förändrades på flera sätt eller i flera etapper under perioden. Planförändringarna berörde 24% (109 st.) av det totala beståndet (D).

- Samuelson, Jan: *Aristokrat eller förädlad bonde? Det svenska frälsets ekonomi, politik och sociala förbindelser under tiden 1523–1611*, 1993.
- Sjöström, Ingrid (red.): *Kyrka af träd. Kyrkobyggnade under 1600- och 1700-talen i Finland, Norge och Sverige*, 2000.
- Skara stifts kyrkoberivningar, utg. av Skara stiftsråd, 1–, 1980–.
- Söderberg, Johan: *Väld och civilisering i Sverige 1750–1870*, 1998.
- Ullén, Marian: *Medeltida träkyrkor*, 1, Småland samt Ydre och Kinda härader i Östergötland, SvK vol. 192, 1983.
- Vägen till din historia. *Regionalt kulturminnesvårdsprogram, kulturhistorisk beskrivning, Skaraborgs län* (temanr), Västergötlands fornminnesförenings tidskrift 1985.
- Västergötlands kyrkor, utg. av Göteborgs stift, 1–, 1947–.
- Wallin, Sigurd: *Seglora kyrka på Skansen*, 1918.
- Wennerblad, Ernst: *Skara stifts kyrkor under de sista årtiondena af 1800-talet*, 1902.
- Winberg, Christer: *Hur Västsvrige blev västsvenskt*, 2000.
- Ångström, Inga-Lena: *Altartavlor i Sverige under renässans och barock*, Acta Universitatis Stockholmiensis 36, 1992.

# Kyrkorna 1760–1860

av Eva Vikström

1800-talet blev den första stora kyrkonybyggnadsperioden i Västergötland efter den äldre medeltiden. Nybyggnadsvågen inleddes i slutet av 1700-talet. Näringarna expanderade och möjliggjorde befolkningsökning i både nord och syd.

I slättbygderna förnyades jordbruket genom omarrondering, ny teknik och nyodling. Jordbrukets expansion under 1800-talet gällde till stor del bondejordbruket, vilket nämndes i föregående kapitel. I Västergötland har storgods med statsystem spelat en mindre roll än i Mälardalen och Skåne. Vid 1700-talets slut fick ofrälse rätt att förvärva frälsejord. Redan i 1800-talets början hade bönder förvärvat mer än  $\frac{1}{4}$  av frälsejorden i västgötalännen. Christer Winberg har i boken *Hur Västsverige blev västsvenskt* talat om en västsvensk ”hemmansägarmentalitet”, ett mycket träffande ord. Det är inte svårt att känna igen den i handlingar om kyrkor och kyrkligt liv på jordbruksslätterna i norra Västergötland. Vissa kyrkobyggen drevs av driftiga godsägare, som Carl Georg Lillie på Stora Bjurum, Pehr Tham till Dagsnäs och Ulrik Scheffer på Stora Ek. Men det är jämförelsevis enkla kyrkor som antyder att man inte förhävde sig.

I södra Västergötland var Sjuhäradsbygden ett tillväxtområde. Området är det främsta exemplet i Sverige på mångsyssleri, mångsidigt resursutnyttjande och protoindustrialisering, som bl.a. Agneta Boqvist har belyst (1978). 1700-talets förlagssystem lade grunden för textilindustrin i Viskadalen. Sjuhäradsbygden har mycket gemensamt med industribygden kring Gnosjö och Anderstorp i Småland. Här är ett industridistrikt som är annorlunda om man använder Bergslagen som måttstock, även om rötterna delvis finns i äldre järnhantering. En väsentlig skillnad är att industrialisterna i regel inte iklädde sig rollen av brukspatroner som byggde brukssamhällen. Här blev inte brukssamhället den normala formen för social organisation, även om några fabriksorter fick bruksprägel och några kapellkyrkor med egna predikanter tillkom.

För krediter och utförelse var förläggare och fabrikörer beroende av Göteborgs handelsmagnater. Staden expanderade i 1800-talets början genom handel, sjöfart och begynnande industrialisering. Göteborg befäste sin roll som Västsveriges huvudstad.

Göteborgs och Skara stift hör till kärnan i det kyrksamma Sydsverige, d.v.s. till den svenska landsända där uppslutningen kring kyrkan har varit starkast under 1900-talet. Kyrksamheten utgår från 1800-talets kyrkliga väckelse, varianter av den pietistiska väckelse som utgick från Lundaprästen Henric Schartau. Han fick själv aldrig uppleva ”schartaunismens” spridning. Väckelsen spreds under 1820–40-talen av karismatiska präster ute i

stiften. Förgrundsgestalterna i Västergötland var Jacob Otto Hoof i Svenljunga i Kind och Mårten Landahl i bl.a. Flistad på Vadsbosläätten. Väckelsen präglades av kritik mot neologin, en individualiserad kallelsetanke med personligt trosval. Man var trogen Svenska kyrkan och dess ordningar, men bröt mot sockenbandet. Läsarna kunde gå många mil för att höra Hoof eller Landahl predika. Väckelsen konsoliderades vid 1800-talets mitt. Den bidrog till individualisering av folkfromheten och uppbrottet ur ortodoxin, på sikt också till 1900-talets sekularisering. Väckelsernas spridning har redovisats av Berndt Gustafsson. Den har även ägnats nyare mentalitetshistorisk forskning, bl.a. genom Hanne Sanders studie av Mårten Landahl och Landahlianerna (1995).

Carl Fredrik af Wingård var biskop i Göteborg åren 1818–39 och kan ses som epokens främste kyrkoman i Västsverige. Han blev sedan ärkebiskop. Biskoparna i Lund, Växjö och Göteborg var nära vänner, sände prästmöteshandlingar och utbytte brev om såväl kyrkliga som privata angelägenheter. Biskoparna Faxes och Wingårds korrespondens har publicerats av Johan Feuk (1962). Det var den vita, klassicistiska kyrkans tid. Wingård invigde en rad nya kyrkor i södra Västergötland. Hans syn på kyrkobyggnadsfrågor redovisas i kyrkoinvigningstalen. Han delade vännen Esaias Tegnér's estetiska ideal men hans språk var omständligt och bildrikt, hade inte Tegnér's rena klang. Förnyelse av kyrkor tycks ha ingått i Wingårds strategi för att rycka upp ett eftersatt stift. Han insåg den kyrkliga väckelsens folkfostrande roll och betydelse för Svenska kyrkan. Ett exempel kan anföras, hans invigningstal i Östra Frölunda i Kinds härd 1826. Han hoppades att söndringar och skrymtaktiga påfund inte skulle störa i det nya

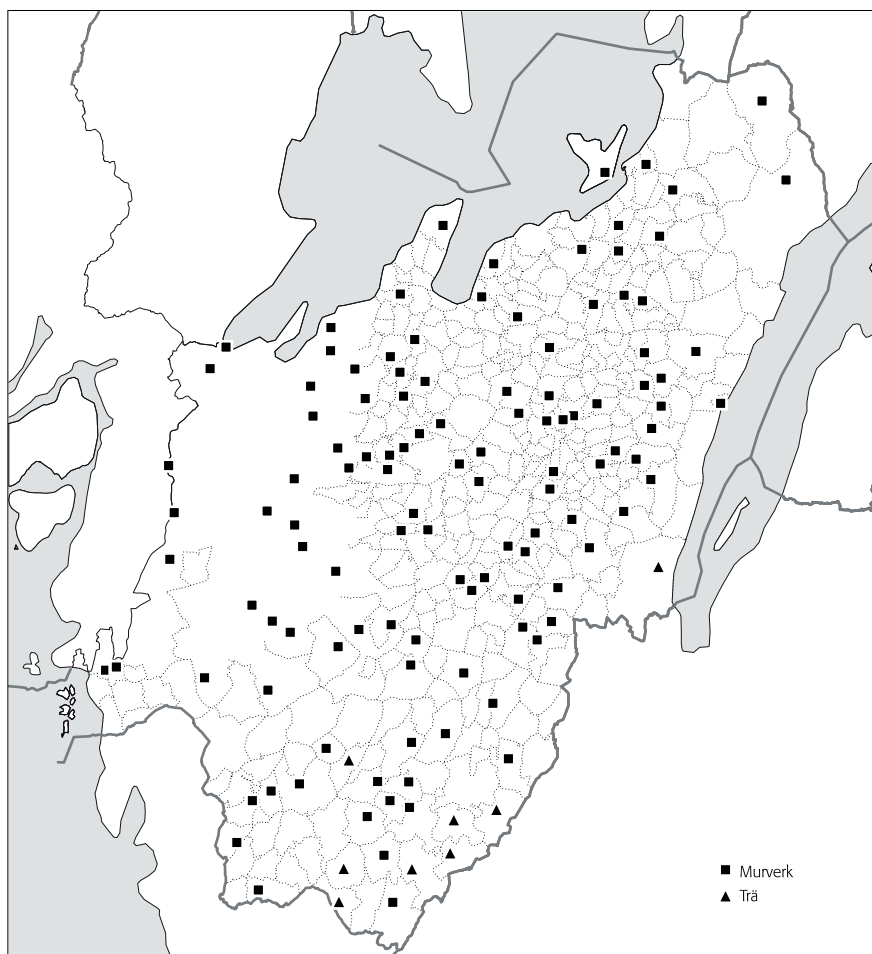


Fig. 50. Kyrkor uppförda under perioden 1760–1860.

templet. Svärmande samlingar stred mot Guds föreskrift. Och han manade församlingens lärare: ”Dessa Guds gårdar äro omklädda i ett prydligare skick. O! måtte äfven J förädlas.” Här och i andra tal framställs kyrkobygget som något försonande, den nya kyrkan som ett rum för förnyelse av församlingssamfundet, för förädling och rening.

En ny spatiös kyrka invigdes i Svenljunga 1830. Den hoofianska väckelsen får ses som en av faktorerna bakom kyrkornas förnyelse i Kinds och Marks härad. Sambandet mellan inomkyrklig väckelse och kyrkobyggande är allt annat än entydigt. Väckelsepräster var inte kyrkobyggare, såvida de inte blev kyrkoherdar. De kyrkor där Mårten Landahl verkade var nästan alla av medeltida ursprung. Han stod i barockpredikstolar och höll sina flera timmar långa predikningar. Väckelsen bidrog till samling kring Svenska kyrkan, till att förnya trosinnehållet, i mindre mån kyrkobyggnaderna. Sambandet mellan kyrkoväckelse och kyrkoarkitektur berörs närmare i landskapsrapporten om Bohuslän.

## Byggnadsverksamheten

Åren 1760–1860 nybyggdes eller ombyggdes över 200 kyrkor (se appendix, fig. 50–51). Det är en ansenlig mängd, som alltid när det gäller Västergötlands kyrkor.

128 nya kyrkor byggdes i landskapet. Av dem är bara tre helt rivna och några få har byggts om genomgripande. Vi kan se en förskjutning av byggnadsaktiviteten över tid. Ca  $\frac{1}{3}$  av kyrkorna uppfördes under periodens första hälft, 1760–1810, mot  $\frac{2}{3}$  åren 1811–60. Den livligaste

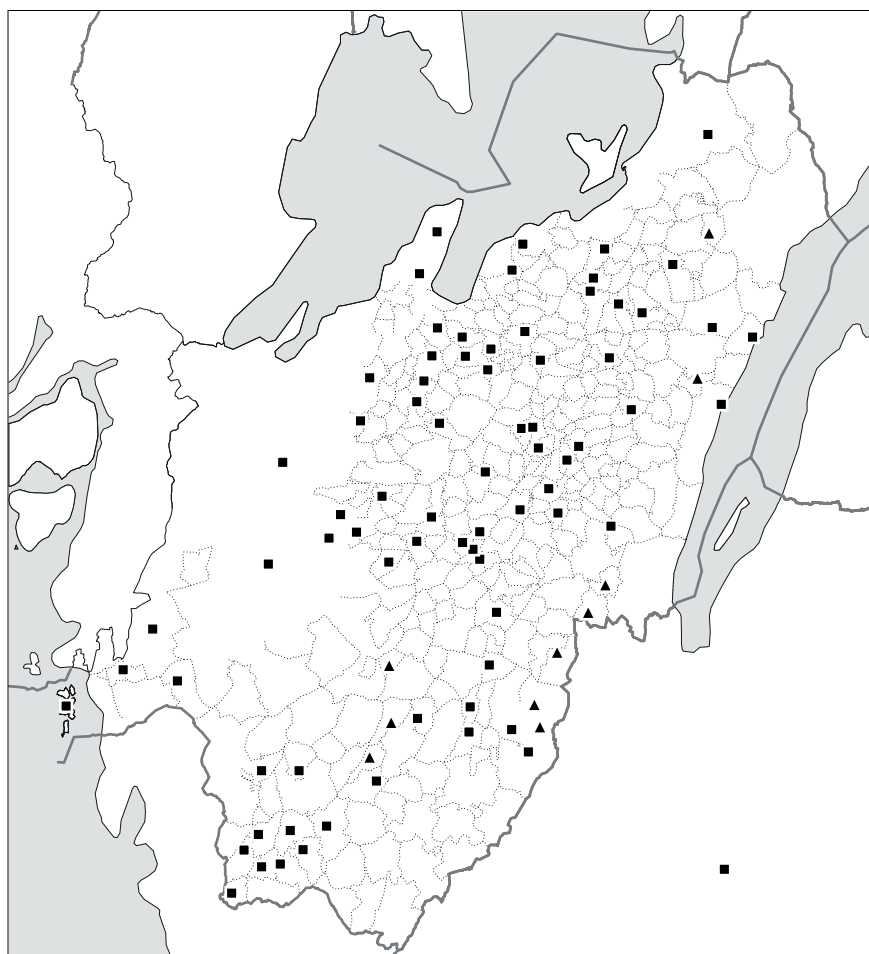


Fig. 51. Kyrkor som genomgått viktigare planförändring under perioden 1760–1860.

nybyggnadsverksamheten ägde rum under 1830–50-talen, då hälften av periodens samtliga nybyggda kyrkor uppfördes. Härtill ombyggdes ett 80-tal kyrkor under perioden. Mer än  $\frac{2}{3}$  av dessa ombyggnader utfördes före 1810 men mindre än  $\frac{1}{3}$  åren 1810–1860. Bara  $\frac{1}{6}$  av ombyggnaderna tillhör 1830–50-talen. Av de ombyggda kyrkorna är 60 bevarade. Bland åtgärderna dominerade ombyggnad av kyrkor med smalare kor till salkyrkor. De förekom in på 1850-talet, vilket är senare än i Halland och Bohuslän, där man övergav denna traditionellt västsvenska ombyggnadsprincip ca 1830.

Åren 1760–1810 förnyades framför allt kyrkor i Skara stift. Det gäller kyrkor på Skara-Varaslätten, i Herrljungatrakten (Kullings och Gäsene härader), delar av Falbygden och Vadsboslätten. I Vadsbo härad började det medeltida byggnadsbeståndet omgestaltas vid 1600-talets mitt. Fram till 1700-talets slut gällde åtgärderna i huvudsak ombyggnad. Därefter blev förnyelse genom rivning och nybyggnad regel. Vid samma tid inleddes även omgestaltningen av centrala Västergötland med sina relativt oförändrade medeltidskyrkor.

Under 1800-talets förra hälft var de nybyggda kyrkornas spridning över landskapet relativt jämn. I söder hade kyrkorna i Göta älvdal till stor del förnyats under 1700-talets förra hälft. Mot seklets slut kom turen till Marks härad, sedan till Kind vid gränsen mot Småland. Kinds härad har 35 socknar och här uppfördes 17 nya kyrkor åren 1810–60, varav två gällde sammanbyggnad. Under samma period ombyggdes de flesta av häradets återstående medeltidskyrkor och flera träkyrkor från 1600-talet. Denna förnyelseväg är jämförbar med vägen av korutvidgningar i Vadsbo härad under föregående period.

Träbyggandet gick tillbaka. Bara åtta av periodens många nybyggda kyrkor är träkyrkor, varav två uppförda på 1770-talet och sex efter 1820. Härtill ombyggdes en rad äldre träkyrkor. Träbyggandets kärnområde förblev gränsbygderna mellan Småland, Västergötland och Halland. Mo härad i Småland präglas av träkyrkor och det tillhör ännu Skara stift. Inom Västergötland uppfördes de nya träkyrkorna i Kinds och Marks samt Vartofta härader. Här ersattes gamla träkyrkor av nya träkyrkor. Men ett tiotal äldre träkyrkor ersattes av stenkyrkor, främst i Sjuhäradsbygden.

Fem stadskyrkor återuppbyggdes eller nybyggdes efter stadsbränder: Skövde, Vänersborg, Hjo, Gustavi domkyrka i Göteborg och Lidköping. Skara domkyrka omgestaltades i 1800-talets början. Denna prägel fick den behålla fram till omkring 1890. Vid mitten av 1800-talet började stadsdelskyrkor uppföras i Göteborg. Först var Hagakyrkan i förstaden Haga. Vid samma tid tillkom Engelska kyrkan i stadens centrum. Redan på 1820-talet hade Karl Johanskyrkan ersatt Varvskyrkan vid Nya varvet i Majorna.

Kapellbyggande förekom också under perioden. Vid 1800-talets mitt uppfördes ett kapell vid Carnegieska sockerbruket vid Klippan i Göteborg. Det följdes av kapellet vid Jonsereds fabriker i Partille. I båda fallen var byggherrarna skotska industrialister. Vid samma tid tillkom Rydboholms kapell i Viskadalen. Rydboholms fabriker hade grundats av Sven Eriksson, förläggaren som blev den första industrialisten i Viskadalen. Här och i Jonsered fanns brukspredikanter som anställdes och avlönades av fabriksägarna. De är de enda kapell i Västergötland som motsvarar Bergslagens brukskyrkor.

Många nybyggnadsprojekt började med tankar på ombyggnad. Arkitekturidealet har dock alltid prioriterat nybyggnad. I församlingar i gemen uppfattades kyrkobygge som ett ombyggnadsprojekt. Ändå valdes nybyggnad allt oftare framför ombyggnad. Under 1800-talet övergick det traditionella ombyggnadstänkandet i ett nybyggnadstänkande. Men det varade bara ett sekel. Under 1900-talet revs bara ett fåtal kyrkor.



I breven till Överintendentsämbetet beskrev församlingarna folkrikedom och svaga resurser. Huvudargumentet för rivning och nybyggnad av kyrkor var alltid utrymmesbrist. Man ville ha en ny kyrka men till lägsta möjliga kostnad. Fattigdomen måste i många fall ha överdrivits. De många nya stenkyrkorna i södra Västergötland kan inte ha åstadkommit enbart genom stenkörslor och dagsverken. Det måste ha funnits både ekonomiska resurser och framtidstro.

## Sammanbyggnad av kyrkor

Det är tätt mellan kyrkorna i Västergötland. Socknarna har också varit små befolkningsmässigt. Genomsnittet för samtliga västgötasocknar 1805 var ca 570 invånare mot ca 1090 år 1900 (församlingarna i Göteborgs stad oräknade). Sedan 1200-talet har olika ansatser gjorts för att minska kyrktätheten i Västergötland – kyrkoruinernas landskap framför andra i Sverige. Från 1700-talets mitt till 1880-talet förekom alltså sammanbyggnad av kyrkor. Begreppet är samtida och möter t.ex. i prästmötesprotokollens listor över nybyggda och reparerade kyrkor (1833, 1847). Sammanbyggnad innebar att två eller tre, i ett fall fyra församlingar byggde en gemensam kyrka eller satte en av kyrkorna i stand. Övertaliga kyrkor revs eller blev ruiner. Det brukade gälla alla eller några av kyrkorna i ett pastorat. Siegrun Fernlund (1981) har beskrivit kyrkors sammanbyggnad i Skåne, det enda landskap som kan mäta sig med Västergötland i fråga om kyrktäthet. Västergötland är det landskap där flest kyrkor sammanbyggdes under 1700- och 1800-talen och Sigvard Plith (1959) har visat att sammanbyggnad blev ett led i Skarastiftets politik för bärkraftiga församlingar, ett slags kyrklig regionalpolitik för att hantera småsockenproblemet. Villkoren för att få kollektmedel bidrog också. I flera fall beviljades rikskollekt under förutsättning att två eller fler kyrkor sammanbyggdes.

Åren 1758–1884 uppfördes 39 nya kyrkor och ombyggdes tre äldre kyrkor som blev gemensamma för två till fyra socknar, endera vid byggnadstillfället eller någon tid därefter. Totalt berördes över 90 socknar, främst i centrala Västergötland – på Falbygden, Kinnekulle, Varaslätten och i Herrljungatrakten neråt Borås. I det jämförelsevis kyrkglea Göteborgs stift genomfördes bara fem sammanbyggnader, varav tre i Kinds härad.

28 av dessa byggnadsprojekt genomfördes före 1860. Det äldsta exemplet är Grolanda och Skärnum, genomfört omkring 1760. Här är inte omständigheterna närmare kända. Vi vet mer om Bjurum, resultat av sammanbyggnad av Mårby och Hånger 1768. Byggherre var godsägaren på Stora Bjurum, Carl Georg Lillie. Ett par decennier senare sammanbyggdes kyrkorna i grannpastoratet på initiativ av Pehr Tham till Dagsnäs. Där fick den nya kyrkan namnet Bjärklunda, bildat genom sammandragning av de båda socknarnas namn. Dessa sammanbyggnader var de första på Falbygden och i norra Västergötland. Lillie och Tham tillhörde de ledande jordbrukarna bland periodens godsägare. Thams intresse för Västergötlands historia och förkovran är välkänt. Han deltog även i kyrkobesiktningar som landshövdingens ombud, bl.a. av Skara domkyrka.

Broddetorp är annars det klassiska exemplet på kyrkors sammanbyggnad på Falbygden. Den beklagades redan efter några decennier av Carl Georg Brunius (1839). I detta pastorat vid Hornborgasjön byggde hela fyra församlingar ny gemensam kyrka – Broddetorp, Hornborga, Sätuna och Bolum. Det är ungefär fem kilometer från Bolum längst i norr till Sätuna längst i söder. Befolkningen i socknarna uppgick till totalt 970 personer 1749 och närmare 1200 år 1819. Befolkningsökningen var alltså måttlig.

Den folkrikaste socknen var Bolum med 343 invånare 1749. Diskussionen tycks främst ha gällt socknarnas förmåga att underhålla sina små kyrkor från den äldre medeltiden. Enligt Assar Blombergs historik över pastoratet 1929 hade Broddetorpsborna redan 1764 ansökt till Kungl. Maj:t om kollekt för att upprusta sin kyrka. Svaret blev att två rikskollekter skulle beviljas om pastoratets fyra kyrkor sammanbyggdes. Frågan föranledde långvariga diskussioner, förhållningstaktik och aldrig verkställda beslut – det normala i tidens byggnadsärenden. Vid en prostvisitation på 1780-talets beslutades om sammanbyggnad i Bolum, vilket de andra församlingarna inte godtog. Först efter femtio års överväganden på stämmorna kunde man enas om sammanbyggnad i Broddetorp. Till enigheten bidrog antagligen en katastrof 1818. Vid en storm det året störtade kyrktornet i Hornborga och spräckte valvet i långhuset. Kyrkan reparerades aldrig, utan blev ruin. Pastoratets övriga kyrkor revs. Broddetorps nya kyrka uppfördes 1821 ett stycke från den gamla kyrkplatsen och är en god representant för tidens klassicistiska kyrkor (fig. 59).

Det blev glesare mellan kyrkorna på Falbygden och Skara-Varaslätten. Men i huvudsak bestod ändå de små socknarnas Västergötland. Närmare 50 socknar blev utan kyrka genom sammanbyggnaderna. Men många kyrkogårdar förblev i bruk. I dag används kyrkoruiner för sommargudstjänster. Restaureringar av ödekyrkor och ersättningsbyggen i socknar som rev sin kyrka behandlas i nästa kapitel.

## Arkitekter och byggmästare

I slutet av 1700-talet blev Överintendentsämbetet ett arkitekt- och granskningskontor för bl.a. kyrkor. Ämbetets arkitekter blev landets ledande kyrkoarkitekter, uppgjorde ritningar på begäran eller ändrade församlingarnas förslag, vanligen upprättade av den anlitade byggmästaren. Det gäller även Västergötland. En sammanställning av arkitekternas insatser återstår att göra. Flertalet av ämbetets arkitekter är representerade, däribland Carl Fredrik Adelcrantz och Thure Wennberg under 1700-talet, Fredrik Blom, Samuel Enander, Jacob Wilhelm Gerss, Axel Nyström, Johan Fredrik Åbom, Fredrik Wilhelm Scholander och Johan Adolf Hawerman under 1800-talet. Några av dem möter i exemplen i följande avsnitt.

Inom regionen fanns arkitektkompetens endast i Göteborg, därutöver bara inom fortifikationen. Arkitektfamiljen Carlberg satte sin prägel på Göteborgs stad under 1700-talet och det tidiga 1800-talet. Carlbergarna verkade dock endast inom staden och dess närmaste omgivning. Bengt Wilhelm Carlberg ledde 1700-talets ombyggnadsarbeten i Örgryte och Carl Wilhelm Carlberg ritade Gustavi domkyrka, epokens huvudmonument i Västsverige. När Karl Johanskyrkan planerades var Carlberg död och kyrkan ritades av Fredrik Blom vid Överintendentsämbetet.

Vid 1800-talets mitt framträdde en ny generation Göteborgsarkitekter med bakgrund i fortifikationen. Adolf Wilhelm Edelsvärd ritade Hagakyrkan i Göteborg. Men först några årtionden senare började Göteborgsarkitekter rita kyrkor på den västsvenska landsbygden, tidigast Adrian Crispin Peterson. Ute i regionen kan nämnas fortifikatörer vid Karlsborgs fästning. Garnisonskyrkan ingår i Slutvärnet, projekterat av Johan af Kleen. Till denna krets hörde Hjalmar Wijnblad som åtog sig vissa uppdrag i trakten omkring 1850. Han har ritat återuppbyggnaden av Lidköpings brunna kyrka, liksom den samtida ombyggnaden av Börstorps herrgård.

Byggmästaren representerade den byggnadstekniska sakkunskapen på landsbygden och behöll en nyckelroll. Nu följde han egna eller arkitekters



*Fig. 52. Skärvs kyrka från 1780-talet är ett belysande exempel på Västergötlands gustavianska landskyrkor. Kyrkan uppfördes av Sven Westman, bosatt i samma socken och epokens ledande byggmästare i norra Västergötland. Här var byggnadsverksamheten livligast vid denna tid. Karakteristiska drag är det rundade koret, det höga valmtaket och tornets svängda huv med slutna lanternin. Westmans ritning för Skärv bearbetades i Överintendentsämbetet, främst beträffande tornutformningen. Foto Axel Forssén 1922, ATA.*

ritningar. Göteborgs murmästareämbete var förankrat på Västkusten och i södra Västergötland. Längre norrut var skråväsendet svagare, även om det fanns ämbeten och gesällskap i Jönköping och Lidköping. Från mitten av 1700-talet är en krets byggmästarsläkter på landsbygden kända. Säkert fanns sådana släkter även tidigare, men de är tills vidare anonyma. I Västergötland stod de i huvudsak utanför skrået och överskred gränsen mellan sten- och träarbeten. Nu gick skråsystemet mot sin upplösning. Överintendentsämbetets ritningsgranskning förändrade också byggmästarnas roll. Det nya var samspelet mellan församlingen, byggmästaren och den centrala granskningsmyndigheten.

De viktigaste byggmästardynastierna i Västergötland var släkten Westman i Skärv och Skövde och byggmästargruppen i Sandhult och Bollebygd. Mot periodens slut blev Varola och Vårsås vid Skövde kända byggmästarsöcknar, men verksamheten där tillhör främst tiden efter 1860. Ur dessa grupperingar uppstod några av 1900-talets byggfirmor i Skövde och Borås.

Under 1700-talet märks Sven Westman i Munkabo, Skärvs socken i Valle härad. Tre av hans söner blev kyrkobyggare i Västergötland, Värmland och Dalsland. Arkitekten Carl Westman räknade dem som sina anfäder. Sven Westman (1726–1806) skall ha byggt 42 nya kyrkor under 1760–90-talen, enligt släkttraditioner som relateras i Bertil Palms biografi över Carl Westman (1954). Siffran måste inbegripa även enklare reparationer. Sven Westmans första större arbete var återuppbyggnaden av Skövde stads kyrka efter brand 1759. Ritning till Skövde kyrka uppgjordes av murmästaren Johan Gottlieb Günter i Skara, men bearbetades av överintendent Carl Johan Cronstedt "till den ändan att kyrkan derefter måtte få bättre utseende och tornet bättre forme" (överintendents skrivelse till Kungl. Maj:t 13/2 1764). Bland senare arbeten märks de nya kyrkorna i Borgunda, Berg, Bjärklunda och Skärv (fig. 52), alla enkla gustavianska landskyrkor i norra Västergötland. Westmans egen insats som kyrkritare återstår att klarlägga. Hans ritning för Skärv bearbetades i Överintendentsämbetet. Den mest bekante av Westmans söner var Gustaf Westman, borgare i Skövde. Hans

viktigaste insats i Västergötland var uppförandet av östgaveln i Skara domkyrka på 1790-talet efter ritningar av Desprez.

Under 1800-talets förra hälft var Sandhults och Bollebygds socknar nära Borås kända för sina många kyrkobyggmästare. Här inriktades traktens sockenspecialiserade hantverk på husbyggnad, från enkla grunder till stora stenkyrkor. Det nämns i Ljungströms beskrivning över Ås och Vedens härader 1865. De ledande byggmästarna i området var Pehr Eriksson och sonen Peter Persson (Pettersson) i Tå Västergård, Sandhult. Denna byggmästargrupp uppförde nyklassicistiska kyrkor i stort antal i södra Västergötland, västra Småland och Bohuslän. Deras insatser som kyrkobyggare och kyrkoritare i Småland har skildrats i Sveriges Kyrkors inventering av *Kyrkobyggnader 1760–1860* (1993). De har också ägnats flera uppsatser baserade på traditionsmaterial. Men det behövs en arkivalisk genomgång, kyrka för kyrka, för att Sandhultsbyggmästarnas verksamhet ska kunna överblickas. Detsamma gäller släkten Westman.

I samband med Sandhultsbyggmästarna bör också Mjöbäckssnickarna nämnas. Johannes Andersson i Ölsbo i Mjöbäck började tillverka predikstolar och altaruppsatser på 1820-talet och tycks ha lärt av smålänningen Sven Nilsson Morin. Andersson blev Sjuhäradsbygdens storsnickare och levererade även till Halland och Småland. Sonen Johannes Johansson övertog verkstad och formförråd. De båda omspanner en period om 60 år, ca 1820–80. Predikstolar och altaruppsatser av deras art finns påfallande ofta i kyrkor uppförda av Sandhultsbyggmästare. Mjöbäckssnickarnas verksamhet har lyfts fram av Carl Magnus Andersson (1991), särskilt deras arbeten i Halland.

Om byggmästarna som arbetade i trä är föga känt. Några av dem kan nämnas, byggmästare som har verkat i flera kyrkor i södra Västergötland och Småland. Smålänningen Anders Hammelberg byggde Mossebo kyrka 1773 och Sven Morin kyrkans något yngre torn. Vid samma tid reste timmermästaren Sven Kinbom i Viskafors flera trätorn i trakten, bl.a. i Seglora. Ett stycke in på 1800-talet möter Johannes Pettersson i Göksholmen, Sandhult. Han uppförde fyra likartade träkyrkor i Marks och Kinds härader under 1840- och 50-talen, eventuellt ännu en. Pettersson tillhörde alltså byggmästarkretsen i Sandhult. Det är inte känt om Alesnickarna i Ale härad har uppfört träkyrkor i Västergötland. De är mest kända för leveranser av timmerstommar till bostadshus i Göteborg. Några 1700-talskapell i Bohusläns skärgård uppfördes dock av byggmästare från Ale härad.

Det var inte ovanligt att församling och byggmästare avvek från fastställda ritningar eller inte följde dem alls. Fornforskaren och topografen Claës Johan Ljungström, nämnd ovan, påtalade detta förhållande i sin beskrivning över Redvägs härad 1861 (s. 54–55): ”Jag talar nästan vid hvarje kyrka om ritningens efterföljd. – Som måhända någon vid uttrycken derom hakar sig fast, så säger jag öppet att åtminstone halfva antalet af de inom Skara stift på sednare 40 à 50 åren nybyggda kyrkorna äro uppförda med en oloflig afvikning från de meddelade ritningarne – till hvad heder för de Herrar Pastorer, som haft saken om hand, behöfver jag icke nämna, ty det säger sig sjelft. Reservationsvis vill jag ock säga: jag står vid mitt ord.” Detta skrevs angående Kölingareds kyrka som uppförts 1850, ”fullkomligt efter den meddelade ritningen, hvadan den är att åse som ett värdigt och skönt Herrans tempel”. Ritningen hade uppgjorts av Johan Adolf Hawerman. Ljungström var född i grannsocknen och blev 1860 komminister i Böne i samma pastorat. Senare blev han prost i Västra Tunhem och tog initiativ till nybyggnad av Gärdhems kyrka, efter ritningar av Scholander. Enligt Ljungström låg alltså ansvaret på prästerskapet.

Kyrkobyggen som avvek från ritning framställs ibland som ett slags provinsens gerillakrig gentemot den centrala myndigheten. På Adelcrantz' tid präglades myndighetsutövningen i Överintendentsämbetet verkligen av en myndig ton mot församlingarna, vilket Stig Fogelmarck har belyst i sin biografi över Adelcrantz (1957). Tonen blir mer resonerande i skrivelser och arkitekternas tjänstememorial från 1820–40-talen. De beskriver ett offentligt samtal mellan två självmedvetna parter som har språkliga medel att hävda sina ståndpunkter. Arkitekter som Jacob Wilhelm Gerss och Samuel Enander var folkfostrare på arkitekturens område, men de var beredda att ändra sig och tycks ha respekterats ute i församlingarna. När förslaget väl var till församlingens belåtenhet brukade det bli genomfört. Men det kan man inte ta för givet. Exempelvis är Johannes Pettersson träkyrkor uppförda efter hans egen modell och avviker helt från fastställda ritningar utförda av Gerss, Åbom och Scholander. Alla kyrkobyggen blev inte heller till ärenden i Överintendentsämbetet – det var väl främst dem som Ljungström syftade på. Det väsentliga är den genomslagskraft ämbetets kyrkoarkitektur ändå fick i Västergötland från 1780-talet och framåt. Det tidiga 1800-talets varianter uppfördes i något förenklad form i ett stort antal socknar i bl.a. Sjuhäradsbygden och Småland, de trakter där Sandhultsbyggmästarna hade sin viktigaste marknad.

## Planformer och torn

Över hälften av de nybyggda kyrkorna är salkyrkor med polygonalt korparti (drygt  $\frac{1}{4}$ ) eller salkyrkor med rundat korparti eller korutsprång (drygt  $\frac{1}{4}$ ). Här ligger sakristian i regel på norrsidan (fig. 53).  $\frac{1}{3}$  av periodens nybyggda kyrkor är salkyrkor med rakt korparti och sakristia i norr eller öster. Östsakristian blev vanligare under 1800-talet. Avskärmade sakristior bakom altaret förekom också.

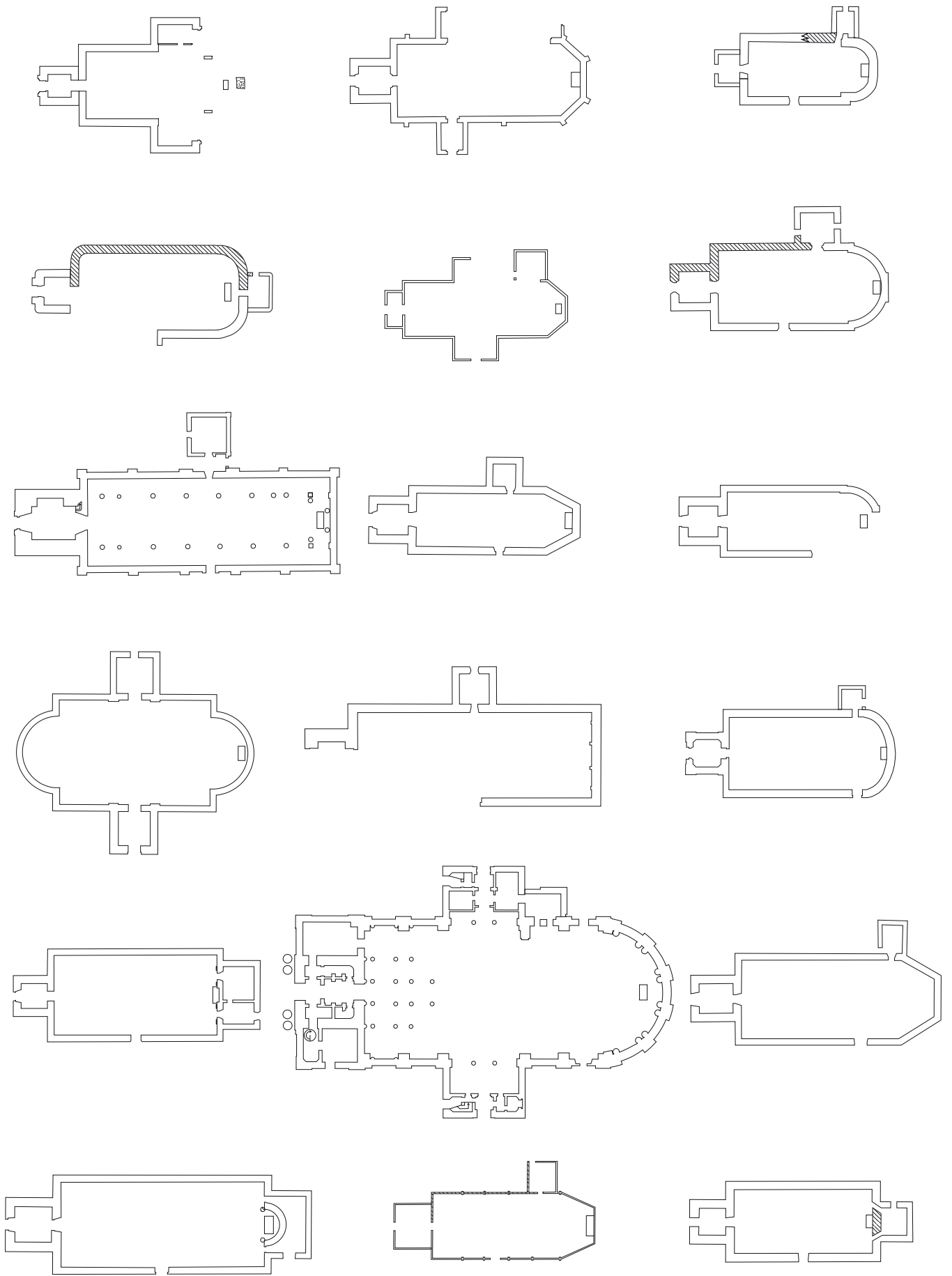
Utåt Västkusten möter sena vidbyggda sakristior, uppförda först på 1900-talet. Men sena sakristior är inte ett lika allmänt drag i södra Västergötland som i Halland och Bohuslän. Där kan de ses som ett arv från dansktiden. Vidbyggda sakristior förekom inte lika allmänt i det medeltida Danmark-Norge som i Sverige. Norra Västergötland tycks däremot ansluta till svensk sakristiestandard.

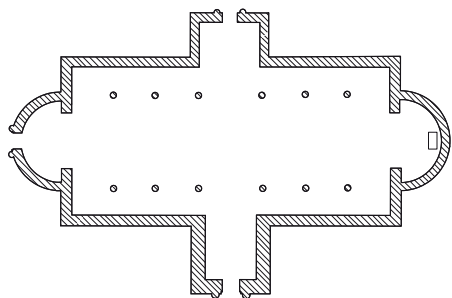
Korsplanen förblev sällsynt i landskapet. Träkyrkan i Gustav Adolf uppfördes 1780 med grunda korsarmar. Flera salkyrkor från samma tid har drag av korsplan genom symmetrisk placering av torn och sakristia längs en korsande mittaxel, bl.a. Karl Johanskyrkan i Göteborg och i Hjo stads kyrka. Symmetrisk placering av sakristia och vapenhus ger också effekt av korskyrka exteriört, såsom i Borgunda. Medeltidskyrkorna i Forshem och Örgryte fick tillbyggda korsarmar (fig. 55).

Ombyggnaderna följer äldre spår (fig. 54). Ombyggnad till salkyrkor är en byggnadstradition med särskilt stark förankring i Vadsbo härad och Herrljungatrakten. På 1760-talet fick det smala koret i Timmersdala kyrka vika för ett förlängt, tresidigt korparti i liv med långhusmurarna. Efter brand 1833 återuppfördes kyrkan på de gamla murarna med 1700-talsmässig exteriör. Därmed sattes slutpunkten för en lokal byggnadstradition.

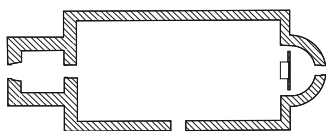
Under periodens första hälft byggdes sju kyrkor med ett nytt långhus fogat till ett medeltida torn, exempelvis Härja, Sörby, Källby och Horn. 1700-talskyrkornas nuvarande torn har tillkommit vid skilda tidpunkter. Däremot har de flesta kyrkor från tiden 1810–1860 ett samtida torn. En rad ombyggda äldre kyrkor förblev tornlösa.

Ett tiotal kyrkor förlängdes åt väster, en tidlös form av utvidgning.

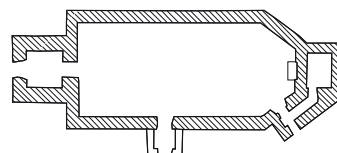




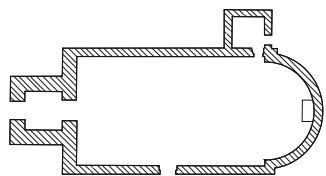
Göteborg Karl Johan, uppförd 1826



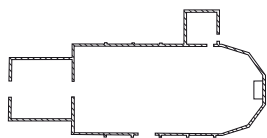
Karl Gustav, uppförd 1828



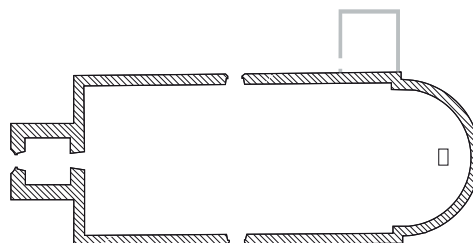
Jung, uppförd 1834



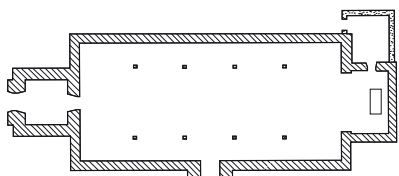
Holsljunga, uppförd 1835–36



Älvsred, uppförd 1838



Örby, uppförd 1839



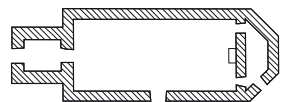
Tidaholm, uppförd 1840



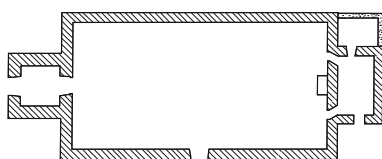
Håkantorps, uppförd 1842



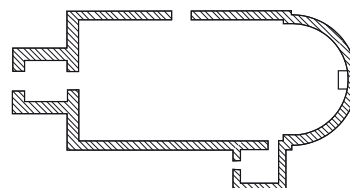
Trästena, uppförd 1845



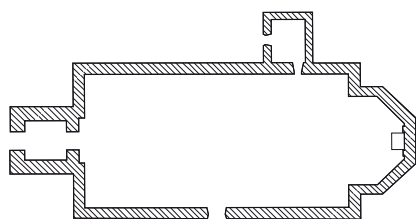
Ullene, uppförd 1847–48



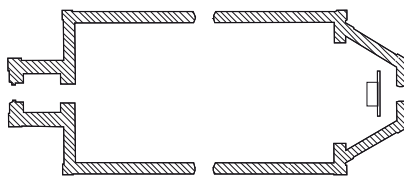
Särestad-Bjärby, uppförd 1851



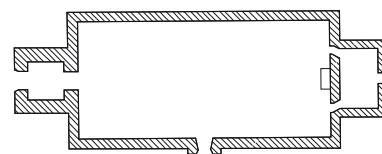
Närunga, uppförd 1851



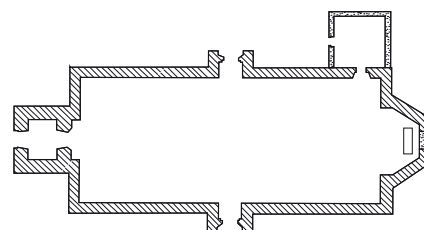
Tvärred, uppförd 1854



Hemsjö, uppförd 1857–58

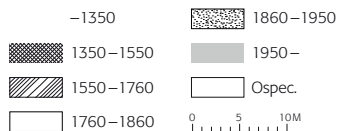


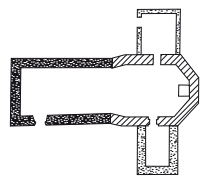
Edsvära, uppförd 1859



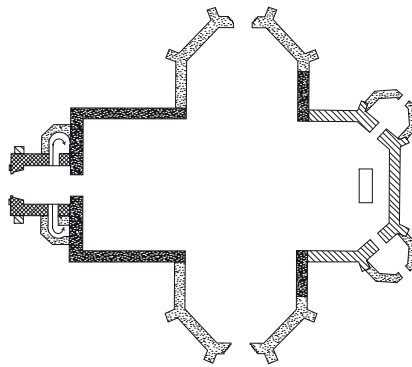
Ullervad, uppförd 1859–61

Fig. 53. Ett urval kyrkor uppförda under perioden 1760–1860 återgivna skala 1:800.





Edåsa, ombyggd i öster 1763



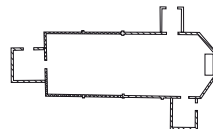
Skövde, ombyggd i öster 1764



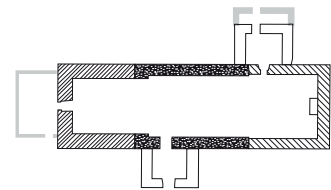
Bällefors, ombyggd i väster 1766



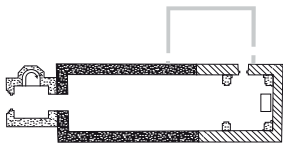
Angered, ombyggd i öster 1791–93



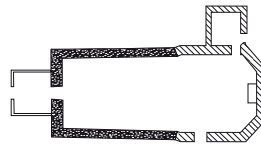
Brämhult, ombyggd i öster 1796–98



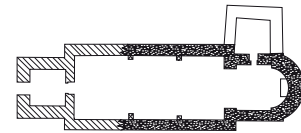
Timmele, ombyggd i öster 1798



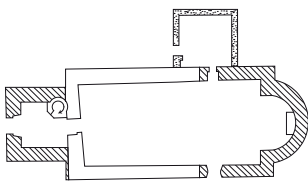
Gudhem, ombyggd i öster 1811–16



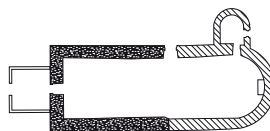
Hillared, ombyggd i öster 1816



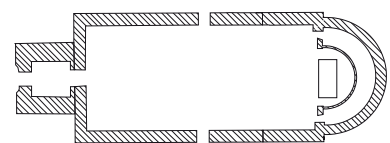
Kinneved, ombyggd i väster 1818



Kullings-Skövde, ombyggd i öster 1828



Ljungsarp, ombyggd i öster 1835



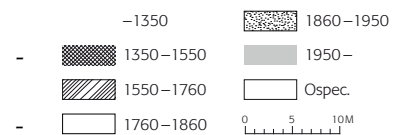
Slöta, ombyggd i öster 1857

Västväggen revs och långhusmurarna förlängdes. Ny västvägg med uppmurades. I några kyrkor tillfogades även ett torn. Så utvidgades kyrkan i Kinneved 1818.

I slutet av 1700-talet uppfördes en rad gaveltorn i Vadsbo, Kinnings och Gäsene härad. Kyrkorna kunde vara radikalt ombyggda som Hol, Ledsjö, Lugnås och Hol men oftare kyrkor som utvidgats eller väster.

Kända torn i Kulling och Gäsene är påfallande små och saknar lanternin, såsom i Hol och Fölene. I dessa trakter tycks det ha varit vanligt att kyrkan endast hade en klocka. De små gaveltornen är tydligen dimensionerade därefter.

I Vadsbo är resningen av gaveltorn den sista ombyggnadsetappen i en rad kyrkor som tidigare utvidgats till salkyrkor. Bällefors hade fått ett nytt korparti 1666. Hundra år senare, 1766, förlängdes västpartiet och kröntes av ett stadigt gaveltorn. I dessa trakter hade många kyrkor utvidgats pastoratsvis i början av 1700-talet. I Odensåkers pastorat avslutades förnyelsen under föregående period med gaveltorn i Låstad och Binneberg



*t urval kyrkor som ombyggts i långhus/kor under perioden 1760–1860 återgivna i skala 1:800.*



i slutet av 1700-talet. I Berg och Horn uppfördes nya huvudkyrkor, medan flera annexkyrkor fick gaveltorn, troligen i samband med ombyggnad till salkyrkor. Den återuppförda kyrkan i Timmersdala fick ett gaveltorn av 1700-talstyp så sent som 1879. Tornen har kvadratisk plan, lanternin med fasade hörn och karnissvängda takfall. Flera tornresare bör ha verkat i trakten, men de är tills vidare anonyma. I Låstad är tornet väl avstämt mot långhuset. Tornet uppfördes 1802 och pryds av pilastrar i hörnen och kring ljudöppningarna. Oftare är tornet något överdimensionerat i förhållande till långhuset och väggarna odekorerade. Det gäller t.ex. den lilla kyrkan i Binneberg. Här fanns tidigare en takryttare mitt på långhuset, avbildad i *Monumenta*.

## Kyrkor från den gustavianska tiden

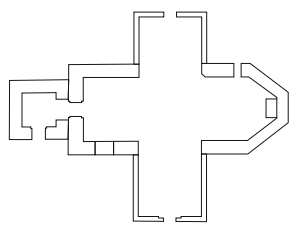
Året 1760 innebär inte en tydlig gräns i kyrkobyggnade, i byggnadernas och kyrkorummets utformning. De traditioner som utbildades under den föregående perioden sätter i hög grad sin prägel på kyrkorna fram till 1700-talets slut. Det har redan antytts vad gäller planformerna. I detta och nästa avsnitt ska skeendet 1760–1860 belysas kronologiskt genom exempel.

Mossebo kyrka vid gränsen mot Småland är en spånklädd, rödfärgad träkyrka uppförd 1773 som ersättning för en träkyrka från 1500-talet (fig. 56). Att nybyggnad valdes i stället för ombyggnad tillskrivs främst affärsmannen och talmannen i bondeståndet, Joseph Hansson, tillika ägare av Mossebo säteri. Den nya kyrkan har ett rektangulärt långhus med smalare, rakslutet kor, hög takresning med branta takfall och ett stadigt västtorn från 1800-talets början. Byggmästaren hette Anders Hammelberg, enligt inskription i kyrkan (inv. 1830). Anders Jonsson Hammelberg (1726–92) i Hammelsbo, Åsenhöga uppförde en rad träkyrkor och trätorn i västra Småland. Tornet i Mossebo uppfördes av byggmästaren och bildhuggaren Sven Nilsson Morin från Anderstorp i Småland. Mossebo är traditionalistisk i material och gestalt, men även plan. Här avslutades en obruten tradition med ett smalare kor fogat till långhuset. Det smala koret återkom först omkring 1850, men nu med drag av nygotik och nyrenässans. Kyrkorna från den mellanliggande perioden är salkyrkor i olika planvarianter.

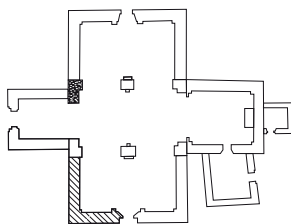
Mossebo kan beskrivas som 1770-talets svar på Habo, även om det ligger lika nära till hands att jämföra den med någon rikt utsmyckad äldre småländsk kyrka. Kyrkans trätak är spegelvälv i två avsatser, högre i långhuset och lägre i koret. Väggarna är vita med lisener i grå marmorering. Valv och läktarbröstning målades av Johan Christoffer Weisstern (Wester), mästare i Göteborg men född i Tranemo. I korvalvet ses Jehovatecknet, i långhusvalvet himmelsfärden flankerad av yttersta domen. Mot detta står läktarbröstningens visa och fåvitska jungfrur i gestalt av nätta rokokodamer. Den målade altartavlan visar Kristus i Getsemane. I valvet svävar en basunängel. Den gamla kyrkans predikstol ändrades och kompletterades med figurer av Sven Morin. Han utförde även de friskulpturer av Moses, Aron, Petrus och Paulus som kröner de främre bänkarnas gavlar. Det är ett rikt dekorerat kyrkorum, men det har inte det äldre 1700-talets täthet.

Under hela 1700-talet höll man i huvudsak fast vid senbarockens färgrikedom och träskulptur. Men det ljusnar alltmer kring de rikt snidade pjäserna. Flera gustavianska kyrkor har takmålningar med glest svävande änglar och moln i ensemble med traditionella altaruppsatser och predikstolar. Ett gott exempel finns i Hol där trätaket målades på 1780-talet. Det samspelar med en suggestiv predikstol med naivt målade evangelistsymboler och en altaruppsats där den korsfäste inramas av skulpterade

Fig. 55. Ett urval kyrkor som tillbyggts med korsarmar under perioden 1760–1860 återgivna i skala 1:800.



Örgryte gamla kyrka,  
tillbyggd med korsarmar  
1775 (norr) och 1817 (söder)



Förshem,  
tillbyggd med korsarmar 1761–62



akantusvingar. I Kvinnestad utvidgades koret 1762 och trettio år senare dekorerades tunnvalvet med änglahuvuden och förgyllda trästjärnor på grön botten. Så sent som på 1790-talet pryddes en nybyggd kyrka med figurativa takmålningar. Det gäller Surteby. Men utsmyckningar av det här slaget utfördes in på 1820-talet.

Biskop i Göteborg vid sekelskiftet 1800 var förre hovpredikanten Johan Wingård. Han verkade för att taken i halländska kyrkor skulle målas med ljus pärlfärg i stället för molnkyar, som Carl Magnus Andersson har visat (1991). Säkert kan man dra fram exempel även från Västergötland. Det traditionella västsvenska kyrkomåleriet hade sedan länge gått ur tiden, men var omtyckt i församlingarna. Likväl övergavs det vid denna tid. Det är inte fråga om ett drastiskt traditionsbrott utan om en successiv övergång till det klassicistiska kyrkorummets blonda tunnvalv av synliga eller putsade bräder.

Under 1700-talet var byggnadsaktiviteten störst i de centrala och norra delarna av Västergötland. Här kan vi följa hur byggnadstraditionen i stenkyrkor alltmer närmar sig de kyrkovarianter som lanserades av Överintendentsämbetet.

Nybyggnad innebar ibland radikal ombyggnad, där den gamla kyrkans västgavel och delar av ena långhusmuren sparades. Hit hör Lugnås, Ledsjö, Berg och Hol från 1770-talet. Det är svårt att skilja dem från kyrkor som ombyggdes med bevarat västparti och ett nytt korparti. Bland de senare kan nämnas Kvinnestad, Frösve, Böja, Levene, Fölene och Broddarp. Dessa traditioner vid ombyggnad av kyrkor nämndes i föregående kapitel. Det äldre 1700-talets metoder och former uppfattades som aktuella under hela seklet.

Vid samma tid kunde kraftigt ombyggda medeltidskyrkor få ett mera symmetriskt utförande. Daretorp och Laske-Vedum är tornlösa kyrkor med tycke av tidens herrgårdsflyglar. De har rektangulär plan, mittportal i söder

*Fig. 56. Kyrkorummet i Mossebo betecknar den sena västsvenska barocken i dess pryddo. Träkyrkan uppfördes 1773–74 av Anders Hammelberg, medan interiören utformades av bildhuggaren Sven Nilsson Morin och målaren J. C. Weissstern. Ett förtätat kyrkorum där det för 1770-talet ålderdomliga är fullt av energi, långt från förstelnad tradition. Foto Leif Wirén. Efter äldre vykort.*

Fig. 57. Vänersborgs stads kyrka uppfördes 1783–84 som ersättning för en 1600-talskyrka som förstörts i stadsbranden 1777. Kyrkan är huvudmonumentet bland Västergötlands gustavianska kyrkor, ritad av arkitekten Thure Wennberg och en arkitektonisk pendang till länsresidenset. Kyrkorummets är treskeppigt, en ovanlig planform i landskapet. Tornöverbyggnaden härrör från 1860-talet och sakristian från 1925. Foto Erik Björnäng 1971, ATA.

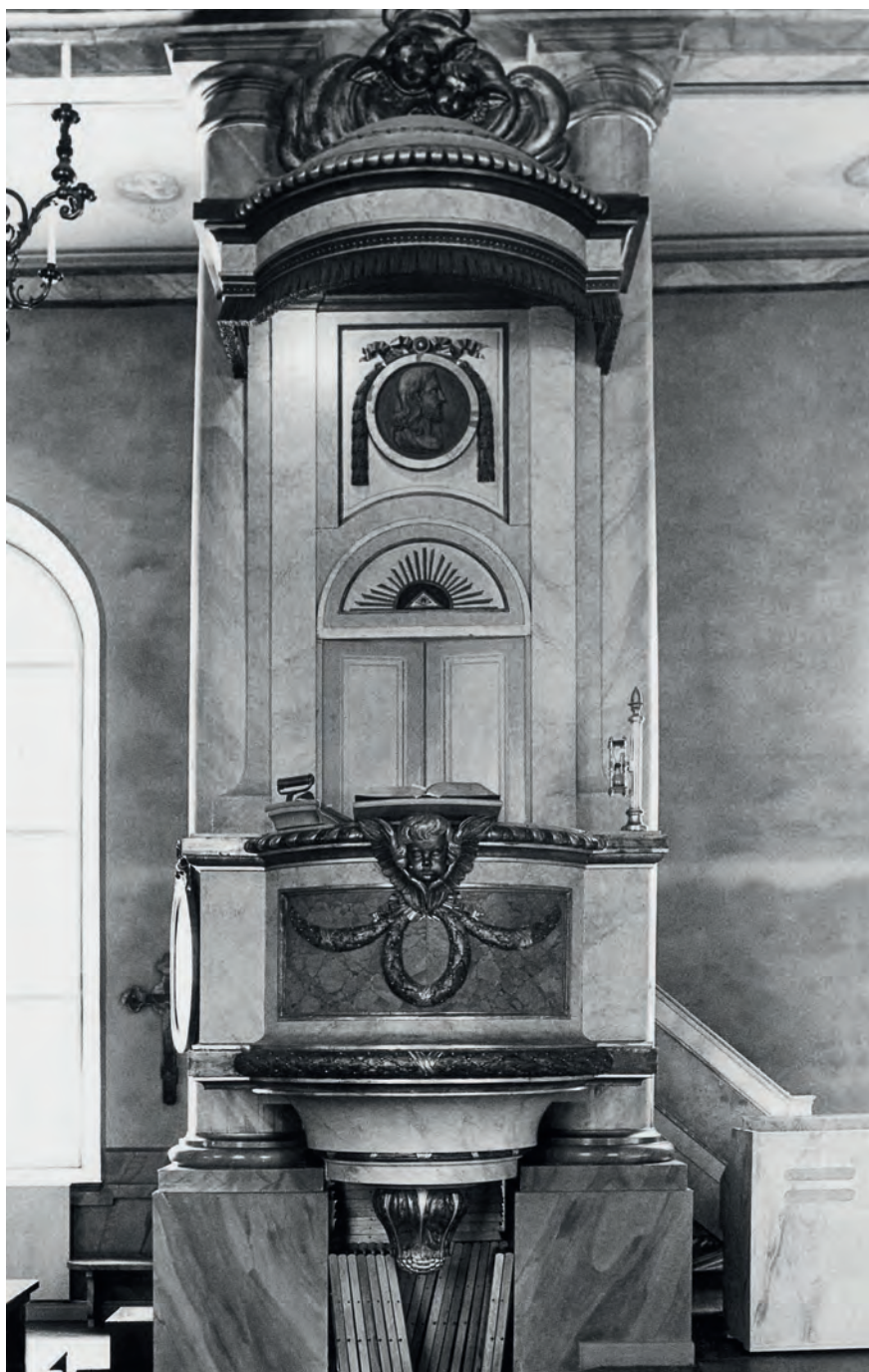


och avvalmade gavelspetsar. Här är kyrkorummets längdriktning inte markerad i det yttre.

Borgunda och Bjurums kyrkor uppfördes båda på 1760-talet. Den förstnämnda uppfördes av Sven Westman med rundat kor, utbyggnader i form av sakristia och vapenhus samt ett litet gaveltorn för klockorna. Planer av det här slaget möter bl.a. i arkitekten Carl Hårlemans projekt för Smålandskyrkan Hallingeberg, vilket hade publicerats som kopparstick. Det är möjligt att patronus i Borgunda, Petter Tham på Dala säteri, kan ha studerat dessa stick när den gamla kyrkan hade brunnit och ny skulle uppföras. Här kan sten från den gamla kyrkans absid ha återanvänts i korpartiet. Det var antagligen fallet när Bjurums kyrka uppfördes med samma kornlösning men med vidbyggt västtorn. I Bjurum fanns sten från två rivna kyrkor att tillgå. Kyrkan har anmärkningsvärt nog exponerad sandsten i fasad. Normalt brukade fasaderna putsas och avfärgas i vita eller gula toner.

Under 1770- och 80-talen följde en rad enkla kyrkor med polygonalt eller rundat korparti, sakristia i norr, osmyckade fasader med rundbågiga fönster, torn med hjälmformad huv och sluten lanternin. Någon gång har kyrkan sydportal. Från 1770-talet kan nämnas Acklinga, Främmestad och den tornlösa kyrkan i Södra Björke. 1780- och 90-talens kyrkor kan exemplifieras med Gustav Adolf, Surteby, Bjärklunda, Enåsa, Vänersborg, Toarp, Skärv, Berghem, Källby, Hjo och Vassända-Naglum.

Här kan vi dröja vid Vänersborgs stads nya kyrka, den förnämsta bland landskapets gustavianska kyrkor (fig. 57). Under dansktiden i Bohuslän hade Vänersborg varit gränsstad och illa utsatt i krig. 1660-talets kyrka förstördes i stadsbranden 1777. Den nya kyrkan uppfördes 1783–84 efter ritningar av Thure Wennberg. Långhuset är treskeppigt och får stöd och tyngd av strävpelare mellan fönsteraxlarna. Tornet färdigställdes 1799 men



*Fig. 58. Predikstol och altaruppsats i Vänersborg tillverkades i Stockholm 1790 efter ritningar av arkitekten Jean Eric Rehn. Den har en stram arkitektonisk uppbyggnad med sparsmakat infogade symboler. Över ingången ses treenighetssymbolen i ett lunettformat fält, krönt av en porträttmedaljong föreställande Kristus. Timglaset utfördes av bildhuggaren Pehr Ljung i Stockholm. Foto S. Hjelm/R. Lantz 1971, ATA.*

har en överbyggnad från 1860-talet. Kyrkorummet hade ursprungligen läktare utmed alla fyra sidorna. Altaruppsats och predikstol ritades av Jean Eric Rehn (fig. 58). Det var en ovanlig ansats, men landshövdingen engagerade sig också i kyrkobygget. Först nu fick Vänersborg en kyrka som kunde mäta sig med Caroli kyrka i Borås. 1800-talets esplanadsystem bidrog till att framhäva samspelet mellan residensstadens viktigaste byggnader, residenset och den gula stenkyrkan vid esplanaden.

Vänersborgs nya kyrka var också periodens största ansats i västgötastäderna, näst Göteborgs domkyrka. På 1780-talet fick den tidigare tornlösa 1600-talskyrkan i Alingsås ett välavvägt torn. Åren 1764–79 återuppfördes den medeltida stadskyrkan i Skövde efter 1759 års brand. Koret fick sin nuvarande utformning. Den klassicerande västportalen är annars det enda synliga 1700-talsinslaget efter 1880-talets ombyggnad. Äldre foton

visar kyrkan i 1700-talsgestalt med grunda korsarmar. Långhuset hade exponerad natursten i fasad med hörnpelare i korpartiet. Mot detta stod tornet med ljus puts och en hjälmformad huv i avsatser och slutan lanternin. I långhus och korsarmar var murverket exponerat. Det var självklart att ta tillvara vad som var användbart av äldre stenmaterial. Men man fråga sig om det här även fanns en tanke om historisk redovisning eller förankring.

Flera av de gustavianska kyrkorna uppfördes eller initierades av betydande godsägare. Här har nämnts Carl Georg Lillie på Stora Bjurum (Bjurum), Petter Tham på Dala (Borgunda) och hans son Pehr Tham (Bjarklunda). Enåsa och Främmestad var patronatskyrkor. 1785 års kyrka i Enåsa på Vadsbosläppen uppfördes genom patronus, landshövding Fredrik Gustaf Spens. Kyrkan skulle ha ett gravkor för hans släkt. Ett projekt av arkitekten Olof Tempelman visar kyrkans östparti utformat som en rundbyggnad för gravkoret, något bredare och med rikare detaljering än långhuset. Denna lösning av östpartiet som gravkor har tycke av 1600-talets bredare, oktagonala kor med gravvalv i Vadsbo, t.ex. i Hjalstad (jfr föregående kapitel), men var arkitektoniskt mera tidsenlig. Enåsa kyrka kom dock att uppföras med ett traditionellt tresidigt korparti med underliggande gravvalv.

Det finns alltså exempel på att godsägare planerade kyrkor av osedvanlig exklusivitet, men projekten förverkligades inte. Här kan även nämnas den kyrka som Ulrik Scheffer byggde i Ek 1794–98 (fig. 15). Vi är välinformerade tack vare Scheffers brev till överintendenten Adelcrantz (RA). Bröderna Carl Fredrik och Ulrik Scheffer hade ärvt Stora Ek på Vadsbosläppen och uppförde den nuvarande herrgårdsanläggningen och trädgården med Adelcrantz som arkitekt (Fogelmarck 1957). En kyrka komponerades in i projektet men blev inte uppförd. På 1780-talet drog sig Ulrik Scheffer tillbaka från rikspolitiken till Ek som han nu ägde ensam. I maj 1794 ville han göra något åt den åldriga sockenkyrkan som låg granne med herrgården. Scheffer ägde  $\frac{2}{3}$  av socknens mantal. Han hade åtagit sig utgiften för att uppföra ett nytt kor och ett litet torn, så att kyrkan skulle bli ”både rymligare och mera liknande ett Guds hus”. Vid snart 78 års ålder ville han åtminstone hinna få arbetet påbörjat. För egen del önskade han bara en egen ingång i koret från herrgårdens trädgård. Kyrkan ombyggdes efter en ritning signerad av Thure Wennberg. En avvikelse är att tornet placerades snett i förhållande till långhuset, men i linje med herrgården. På det sättet uppnåddes symmetri i ensemblen kyrka–herrgård, om än i mer anspråkslös form än man avsett när herrgården planerades. Tornet bär inskriften 1798. Ulrik Scheffer gick bort året efter. Han hann ändå fullgöra sina åtaganden gentemot invånarna i socknen.

Adelsgravens förvandlingar hör till bilden. I Bjurum inreddes gravkor för byggherren i koret. Men tidens lösen var kyrkogårdsgravar i bästa läget på kyrkans öst- eller sydsida. I Sventorp finns en ättehög över ägaren till Knistads säteri. Typiska för 1800-talet är släktgravar med grupper av gjutna järnkors, gärna i naturromantisk iscensättning med vyer över landskap och ägor. En sådan grupp finns i Hömb, för medlemmar av slakten von Essen på Kaflås, en annan i Skärv för författaren Sophie von Knorring och hennes släkt på Skälltorp. De berättar om slakten och dess medlemmar, deras positioner i socknen och utanför.

## Kyrkor från det tidiga 1800-talet

Göteborgs stift fick en ny domkyrka sedan gamla Gustavi domkyrka förstörts i en stadsbrand 1802. Bara grunden kunde återanvändas. Ritningar upprättades av Carl Wilhelm Carlberg 1808 och Gustavi nya domkyrka



kunde invigas 1815. Kyrkan är nyklassicismens huvudmonument i Väst-sverige, samtidigt en solitär i regionen med sina gula, plastiskt artikulerade tegelfasader, ett intrikat västparti och en stolt kolonnportik. Tornkrönet tycks samspråka med Kristine kyrkas tornkrön från 1770-talet. Kyrkorummet har ett rundat, ljusfyllt kor med en krans av mörkröda kolonner som fond för ett förgyllt altarkors. Det rundade koret fick efterföljare i stiftet, men i enklare form och färgållning, däremot inte tegelmaterialet och fasadernas detaljering. Den gamla domkyrkan var uppförd av gråsten inklädd med holländskt tegel. Det gula teglet är en lokal tradition, som t. ex. också möter i Ostindiska kompaniets hus från 1750-talet.

Broddetorp är ett gott exempel på nyklassicismens landskyrka, modell större (fig. 59). Här skulle invånarna i fyra småsocknar på Falbygden samlas till gudstjänst. Ett första förslag utfördes av arkitekten Gustaf af Sillén, men kyrkan skulle bli för liten för behovet. Församlingen motsatte sig även Silléns föreslagna östtorn med sakristia i nedervåningen och sockenmagasin i mellanvåningen. Ritningen ändrades, antagligen av Jacob Wilhelm Gerss, och följdes väsentligen vid uppförandet 1821–22. Som byggmästare anlätades Pehr Eriksson från Bredared – vilket bör avse Sandhults socken i Bredareds pastorat. Kyrkan har en rektangulär sakristia i öster och västtorn med flackt tak och öppen lanternin. Långhuset har fyra fönsteraxlar med mittportal på sydsidan. Kyrkorummet täcks av ett flackt trätunnvalv. Altaret står i en rundad nisch inramad av urnebärande kolonner, eklövskrans och strålsol. Altaruppsatsen består av ett kors med törnekrona. Predikstolens korg pryds av sköld, ankare och hjärta. Kornischens inramning, altaruppsats och predikstol utfördes av en bildhuggare Wallin i Vänersborg. Färgållningen gick ursprungligen i vitt och mahognyfärg. Det medeltida antemensalet placerades i sakristian (inv. 1829, ATA).

Klassicismens strävan till symmetri satte även spår vid ombyggnad av medeltida kyrkor. Tidigare tycks man inte ha störts av skarvar och ojäm-

*Fig. 59. Broddetorps kyrka från 1821 ersatte fyra små medeltidskyrkor i Falbygden. Kyrkan är ett gott exempel på nyklassicismen i Västergötland, uppförd av en regionalt verksam byggmästare i nära överensstämmelse med Överintendentsämbetets ritning. Foto 1925, ATA.*



*Fig. 60. Skeby kyrka är en romansk kyrka i klassicerande dräkt från 1796. Koret höjdes i nivå med långhuset för att rymma en ännu bevarad altarpredikstol. Tornöverbyggnaden härrör från 1800-talet. Foto Ärland Noreen 1927, ATA.*

heter. Levene ombyggdes 1791 med rundat korparti, där sakristia avdelades i öster. Symmetrin i plan förts av en böljande gråstensmur. 1820–50-talens ombyggda kor har jämnare mur och osynliga skarvar. Kullings-Skövde kyrka i Vårgårda ser ut som en nybyggd kyrka från 1820-talet. Altaret står i ett halvcirkelformat korutsprång och tornet har en tidstypisk lanternin. Men kyrkan har medeltida ursprung. Det smalare, rakslutna koret revs 1828 och kyrkan omgestaltades till en rektangulär salkyrka med sakristia i öster (inv. 1829, ATA). Sakristian ändrades till kor på 1930-talet och ny sakristia tillbyggdes på norrsidan. Tornet fick sin nuvarande form på 1850-talet. Det är inte heller lätt att se att Händene kyrka i Skaratrakten härrör från äldre medeltid, om det inte vore för tornets romanska ljudöppningar med mittkolonnetter. Kyrkan fick sitt tresidiga korparti 1832.

Gamla kyrkor kunde få ny exteriör och interiör utan att planformen förändrades. Den romanska absidkyrkan i Skeby förnyades 1796 genom att koret påmurades till samma höjd som långhuset och gavelspetsen i den förhöjda delen avvalmades (fig. 60). Invändigt vidgades triumfbågen och ett spegelvalv ersatte de murade valven. En altarpredikstol uppsattes, vilket är ovanligt i Västergötland. Tornet har en överbyggnad från 1800-talet. Kyrkan har undgått omrestaurering under 1800- och 1900-talen, vilket är värdefullt i dag.

En rad kyrkoexteriörer utjämnades genom slåthuggning av murens ytterliv. Ett exempel på utjämnning invändigt kan nämnas. Det gäller Bällefors kyrka i Vadsbo. Här finns en utomordentlig källa, kyrkoherde Abraham Lindblads detaljrika och diskuterande inventarium över kyrkorna i Bällefors pastorat 1829 (ATA). Genom tillbyggnader åt öster och väster 1666 och 1766 hade kyrkorummet fått olika bredder, 9 alnar i det medeltida mittpartiet och 11 alnar i de nya delarna. Planen visade ”en ovanlig och ögat stötande figur, nästan liknande en violin”, ansåg Lindblad. Detta åtgärdades vid en större reparation 1825 av murmästaren

Anders Tidblad från Mariestad. Den medeltida skalmurens inre del revs och påmurades med tegel till samma bredd som de yngre murarna. Samtidigt byttes fönster och fönsteröppningarna gjordes lika stora. Kyrkorummet fick den eftertraktade regelbundenheten och dessutom fick man 24 nya bänkplatser.

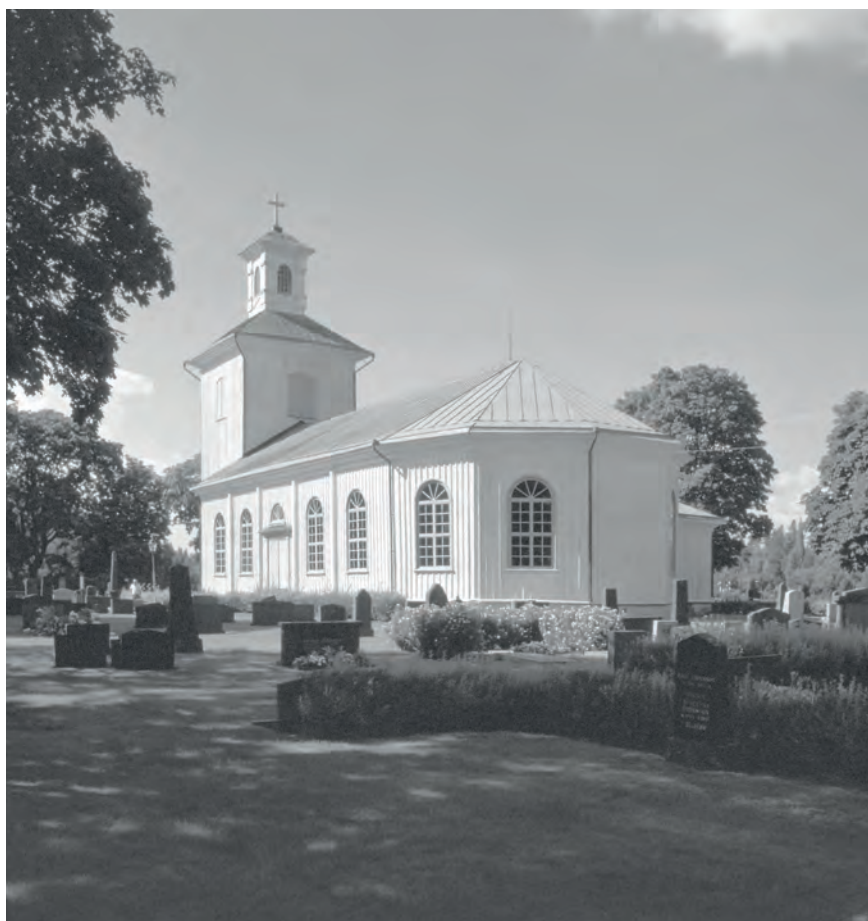
Under 1800-talet förra hälft uppfördes nya kyrkor över hela Västergötland. Mest anmärkningsvärd är förnyelsevågen i Sjuhäradsbygden. Gustaf Markvings bok om kyrkorna i Sjuhäradsbygden ger en introduktion (1981). De vita kyrkorna med ”lyktor” kom att präglade det kyrkliga landskapet. Kyrkorna är enkla och rymliga salkyrkor med smalare västtorn och öppen lanternin, väl tilltagna rundbågiga fönster i fem eller sju fönsteraxlar och mittportal på sydsidan. De skiljer sig när det gäller storlek, korpartiets utförande, sakristians placering och tornkrönets utformning. Den mest omtyckta korelösningen var ett rundat korparti med sakristia i norr, vilken möter i en rad gustavianska kyrkor. Hit hör Toarp nära Borås, enligt Carl-Martin Bergstrand (1932) uppförd av Sven Westman 1783. Gustavi domkyrka kanske också tjänade som föredöme. Överintendentsämbetets arkitekter hade ritat rundade och tresidiga kor på 1700-talet, men nu föredrog de en rektangulär plan med rundat korutsprång eller vidbyggd östsakristia. Ett 20-tal kyrkor med rundade kor uppfördes ändå i Sjuhäradsbygden under 1820–50-talen. Tornkrönen skiljer sig över tid. En lanternin med flacka takfall var standard till omkring 1850. Vid den tiden möter spensliga lanterniner med spiror.

Utformningen av Sjuhäradsbygdens vita kyrkor kan belysas genom några exempel. Östra Frölunda i Kinds härad ritades av Samuel Enander 1822 och projekterades för 690 bänkplatser nere i kyrkan och på läktaren. Det bör ha motsvarat invånarantalet – församlingen hade 574 invånare 1780 och 625 invånare 1805. Enander ritade ett långhus med vidbyggd rektangulär sakristia och altaret placerat i en grund altarnisch. Församlingen önskade i stället, enligt Enanders memorial (RA), ”att choret måtte blifva afrundat eller med brutna hörn, att 2ne fenster, ett på hvardera sidan om Altaret måtte kunna anbringas”. Sakristian ville man ha på sydsidan. Enander ville inte ändra sig. Avskurna hörn stred mot ”Byggnadskonstens regler”, menade han. Kyrkan byggdes ändå med ett rundat kor och sakristia i söder, sannolikt av byggmästaren Pehr Eriksson. Tunnvalvet är neddraget över koret i hjälmform och avgränsas mot väggen av en list. Gamla kyrkans altaruppsats och predikstol behölls. De hade utförts 1797 av Sven Nilsson Morin. Han ändrade nu predikstolen för nya kyrkan (inv. 1830, ATA). Morin använde sin rika bildfantasi för att avbilda protestantismens huvudmän. Predikstolskorgen pryds bl.a. av medaljonger med Gustav Vasas och Martin Luthers porträtt i förgyllt bildhuggeri mot pärlvit botten. Morins medhjälpare i Östra Frölunda skall ha varit den ovannämnde Johannes Andersson i Ölsbo, Mjöbäck.

Biskop Carl Fredrik af Wingård invigde kyrkan den 19 november 1826. I sitt tal uppehöll han sig bl.a. vid kyrkorummets symbolik: ”Allt i helgedomen lifvar de fromma till glädje. Heliga sinnebilder föra tanken till det andliga. Tornet reser sin spira, att visa åt himlen. Det öfverskyggande hvalfvet förebådar det tabernakel, som skall bredas öfver de trötta, som ernått vallfartens slut. Predikstolens anblick påminner oss om de många sanningar till väckelse, varning, tröst, ledning och förhoppning, derifrån strömmat. Altarets rund förenar i en kärlekskedja de knäböjda gästerne, och här har Gud dukat ett bord åt sina vänner, från hvilket utskiftas och annammas nådens underpanter, frukterna af lifsens träd, heliga närings- och kraftämnen till salighetens vinning.”



Fig. 61. Sjötofta kyrka uppfördes 1853 och ersatte då närmast en träkyrka från 1600-talet. Byggmästaren hette Johannes Pettersson, en företrädare för den stora byggmästargruppen i Sandhults socken nära Borås. Foto Göran Lindahl 1997, ATA.



Holsljunga, Örby och Sandhult är exempel från 1830- och 40-talen på hur byggmästare från Sandhult använde ämbetsritningar till kyrkor med rundade korutsprång eller östsakristior för kyrkor med ljusa rundade kor. Kyrkan i Sandhultsbyggmästarnas hemsocken ritades av J.W. Gerss och uppfördes av Peter Pettersson 1841–42. Den var en sammanbyggnad för Sandhult och Hedared, men stavkyrkan undgick rivning. Örby socken var Marks härads historiska centrum genom gränsfästet Öresten. I nyare tid blev Örby ett förläggarcentrum. År 1805 hade den över 2 100 invånare och var den folkrikaste landsbygdssocken i Västergötland, näst Udenäs och Habo. Örby växte kraftigt under 1800-talet och 1839 års kyrka är också spatiös. Den ritades av Axel Nyström och uppfördes av Johan Wennberg i Sandhult. Han hade några år tidigare byggt den lilla kyrkan i Holsljunga efter ritning av Samuel Enander. Örby och Sandhult tillhör de många kyrkor i Sjuhäradsbygden som inreddes med predikstolar och altaruppsatser av Johannes Andersson i Mjölback. Den karakteristiska Mjölbackspredikstolen har rund korg som indelas av kraftiga balusterdockor och ljudtak med nedhängande lambrekäng. Altaruppsatserna varierar en tempelgavel med dubbla kolonner och kors.

De klassicistiska träkyrkorna i Kinds och Marks härader har tidigare nämnts. Fem kyrkor uppförda 1836–53 bildar en enhetlig grupp: Älvsered, Ambjörnarp, Skephult, Mjölback och Sjötofta (fig. 61–62). De är nästan identiska med ett brett långhus med femsidigt brutet korparti, fem fönsteraxlar med stora rundbågiga fönster samt mittportal på sydsidan och ett smalare västtorn med lanternin. Älvsered uppfördes 1838 och påminner föga om den fastställda ritningen av Theodor Edberg. Den har mer gemensamt med den stenkyrka som uppförts 1835 i Holsljunga. Båda



socknarna tillhörde då Mjögäcks pastorat. Byggnästare Wennberg besiktigade Älvsereds gamla träkyrka och gjorde kostnadsberäkning för en ny, enligt ett besiktningssprotokoll publicerat i *Krönika från Fagereds pastorat* (1976). Om han även byggde kyrkan är oklart. Hur som helst upprepas Älvseredstypen i de fyra yngre kyrkorna, alla uppförda av den ovannämnde Johannes Pettersson i Göksholmen, Sandhult. Det har även nämnts att han frångick alla fastställda ritningar. Resultatet blev en lokal träkyrkovariant av Överintendentensämbetets arkitektur i 1800-talets början. Det var givet att Johannes Andersson och hans son skulle utföra predikstol och altaruppsats i hemsocknen Mjögäcks kyrka, men de är även företrädda i flera av de andra kyrkorna.

I avsnittet om arkitekter och byggnästare nämndes Kölingareds kyrka, den som Ljungström prisade för att den var ritningsenligt byggd. Vi dröjer vid ritningen från 1847, eftersom arkitekten Johan Adolf Hawerman har

*Fig. 62. Interiören i Sjötofta kyrka är representativ för Sjuhäradsbyggdendens nyklassicistiska kyrkor. Altaruppsatsen flankeras av fönster, en vanlig utformning i Västsverige från 1600-talet fram till 1800-talets mitt. Altaruppsats och predikstol utfördes av traktens storsnickare, Johannes Andersson i Mjögäck. Foto Göran Lindahl 1997, SvK.*

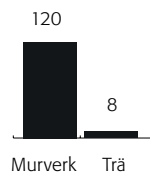
ritat ut två olika stilvarianter. Kyrkan har en traditionell uppbyggnad med rektangulärt, tunnvalvt långhus, sakristia i en grund utbyggnad i öster, mittportaler med vindfång i norr och söder och ett spensligt torn. Den ena varianten, troligen hans första förslag, har exponerad gråsten i fasaderna – ”gråstensfogning” enligt påskrift – och hög spira på tornet. I den andra varianten är kyrkan vitputsad och tornet kröns av en öppen lanternin med korsade sadeltak och en låg spira. Församlingen fick välja i vilken stil man ville bygga, en experimentell variant av det slag som prövades i Överintendentsämbetet vid denna tid, eller en vit klassicistisk kyrka av beprövad typ men med lätt moderniserad tornavslutning. Församlingen valde den vita kyrkan.

Förskjutningar i klassicismen mot nygotik och nyrenässans kan studeras i flera projekt från 1840-talets slut. Några projekt för träkyrkor kan nämnas. Fredrik Wilhelm Scholanders ritning för Mjöback 1848 och Johan Fredrik Åboms för Sjötofta 1850 har en trämässighet som utgår från nygotiken. Antagligen finns fler projekt än dessa att lyfta fram. 1850-talets uppförda kyrkor är klassicistiska, men i några av dem möter nya detaljer i plan, tornkrön, innertak och omfattningar. Hit hör Otterstad ritad av Albert Törnqvist, Trävattna och Hemsjö av Scholander, Vårsås och Ullervad av Åbom samt Skarstad av för närvarande okänd arkitekt. De geometriserande planerna bryts upp. I Otterstad, Hemsjö, Vårsås och Skarstad har korutsprång eller östsakristia polygonal form. I Hemsjö markeras gränsen mellan långhus och korutsprång av en rundvalvd triumfbåge med språkband. Kyrkorummet täcks av ett tredingstak, vilket även möter i Vårsås och Ullervad. Tornspiran återkom i några kyrkor, såsom i Skarstad, där den kröner en spenslig åttkantig lanternin med gavlar och viss nygotisk prägel. Ullervad och Trävattna har torn med sadeltak, i Trävattna med tillägg av trappgavlar. Trappgavelmotivet tillhör tidens formexperiment och utfördes i några svenska kyrkor under 1850-talet, såsom Trävattna och Grinneröd i Bohuslän.

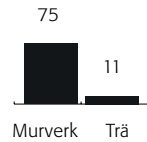
På 1850-talet introducerades också en engelskt inspirerad nygotik i de kyrkor Adolf Edelsvärd ritade i Göteborg med omnejd: Hagakyrkan, Engelska kyrkan, St. Bridget vid Carnegieska sockerbruket och kapellet vid Jonsereds fabriker. I Hagakyrkan återkom för första gången det gula teglet i Gustavi domkyrka samt Ostindiska huset. Till den tidiga nygotikens kyrkor hör även Lidköping, sådan den återuppfördes efter 1849 års stadsbrand. Här var arkitekten Hjalmar Wijnblad.

## Avslutande kommentar

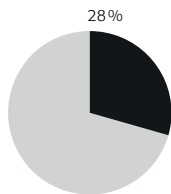
Åren 1760–1860 var en tid av stark förändring av kyrkobyggnadsbeståndet i Västergötland. Över 200 kyrkor om- eller nybyggdes. Ombyggnad enligt traditionella principer förekom under hela perioden, men minskade alltmer i betydelse. 1800-talets kyrkobyggen gällde normalt nybyggnad. Kyrkobyggandet var tydligt regionalt fördelat. Tre huvudområden kan urskiljas: norra Västergötlands slättbygder, Sjuhäradsbygdens älvdalar och skogstrakter samt Göteborgs stad. Nybyggnadsvågen inleddes i norra Västergötland under den gustavianska tiden och koncentrerades till de centrala jordbruksbygderna. Här kan rivningar och nybyggen relateras till jordbrukets expansion, befolkningstillväxt och ökade ekonomiska resurser – till den moderna jordbruksslättens framväxt i vidare mening. Förloppet var likartat i andra svenska jordbruksdistrikt, men i östra Mälardalen förnyades inte kyrkorna lika drastiskt som i Skåne, Östergötland och Västergötland. Kyrkobyggandet i Göteborg svarade mot urbanisering och storstadstill-



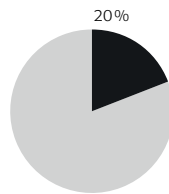
A. Nybyggda kyrkor.



B. Viktigare planförändringar av kyrkorum (ombyggnad av långhus/kor, tillbyggnad av korsarm/ar).



C. Andel nyuppförda kyrkor.



D. Andel kyrkorum som genomgått viktigare planförändring.

#### KYRKORNA 1760–1860 I SIFFROR

Diagrammen avser de 432 församlingskyrkor som fanns vid periodens utgång, dessutom Hagakyrkan i Göteborg och Trollhättans kyrka som uppfördes under perioden men bildade egna församlingar 1883 respektive 1900, samt likaså Garnisonskyrkan i Karlsborg som fick status som huvudkyrka i territoriell församling 1885. Under perioden byggdes 128 nya kyrkor, varav 120 i murverk och 8 av trä (A). Andelen nyuppförda församlingskyrkor vid periodens utgång utgjorde således 28 % (128 st.) av det totala beståndet (C). Planförändringarna var färre än under föregående period, men det karakteristiska tillvägagångssättet i stort sett detsamma (B). Korombyggnaderna dominerade stort, men även västliga förlängningar av långhuset förekom samt tillbyggnader av en eller flera korsarmar. Planförändringarna berörde 20 % (85 st.) av det totala beståndet (D).

växt. Det kan jämföras med skeendet i Stockholm och andra större städer. Nybyggnadsvågen i södra och mellersta Sjuhäradsbygden är däremot unik på flera sätt. Det kyrkliga landskapet kom att präglas av enkla klassicistiska kyrkor, merparten av sten. Samma område var ett nybyggnadsområde även under den föregående perioden men då för träkyrkor. Motsvarande förlopp möter i angränsande delar av Småland och Halland. Området är särpräglat genom bl.a. gränskrigen och protoindustrialiseringen. Därför är det intressant att vi också kan påvisa särdrag i kyrkobygandet, men orsakssammanhangen återstår att belysa.

## Källor och litteratur

Ritningar, inv. 1828–30, tidningsklipp m.m. i ATA och *Västergötlands museum* (tidigare Skaraborgs länsmuseum). Granskningsärenden i ÖIA:s arkiv, serierna Kyrkliga byggnader i Sverige, RA. Ulrik Scheffers brev finns i akten om Eks kyrka. Peringskiöld, Johan: *Monumenta Sueo-gothorum antiqua et recentia*, 9, Monumenta per Westrogotiam, Scaniem, Hallandiam, Blekingiam, manuskript i KB.

- Andersson, Carl Magnus: "Nyklassicismen i Hallands kyrkor", i *Halland. Årsbok för kulturhistoria och hembygdsvård i Hallands län* 1991.
- Bergstrand, Carl-Martin: *Två knallesocknars krönika. Toarp och Rångedala 1700–1850*, 1932.
- Berg Villner, Lena: *Tempelman. Arkitekten Olof Tempelman 1745–1816*, 1997.
- Blomberg, Assar: *Broddetorps pastorat*, 1929.
- Blomgren, Sven: *Vänersborgs kyrka*, 1973.
- Boqvist, Agneta: *Den dolda ekonomin. En etnologisk studie av näringsstrukturen i Bollebygd 1850–1950*, 1978.
- Brunius, Carl Georg: *Antiquarisk och arkitektonisk resa genom Halland, Bohuslän, Dalsland, Wermland och Westergötland år 1838, 1839*.
- Bäckström, Arvid: *Studier i Göteborgs byggnadshistoria före 1814*, 1923.
- Erixon, Sigurd & Sigurd Wallin: *Västgötagårdar*, 1932.
- Fernlund, Siegrun: "ett Herranom värdigt Tempel". *Kyrkoriuningar och kyrkobyggen i Skåne 1812–1912*, 1981.
- Feuk, Johan (utg.): *En biskoplig brevväxling: Vilhelm Faxé – Carl Fredrik af Wingård 1818–1850* / med inl. och komment. utg. av Johan Feuk, 1962.
- Fischer, Ernst & Anders Roland: *Kyrkor i Källands härad, SvK, Västergötland* 1, 1913–1922.
- Fogelmarck, Stig: *Carl Fredrik Adelcrantz arkitekt*, 1957.
- Dahlberg, Markus: *Skaratraktens kyrkor under äldre medeltid*, Skrifter från Skaraborgs länsmuseum 28, 1998.
- Fehrman, Daniel: *Carl Fredrik af Wingård såsom biskop öfver Göteborgs stift*, 1, 1908.
- Gillingstam, Hans: "Claës Johan Ljungström", i *Svenskt biografiskt lexikon*, Bd 24, 1982–84.
- Gustafsson, Berndt: *Svensk kyrkogeografi*. 2., omarb. uppl., 1971.
- Johansson, A. O.: "Sandhults kyrkas byggmästare", i *Från Borås och de sju häraderna* 1950.
- Johansson, Bertil: Kyrkobyggare från Sandhult och deras byggen, i *Västgöta-Dal* 1995–96, 1997.
- Karling, Sten: *Kyrkorna i Borås och Brämhult*, 1955.
- Kjällerström, Sven: "Mossebo kyrkas historia, i *Julboken till församlingarna i Göteborgs stift* 1974.
- Krönika från Fagereds pastorat*, 1976.
- Kyrkobyggnader 1760–1860*, 2, Småland och Öland, SvK vol. 216, 1993.
- Lindahl, Göran: *Högkyrkligt, lågkyrkligt, frikyrkligt i svensk arkitektur 1800–1950*, 1955.
- Lindskog, Peter E.: *Försök till en kort beskrifning om Skara stift*, 1–5, 1812–16.
- Ljungström, Claës Johan: *Redvägs härad med staden Ulricehamn*, 1861.
- Ljungström, Claës Johan: *Åhs och Wedens härad samt staden Borås*, 1865.
- Markving, Gustaf: *Kyrkorna i Sjuhäradsbygden*, 1981.
- Palm, Bertil: *Arkitekten Carl Westman 1866–1936*, 1954.
- Plith, Sigvard: *Kyrkoliv och väckelse*, 1959.
- Sandberg, Erik: "Andreas Timbergs beskrivning över Dala pastorat av år 1784", i *Falbygden* 1968.
- Sanders, Hanne: *Bondevækkelse og sekularisering*, 1995.
- Schiller, Harald: *En originell herre. Pehr Tham till Dagsnäs*, 1930.
- Sjöström, Ingrid: "Stridande om den rena stilen: en dispyt om klassicistisk arkitektur i Göteborg år 1808", i *Konsthistorisk tidskrift* 2001:4.
- Skara stifts kyrkobyggnader*, utg. av Skara stiftsråd, 1–, 1980–.
- Tabellverket 1749–1859*, elektronisk publikation på Demografiska Databasens hemsida (<http://www.ddb.umu.se>).
- Textil förlagsverksamhet* (temanr), Från Borås och de sju häraderna 1980.

- Ullenius, Gunnar: "Kyrkobyggnad och stilimitation", i *Julhälsningar till församlingarna i Skara stift* 1955.
- af Wingård, Carl Fredrik: Kyrkoinwignings-Tal, i *Samlade skrifter*, 1-2, 1858-59.
- Vägen till din historia. Regionalt kulturminnesvårdsprogram, kulturhistorisk beskrivning, Skaraborgs län* (temanr), Västergötlands fornminnesförenings tidskrift 1985.
- Västergötlands kyrkor*, utg. av Göteborgs stift, 1- , 1947- . Æ
- Wennerblad, Ernst: *Skara stifts kyrkor under de sista årtiondena af 1800-talet*, 1902.
- Winberg, Christer: *Folkökning och proletarisering*, 1975.
- Winberg, Christer: *Hur Västsverige blev västsvenskt*, 2000.

# Kyrkorna 1860–1950 och senare restaureringar

av Jakob Lindblad

Förutsättningarna för det talrika kyrkobyggandet under 1800-talets förra hälft var giltiga även under den resterande delen av seklet. Utvecklingen under 1800-talets senare del koncentrerades till de regioner som redan tidigare varit viktiga, Sjuhäradsbygden med sin textilindustri och Göteborg med sin kombination av industriell tillväxt och funktion som viktig hamnstad. I landskapets centrala slättbygder dominerade jordbruket med sin havreodling. Befolkningen på landsbygden växte ända fram till 1880-talet, för att därefter minska genom inflyttning till närliggande städer och emigration till utlandet. Befolkningsökningen, industrietableringar i såväl gamla som nya orter samt jordbrukets intensifiering bör ha varit några av de viktigaste faktorerna bakom nybyggandet av kyrkor och kapell under perioden 1860–1950. En annan viktig förklaring var den stora kyrksamheten, som tog sig skilda uttryck i olika delar av landskapet (Winberg 1997, Jarlert 1997). I Herrljunga-Vårgårdaområdet bildades ett starkt frikyrkligt område, medan bl.a. Sjuhäradsbygden formades av den västsvenska och mot frikyrkorörelser avvisande schartauanska väckelsen. Samtidigt motarbetades spridning av Schartaus skrifter i trakter som präglades av andra inomkyrkliga väckelserörelser.

## Nyuppförda kyrkor och kapell

Mellan 1860 och 1950 uppfördes 105 församlingskyrkor i Västergötland, d.v.s. huvudkyrkor i äldre församlingar eller i församlingar som tillkom under perioden (se appendix, fig. 63). Därtill uppfördes ett fyrtiotal kapell (tab. 3, fig. 67).

### NYBYGGANDET 1860–1910

Fram till omkring år 1910 uppfördes nya kyrkor nästan enbart som ersättning för äldre. I sju fall ersatte den nya kyrkan två församlingars kyrkor genom s.k. sammanbyggnad, i ett fall tre. Tillkomsten av sådana gemensamma kyrkor som var talrika även under föregående period, fortsatte fram till 1880-talet. Sammanbyggnaden av de två sista, för Håle och Tängs socknar, genomfördes under strikt jämbördiga former. Den nya kyrkan uppfördes nära den gemensamma sockengränsen. Socknarnas respektive dopfuntar placerades i kyrkorummet och deras klockor hängdes bredvid varandra i tornet (Malmström 1990).

Några av de fåtal kyrkor som uppfördes utan att någon äldre fanns på platsen tillkom vid industrier. Nils Ericson, som hade tillstyrkt att Trollhättan avskiljdes från Gärdhem till egen församling, såg till att Trollhätte

kanalbolag försåg samhället med en kyrka 1860–62. William Gilson donerade och testamenterade medel för uppförandet av den kyrka som 1860 stod färdig för de av honom grundade Jonserefs fabriker i Partille socken. Vid Fåglaviks glasbruk i Hudene socken uppfördes på 1890-talet ett litet träkapell. Det bekostades dels av bolaget dels av en donation. Annars var det före 1910 i de växande städerna Göteborg och Borås som kyrkor utan äldre föregångare uppfördes (tab. 2, fig. 64). Dessa byggdes för att avlasta de befintliga församlingskyrkorna.

Ännu på 1850-talet var Domkyrkan i Göteborg den växande stadsförsamlingens enda kyrkobyggnad, dock kompletterad av den tyska Kristine kyrka och den av många stadsbor besökta Garnisonskyrkan i Kronhuset. De följande åren ägde ett omfattande kyrkobyggande rum inom stadens område, innefattande såväl församlingskyrkor som kapell. Inte sällan möjliggjordes byggnaderna genom frikostiga donationer. I Borås färdigställdes Gustav Adolfs kyrka 1906 för att avlasta den äldre stadskyrkan, Caroli kyrka. I Skövde, som ännu inte börjat växa till sig som stad, klarade man sig genom att utvidga den befintliga kyrkans korsarmar 1889–90. De flesta nyuppförda kyrkorna som tillkom före 1910 uppfördes som sagt som ersättning för äldre sockenkyrkor. Den vanligaste och enklaste förklaringen är naturligtvis att folkökningen medfört att kyrkan inte längre rymde kyrkosökarna. Folkmängden ökade generellt under 1800-talet medan kyrksamheten i stort bör ha varit densamma, åtminstone till slutet av seklet. I somliga socknar där äldre kyrkor ersattes av nya, större kan folkökningen kopplas till framväxande industri- och bruksorter. Drastiska exempel utgör Lundby, Örgryte och Fässberg, vars befolkning mångdubblades genom de

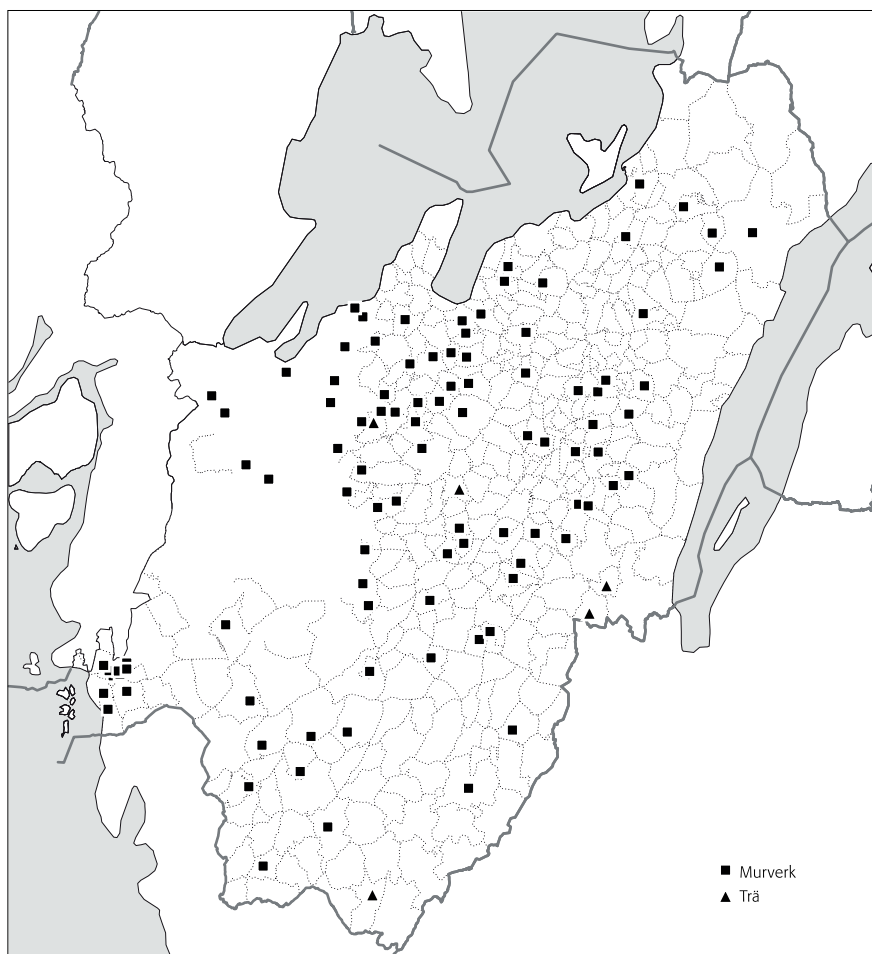


Fig. 63. Kyrkor uppförda under perioden 1860–1950. I Kinnarumma uppfördes ny kyrka två gånger. En murad kyrka från 1904–07 ersattes 1940 med en ny, likaså i murverk.



KYRKA I GÖTEBORG, INVIGD,  
BYGGHERRE

Ca 1860–1883:

**Hagakyrkan, 1859**

Domkyrkoförsamlingen (1883 till  
Haga församling)

**S:t Johannes, 1866**

Kyrkostiftelse kring  
Peter Wieselgren

**S:t Pauli, 1882**

Staden (överlämnad till  
Domkyrkoförsamlingen, 1883 till  
Gamlestadsförsamlingen)

Efter församlingsdelning 1883:

**Landalakapellet, 1885**

Domkyrkoförsamlingen (1908  
till Vasa församling, 1929 till  
Johannebergs församling)

**Oscar Fredrik, 1889**

Masthuggsförsamlingen (1908 till  
Oscar Fredriks församling)

Efter församlingsdelningarna 1908:

**Vasakyrkan, 1909**

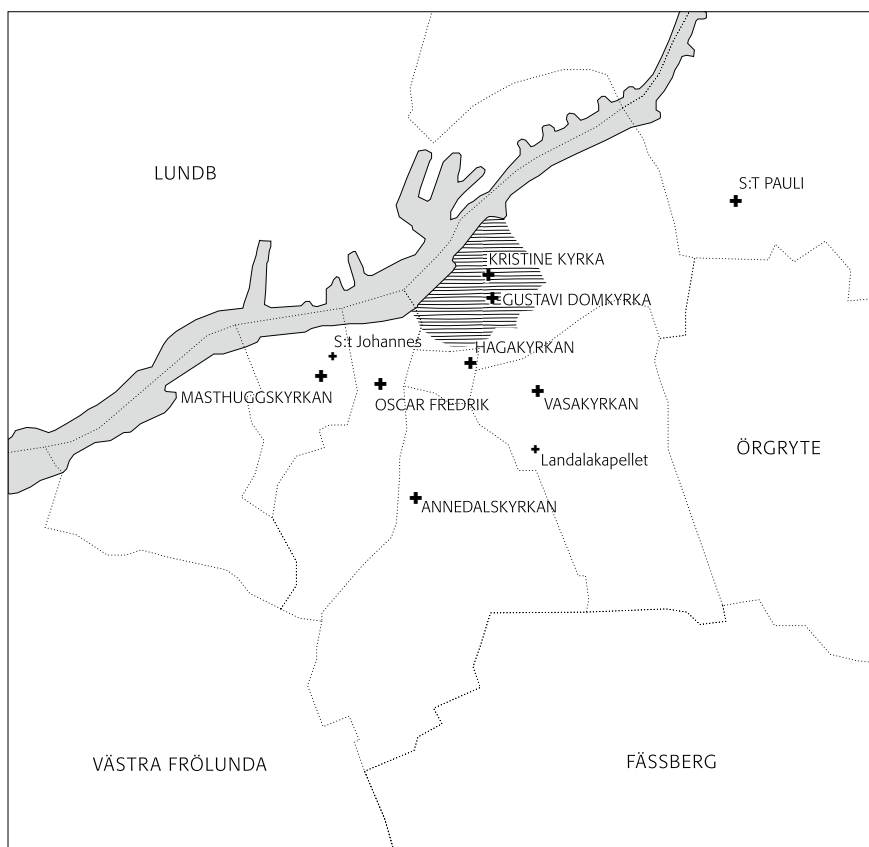
Domkyrkoförsamlingen (för Vasa  
församling)

**Annedalskyrkan, 1910**

Annedals församling

**Masthuggskyrkan, 1914**

Masthuggsförsamlingen



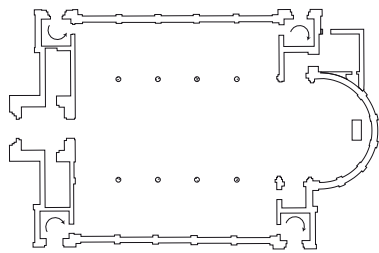
Tab. 2, fig. 64. Församlingskyrkor och kapell inom Göteborgs stads område mellan ca 1860 och 1910. Kartan visar församlingsgränserna efter församlingsdelning 1908, samt läget för de i tabellen upptagna kyrkorna och kapellen. Som orientering i förhållande till stadens centrum visar kartan också läget för de äldre, inom vallgraven belägna församlingskyrkorna Gustavi domkyrka och Kristine kyrka.

industrier och förstäder som anlades utanför Göteborgs dåvarande stadsgräns. Men att kyrkor ersattes av större verkar i några socknar ha rört sig mer om en överskattning av den framtida utvecklingen än om den faktiska folkökningen. En annan orsak till att ett kyrkobyggnadsföretag kom till stånd kunde vara att tidigare avsatta fonderade medel nu vuxit sig tillräckligt stora. Andra direkta anledningar fanns också. Den redan en gång utvidgade gamla kyrkan i Saleby ersattes 1893–94 med en helt ny och större kyrka (fig. 68). Detta påskyndades genom att kyrkan genom komministern i församlingen, Carl-Gustaf Almqvist, för några år blev en central punkt i den kyrkliga väckelsen i Västergötland och lockade dit många gudstjänstbesökare (Malmström 1990). I Eriksberg uppfördes en ny kyrka som följd av en donation av en tidigare församlingsbo. Tre stenkyrkor och en träkyrka fick nyuppföras efter brand.

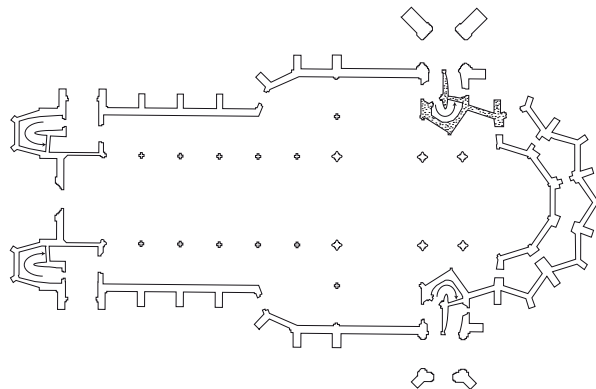
Den befintliga kyrkans skick verkar också ha varit en viktig orsak till att ny kyrka uppfördes. Många nybyggnadsprojekt har uppstått ur diskussioner kring behov av reparationer eller mindre tillbyggnader. Detta verkar ha varit vanligt vid sammanbyggnader, där två intilliggande socknar inom samma pastorat vid samma tidpunkt kunde stå inför behovet att iståndsätta förfallna kyrkor.

Något som troligen inte var ett så obetydligt skäl, trots att det sällan uttalades, var önskan om att få en kyrka som var mer representativ. Detta såväl för socknen, gentemot andra socknar och genomresande, som för Svenska kyrkan gentemot de framväxande alternativen, väckelserörelserna. Många av kyrkorna som revs var små, ålderdomliga, låga och tornlösa, medan de nyuppförda var moderna, rymliga och syntes vida ikring med sina höga torn.

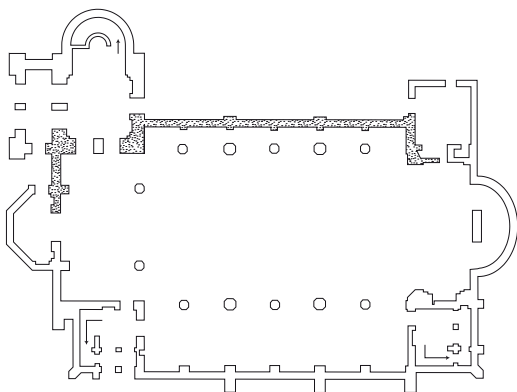
Den gamla kyrkans placering kunde vara en inverkan faktor. Åtminstone passade man i en del församlingar på att uppföra den nya



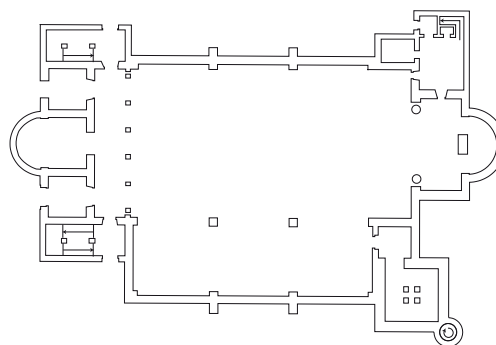
St Pauli, uppförd 1880–82



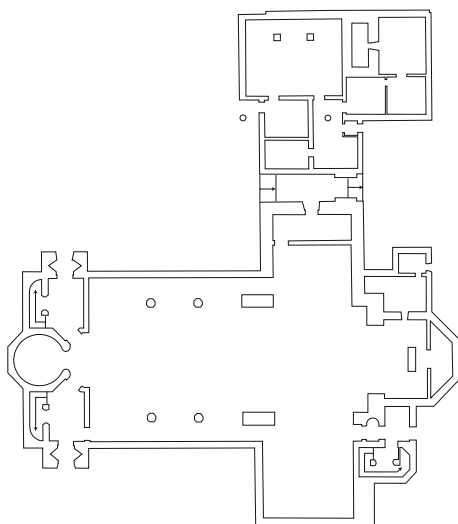
Oscar Fredrik, uppförd 1889–93



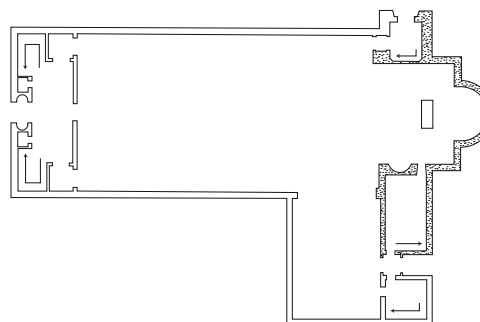
Vasakyrkan, uppförd 1905–09



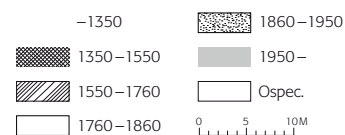
Annedalskyrkan, uppförd 1908–10



Masthuggskyrkan, uppförd 1910–14



Johannebergskyrkan, uppförd 1938–40



kyrkan i ett bättre läge i förhållande till exempelvis ett framvuktionssamhälle. Trots att avståndet mellan kyrkorna i Västergötland inte är särskilt stort i jämförelse med andra delar av Sverige verkar ytterligare minskning av just avståndet till kyrkan ha varit en angelägen fråga, i synnerhet under 1900-talet.

Fig. 65. Församlingskyrkor i Göteborg uppförda i perioden 1860–1950 återgivna i skala 1:800.



Fig. 66. Vasakyrkan i Göteborg. En av flera församlingskyrkor som uppfördes i det expanderande Göteborgs nya stadsdelar. Äldre foto av Sam Lindskog, ATA.

#### NYBYGGANDET 1910–1950

Efter omkring 1910 uppfördes endast tre nya församlingskyrkor som ersättning för äldre och mindre. I Härjevad ersattes en träkyrka 1915 av en stenkyrka. I Norra Kyrketorp togs 1925 en medeltida stenkyrka ur bruk till förmån för en ny (fig. 69). Detta var ovanligt sent för en sådan åtgärd, men man hade sedan länge drivit frågan om att flytta församlingskyrkan närmare stationssamhället Skultorp. I Kinnarumma uppfördes en ny kyrka 1940 som ersättning för en stor kyrka från 1900-talets första år, som var i behov av kostnadskrävande reparationer. De övriga kyrkor som uppfördes efter 1910 tillkom utan att någon äldre togs ur bruk. År 1940 uppfördes i Göteborg en ny stor församlingskyrka, Johannebergskyrkan (fig. 65). Den tillkom som en följd av en församlingsdelning 1929 och fick samma storlek som sekelskiftets stora församlingskyrkor i staden. På några bruksorter som saknade egen kyrka, nämligen i Hönsäter, Viskafors, Strömsfors, Granvik

(Bocksjö) och Forsvik, tillkom kyrkobyggnader eller kapell som uppfördes på bolagets initiativ och bekostnad.

En stor förändring mot tidigare var att församlingen inte längre stod för initiativet och uppförandet av de flesta av kyrkobyggnaderna efter 1910. Ofta kunde visserligen kyrkoherden vara eldsjälens bakom ett kapellbyggnadsprojekt, men det drevs huvudsakligen av en ideellt verkande kyrkobyggnadsstiftelse eller kapellförening, som samlade in pengar och bidrog

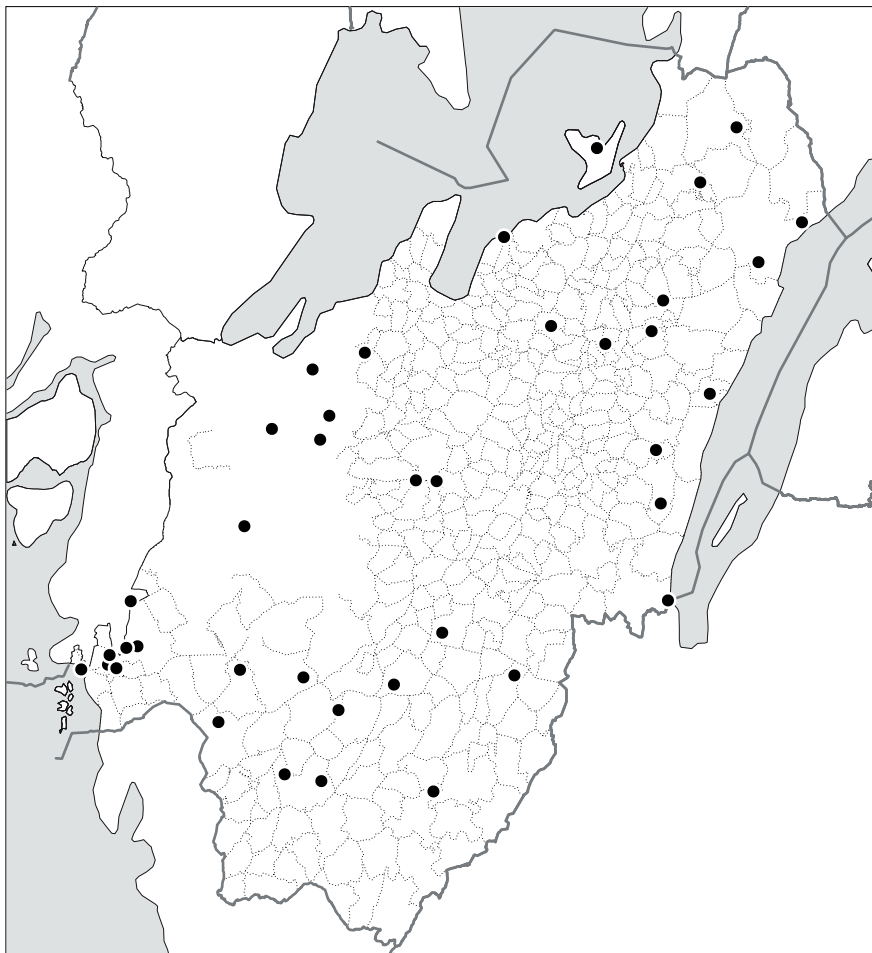


Fig. 67. Bevarade kapell uppförda i perioden 1860–1950.

Tab. 3. Kapell från perioden 1860–1950 med 1950 års församlingstillhörighet. Flera av de församlingar som länge saknat egen kyrka kom under denna period att uppföra kapell, däribland Slädene, Istrum och Malma. Brämaregården bildade egen församling 1961, liksom Älvsborg 1967. Några av de här förtecknade kapellen uppfördes med annat namn, som Älvsborgs kyrka (f.d. Hagens kapell) och Nylöse kyrka (f.d. Gamlestadens kapell).

GÖTEBORGS MASTHUGG	BOLLEBYGD	NYLÖSE	DARETORP
S:t Johannes kyrka 1864–66	Olsfors kyrka 1914–16	Utby kyrka 1923	Blåhults kapell 1935
TORSÖ	TOARP	SLÄDENE	ISTRUM
Fågelö kapell 1882	Målsryds kapell 1915	Slädene kapell 1924	Istrums kapell 1937
GÖTEBORGS JOHANNEBERG	SÄTILA	LUNDBY	TIDAHOLM
Landala kapell 1885	Ubbhults kapell 1915–16	Brämaregårdens k:a 1925	Mobackens kapell 1938
HUDENE	KINNARUMMA	ESSUNGA	HABO
Fåglaviks kapell 1894	Viskafors kyrka 1918–19	Nossebro kyrka 1927	Fiskebäcks kapell 1939
UNDENÄS	VÄSTRA FRÖLUNDA	SKÖVDE	HOVA
Bocksjö kapell 1904–06	Älvsborgs kyrka 1919	Dälernas kapell 1928	Gårdsjö kapell 1939
BJÖRKETORP	GÖTLUNDA	NYLÖSE	VÄNE-ÅSAKA
Hindås kyrka 1912	Brännemo kyrka 1919	Nylöse kyrka 1929	Hedebergs kapell 1939
NÖDINGE	ÖRBY	FREDSBERG	KÄLLUNGA
Surte kyrka 1912	Skene kyrka 1920	Kyrketorps kapell 1931	Källeryds kapell 1943
ÖSTERPLANÅ	SÖDRA VING	HJO	SVENTORP
Hönsätters kapell 1912–14	Trogareds kapell 1921	Svärtans kapell 1931	Suntorps kapell 1933
LÅNGARED	ÖRSÅS	MALMA	ÖRBY
Antens kapell 1914	Strömsfors kapell 1921	Malma kapell 1934	Svånasjö kyrka 1934
TENGENE	GÄLLSTAD	UNDENÄS	
Grästorps kyrka 1914–15	Påbo kapell 1921–23	Forsviks kyrka 1934	

Fig. 68. Saleby kyrka, uppförd 1893-94. Den stora kyrkan uppfördes som ersättning för en medeltida kyrka, som revs i sin helhet eftersom den upplevdes som trång, bl.a. för att församlingens komminister lockade många kyrkbesökare. Kyrkan nyuppfördes från grunden med återanvändande av den gamlas mursten och gavs en arkitektur som associerade till den rivna romanska kyrkan. Foto Göran Lindahl 1997, SvK.



med frivilliga dagsverken. Ett femtontal kapell och mindre kyrkor i landskapet är tillkomna på sådant sätt mellan 1910 och 1940. Kapellen och småkyrkorna från mellankrigstiden ägs i vissa fall ännu av stiftelsen eller föreningen. Många gånger har de dock övertagits av församlingen. I bästa fall skedde detta som en gåva i enlighet med de ursprungliga planerna, i sämre fall som en följd av att föreningen upphört.

Den provisoriska småkyrkan i Skår i Örgryte sammanställdes av två överblivna militärbaracker och invigdes 1948 (ersatt med en ny kyrka 1959). Den utgjorde den första av en grupp på samma sätt konstruerade provisoriska småkyrkor, vilka inledde tillkomsten av det stora antalet stadsdels- och distriktskyrkor som uppfördes under efterkrigstiden. Dessa tillskyndades genom den landsomfattande småkyrkorörelsen, en mer etablerad och organiserad form av de tidigare kapellföreningarna.

#### ÅTERUPPFÖRDA KYRKOR

En intressant företeelse som är karakteristisk för Västergötland dök upp första gången kring år 1900. Den innebar att man i församlingar som efter sammanbyggnad eller sammanslagning förlorat sina kyrkor lät uppföra nya kyrkor eller mindre kapell, gärna på den gamla kyrkplatsen (tab. 4). Ofta kunde detta vara praktiskt betingat genom att ett stationssamhälle åter ökat den sammanbyggda socknens folkmängd, som i Vara och Baltak (fig. 71). Men det verkar också ha varit mer känslomässiga och identitetsskapande skäl som låg bakom, t.ex. beträffande de kapell som uppfördes i Slädene och Malma. Man får intrycket att församlingsborna inte hade glömt att församlingen en gång haft en egen kyrka. I Utby, Svånasjö och Istrum hade den gamla sockenkyrkan rivits redan på 1500-talet. Dessa återuppbyggnader kunde antingen bekostas av församlingen i de fall denna fanns kvar, eller också av en lokal kyrkobyggnadsförening.

FÖRSAMLING	FÖRSVUNNEN KYRKA	ÅTERUPPFÖRD
Östra Tunhem	övergiven 1830, riven 1878	ny kyrka 1900
Vara	riven 1865	ny kyrka 1900-02
Baltak	riven 1839	ny kyrka 1916-17
Utby (Nylöse)	riven på 1500-talet	kapell 1923
Slädene	riven på 1830-talet	kapell 1924
Nylöse	Hospitalskyrkan, övergiven 1882, riven 1911	kapell 1929
Broby	övergiven 1819, murar använda i skolhus 1876, f.d. skolhuset invigt till kyrkorum 1930	
Suntorp	riven omkring 1785	kapell 1933
Malma	riven 1868	kapell 1934
Svänsjö	riven troligen på 1500-talet	kapell 1934
Istrum	riven på 1500-talet	kapell 1937
Fiskebäck	flyttad (till Gustav Adolf) 1780	kapell 1939
<i>Återuppförda efter 1950:</i>		
Friggeråker	riven 1871	ny kyrka 1955
Hällum	riven 1860	ny kyrka 1955
Härlanda	riven på 1500-talet	ny kyrka 1957
Skagen	riven 1825	kapell 1958
Kattunga	riven på 1820-talet	kapell 1962

*Tab. 4. Ett stort antal kyrkor har återuppförts under 1900-talet på eller invid platser för rivna kyrkor, bl. a. sådana som övergivits i samband med sammanbyggnad. Ibland är det fråga om tätorter som i modern tid vuxit upp i kyrkplatsens närhet. Oftare rör det sig dock om utpräglade landsbygdsocknar, där den rivna kyrkans kyrkogård varit i bruk.*

#### KYRKÄTHET

Västergötland kännetecknas av sina många kyrkor och det ofta korta avståndet mellan dem. Detta har också gett upphov till några av de viktigaste frågorna under 1800-talet och 1900-talet. Genom sammanbyggnad minskades antalet kyrkor under 1800-talet. Under 1900-talet har sedan det relativa avståndet mellan kyrkorna ofta uppfattats som stort. Avståndet till församlingskyrkan har varit ett viktigt argument för tillblivelsen av kapell-föreningar och att en kyrka eller ett kapell återuppförts. Genom dessa har antalet kyrkor alltså åter ökat.

I vissa socknar har invånarantalet ökat sedan industri- eller stations-samhällen vuxit upp. Den gamla sockenkyrkan har sedan förstörats för att bättre rymma de allt fler invånarna. Men trots förskjutningen av centralpunkten i socknen har man inte sällan valt att behålla kyrkans gamla placering istället för att flytta den till det nya samhället. Senare har avståndet uppfattats som stort och ett kapell eller en brukskyrka har uppförts i den folkrika delen av socknen. Örby kyrka, t.ex., ersattes 1839 av en ny, en av landskapets största. År 1922 uppfördes genom en kyrkostiftelse en förhållandevis stor kyrka i stationssamhället i socknen, Skene, och 1934 uppfördes ett kapell i Svänsjö. Ett annat exempel är Udenäs socken vars stora kyrka nybyggdes på 1890-talet som ersättning för en brunnen kyrka. På bolagsbekostnad uppfördes 1906 även Bocksjö kapell i socknens östra del, och 1934 ett kapell i Forsvik. I Björketorps socken uppfördes en ny stor församlingskyrka på 1860-talet. Genom en donation uppfördes 1912 även ett kapell i Hindås. Österplana kyrka uppfördes 1874-77 vid sammanbyggnad med Kestad. Österplana gamla kyrka revs, Kestads kyrkas långhus fick stå kvar och togs i bruk för profana ändamål. På Hällekis bruks bekostnad uppfördes 1912 ett kapell i Hönsäter inom socknen, vilket möblerades med bevarad inredning från Österplana rivna kyrka. På 1960-talet rekonstruerades Kestads kyrkas rivna kor och den tidigare övergivna kyrkan användes därefter åter till gudstjänster.

Man kan med hjälp av sådana exempel lätt konstatera att antalet kyrkor ökat under 1900-talet. Detta trots att landsbygdens befolkning har minskat och kyrksamheten gått ned under samma tid. I efterhand kan man

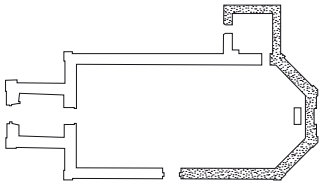
*Fig. 69. Norra Kyrketorps nya kyrka i Skultorp, uppförd 1923–25 efter ritningar av Fredrik Falkenberg. Kyrkan ligger i stationsområdet som vuxit upp ett stycke från den medeltida kyrkan, som även den alltjämt är i bruk. Foto Göran Lindahl 1997, SvK.*



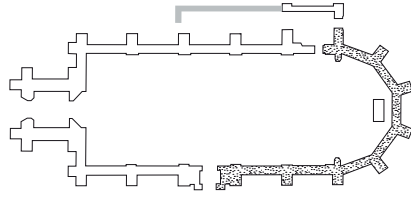
se effekten av att man på 1800-talet hellre valde att riva och förstora den befintliga kyrkan istället för att komplettera den med distriktskyrkor och kapell. Efter ett antal år uppfördes kapell i alla fall. Minnet av de kyrkor som lagts ned har därtill varit så stort att man utan större svårighet kunnat genomföra iståndsättning av övergivna kyrkor eller att återuppföra sådana som rivits. Det som har minskat är avståndet till närmaste kyrka, vilket också ofta varit det som framförts som motiv för uppförandet av nya kapell och kyrkor. Paradoxalt nog har just detta problem senare reducerats kraftigt genom den ökade privatbilismen, körvägarnas höjda standard och införandet av kyrkbuss.

## Planformer och storlek

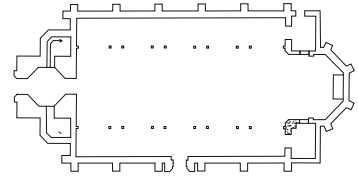
Det stora flertalet av kyrkorna som uppfördes mellan 1860 och 1910 byggdes i sten. Det gjorde också de församlingskyrkor och de övriga större kyrkor som uppfördes mellan 1910 och 1950. De fem församlingskyrkor som uppfördes i trä före 1910 efterträdde träkyrkor. Samtidigt ersattes dock fyra träkyrkor med stenkyrkor. Stenkyrkorna från 1860- och 70-talet uppfördes i gråsten med putsade fasader, medan tegel som konstruktions- och fasadmaterial började bli vanligare under 1880-talet. Under resten av perioden byggdes sedan kyrkor med fasader i natursten, puts eller tegel om vartannat. Valet av fasadmaterial från 1880-talet och framåt verkar snarare ha varit en estetisk eller ideologisk fråga än en ekonomisk eller teknisk. Kapell och andra mindre kyrkor som inte var församlingskyrkor uppfördes under hela perioden 1860–1950 helst i trä, oftast med panelade, ibland reveterade väggar. Eftersom kapell och småkyrkor dominerar kyrkobyggandet efter 1910 kom de flesta nya kyrkobyggnaderna därför att uppföras i trä.



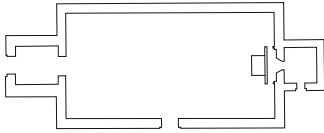
Lekåsa, uppförd 1860



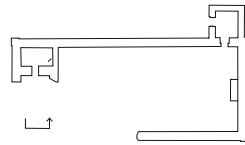
Trollhättan, uppförd 1860-62



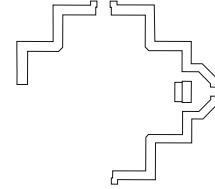
Skallsjö, uppförd 1861-63



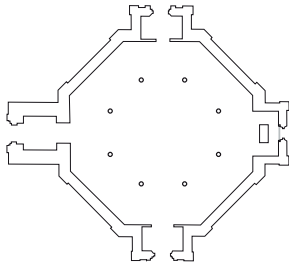
Häggum, uppförd 1864



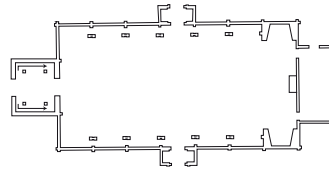
Skallmeja, uppförd 1868



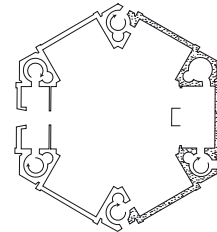
Fyrunga, uppförd 1874



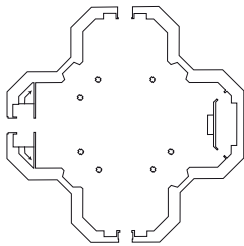
Holmestad, uppförd 1874-75



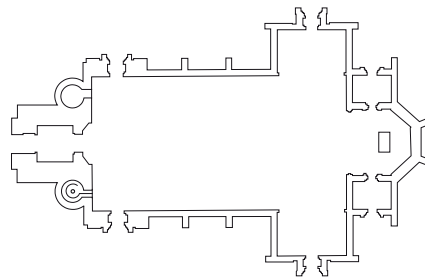
Mårdaklev, uppförd 1875



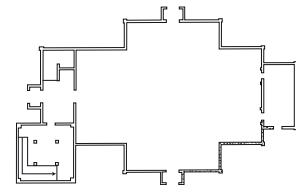
Beateberg, 1877-80



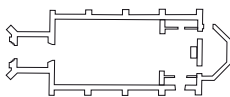
Håle-Täng, uppförd 1883-84



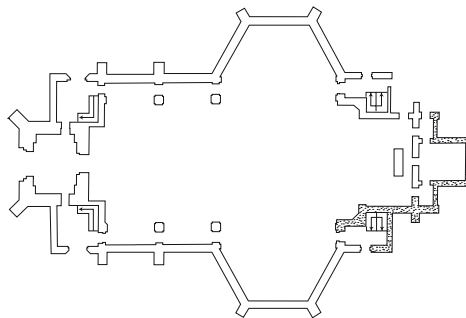
Fässberg (Mölnadal), uppförd 1886-87



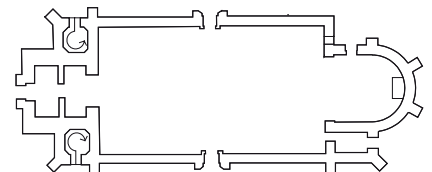
Bjurbäck, uppförd 1897-99



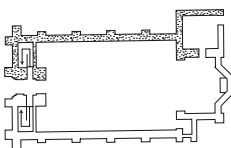
Östra Tunhem, uppförd 1900,  
återuppbyggd efter brand 1946-49



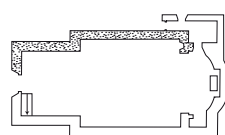
Borås Gustav Adolf, 1902-06



Hyssna nya kyrka, uppförd 1907



Baltak, uppförd 1916-17



Norra Kyrketorps nya kyrka, uppförd 1923-25



Kinnarumma, uppförd 1940

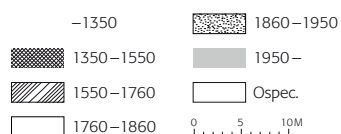


Fig. 71. Baltaks kyrka. Kyrkan uppfördes 1916–17 i socknen som sedan 1839 saknat egen kyrka, då Tidaholms kyrka uppfördes gemensamt för Baltaks och Agnetorps socknar. Kyrkan ritades av arkitekt Georg A. Nilsson och har såväl utvändigt som invändigt slammade tegelmurar. Foto Göran Lindahl 1997, SvK.



Under den första tiden efter 1860 behöll kyrkorummen den planform som varit vanlig sedan 1600- och 1700-talen: ett salformat kyrkorum med rundat eller polygonalt avslutat korparti i öster (fig. 65, 70). Sådan form fick Trollhättan 1862, Fotskäl 1864, Häggesled 1869 och Stenum 1867. Under 1860- och 70-talen blev det allt vanligare att avslutningen i öster gjordes smalare och skiljdes med en båge mot resten av kyrkorummet och alltmer framstod som ett särskilt kor. Korbågen omgärdades i många fall av ett inskriftsband med målat bibelord. Kyrkorummen började modifieras på olika sätt. Några gjordes treskeppiga (Skallsjö 1863, Hassle 1879), andra försågs med korsarmar (Vinköl 1872, Norra Vånga 1876). Under 1870- och 80-talen uppfördes de centralkyrkor, som är ovanligt många i Västergötland. De har antingen korsformad plan (Fyrunga 1874), sexsidig plan (Sävare 1884 m.fl.), oktogonal plan (Mellby 1880, med antydda korsarmar) eller kvadratisk planform (S:t Pauli i Göteborg 1882). Från 1880-talets senare del och en tid framåt var det i princip regel att kyrkorna utformades med tydligt markerat kor, som är märkbart smalare än långhuset. Huvudsakligen har koren tresidig avslutning. Från 1910-talet och framåt markerades skillnaden mellan kor och långhus mindre, med undantag för kyrkor med invändiga kor, där utrymmen på korets sidor tagits i anspråk för sakristia utan att detta markerats i det yttre. Några kor fick en absidial avslutning, de flesta dock en rak avslutning. Från 1920-talet blev salkyrkor utan markerat kor åter vanliga, ibland dock med altaret placerat i en grund nisch.

Kyrkorna från de första årtiondena efter 1860 är strikt symmetriska och försedda med torn mitt för västgaveln. Ett par av centralkyrkorna har torn över kyrkans mitt, liksidiga från alla håll. Symmetrin i kyrkorummet bröts av predikstolen, som med något undantag placerades vid kyrkorummets ena sida. Liksom tidigare under 1800-talet placerades långhusets sidoin-



t urval kyrkor uppförda  
oden 1860–1950 återgivna i  
skala 1:800.

gångar mitt på långsidorna, ibland bara på den ena. Ingången i väster ligger alltid i kyrkans mittlinje och går genom tornet, vars bottenvåning fungerar som vapenhus. Enstaka och viktiga undantag från symmetriregeln fanns redan vid periodens början. S:t Johannes kyrka i Göteborg uppfördes med sidoställt torn så tidigt som på 1860-talet. Vinköls kyrka från 1872 har asymmetrisk ljusföring, ingångar som båda ligger utanför symmetrilinjen och sidoställd klockbärare. Motsvarande gäller Edhems kyrka från 1873, liksom Vinköl ritad av Ernst Jacobsson. Nykyrka och Oscar Fredriks kyrka i Göteborg uppfördes bägge under 1880-talet med sidoställda torn. Annars är det främst under början av 1900-talet som symmetrin delvis luckras upp. Under århundradets första år uppfördes i Göteborg Vasakyrkan, Annedalskyrkan och Masthuggskyrkan, alla med sidoställda torn och ingångar. Kyrkorumen i Vasakyrkan och Annedalskyrkan har försetts med läktare i ett asymmetriskt placerat sidoskepp vid ena långsidan. Efter första världskriget har åter en symmetrisk uppbyggnad dominerat, med undantag av sakristian, som på traditionellt sätt var sidoställd.

Den typ av sakristia som oftast användes var inrymd bakom altaret och avskild av en manshög skärmvägg. Detta förekom inte bara i salkyrkor och kyrkor med vida kor, utan även i kyrkor med smala kor. Sådana sakristior inrättades ännu under de första åren av 1900-talet, vid ombyggnaden av Medelplana så sent som 1902. Sakristior, placerade utanför korets östmur på det sätt som utmärker många nyklassicistiska kyrkor från 1800-talets förra hälft, förekom knappast alls.

På 1860-talet uppträder asymmetriskt placerade sakristior i traditionellt läge i nordöst, så i Äspered från 1861 och Tråvad från 1872. Ofta var dock sakristians funktioner uppdelade genom att arkivet lyfts ut till en egen byggnadsdel, varigenom de bägge byggnadskropparna kunde placeras symmetriskt på var sida om koret som i Skallsjö från 1863. Under 1900-talets början blev det vanligare med asymmetriskt placerade sakristior i nordost. Men, särskilt i mindre kyrkor, förekommer från 1920-talet och framåt ofta den tidigare nämnda lösningen att ett invändigt kor flankeras av sakristia i ena hörnet och i andra hörnet pannrum, passage till predikstol eller bara en djup fönsternisch.

I flera av de stora kyrkorna från 1880-talet och framåt märker man tydligt de ökade krav på förbättrade kommunikationer som utmärker mycket av seklets sena institutionsbyggnader. Detta var ett utslag av ett mer rationellt synsätt och sannolikt kraftigt påskyndat av den uppmärksammade brandkatastrofen i Ringtheater i Wien 1881, som visade på behovet av utrymningsvägar. S:t Pauli kyrka i Göteborg från 1880–82 och Örgryte nya kyrka från 1888–90, ritade av Adrian Crispin Peterson, samt centralkyrkorna i Kungsäter från 1880–81 och Tranemo från 1881–82, ritade av Emil Langlet, har alla tydligt markerade trapphus i hörnen. Även tornen försågs nu med brandsäkra, slutna och rymliga trapphus i särskilda utskjutande sidobyggnader. Trapporna till torn och läktare försågs gärna med egna direktingångar utifrån. Från 1910-talet och framåt blev trapporna långt mer nedtonade. Läktarna var mindre och hade färre sittplatser, men även för torn- och vindstrappor räckte det nu med en mindre uppgång från läktaren. Man anar att trappor från denna tid uppfattades som ett nödvändigt inslag av praktisk natur, som i likhet med uppvärmningsanordningar gärna skulle nedtonas.

Tre av Göteborgskyrkorna, nämligen Vasakyrkan, Annedalskyrkan och Masthuggskyrkan, har en liten kapellutbyggnad, placerad i mittaxeln i västfasaden. I Vasakyrkan avsågs den fungera som begravningskapell, i de två andra som dopkapell. Kapellen fick inte någon direkt efterföljare.

I ett fall på 1920-talet, Brännemo kapell i Götlunda socken, avdelades ett dopkapell söder om koret. I de flesta kyrkorna från åtminstone 1910-talet och framåt placerades dopfunten i kyrkorummets främre del framför församlingen som pendang till predikstolen, ibland vid en liten altarnisch som i Norra Kyrketorp från 1923.

Annedalskyrkan och Masthuggskyrkan i Göteborg hopbyggdes med församlingslokaler, vid den förra lagda i en souterrängvåning. Inte heller det fick någon påtaglig uppföljning förrän flera årtionden senare. Vid 1930-talets slut började ungefär varannan av de nyuppförda kyrkorna och kapellen förses med sammanhängande församlings- eller kyrksalar. Även två av dessa kyrkor ligger i stadsområden.

De nyuppförda kyrkornas storlek varierade kraftigt under perioden. Under 1860- och 70-talen uppfördes ett par riktigt stora kyrkor, t.ex. Larv från 1863–65 och Hassle från 1878–79 vilka ännu konkurrerar med de stora kyrkorna från 1800-talets tidigare del om att vara Västergötlands största landskyrkor. Periodens allra största kyrkor uppfördes dock under 1880-talet och åren efter 1900 i Göteborg i stadens grannsocknar Örgryte och Fässberg under 1880-talet samt i Borås. Ett par stora kyrkor uppfördes under årtiondena mellan 1880 och 1910, t.ex. Tranemo, Saleby och Hyssna, men den tydliga trenden vid denna tid var att de nyuppförda kyrkorna gjordes mindre än tidigare. Hällestad, Östra Tunhem och Tiarp är t.o.m. jämförelsevis små. De nya kyrkorna i Vist och Broddarp fick samma storlek och proportioner som de medeltidskyrkor som revs. Detta beror dock i bägge fallen på att man, när kyrkorna ritades, avsåg att bibehålla de gamla murarna i den nya kyrkan, vilket dock inte skedde.

De kyrkobyggnader som uppfördes under de följande årtiondena håller ungefär samma storlek som dessa små kyrkor. Några av kapellen från 1930-talet är mindre, medan Skene kyrka i Örby socken är stor som en ordinär landskyrka från 1800-talets senare del. Johannebergskyrkan i Göteborg är lika stor som Göteborgskyrkorna från sekelskiftet. Kapellen från perioden är inte nödvändigtvis mindre än sina samtida församlingskyrkor.

## Stilutveckling och arkitekter

Den nyklassicistiska kyrkotyp som beskrivits i föregående översikt var i bruk under lång tid, men dess detaljutformning modifierades tydligt från 1800-talets mitt. Man kan ana olika principer av nyanseringar, som alla, åtminstone vad gäller exteriören, är dekorativt inriktade. En princip kännetecknas av ett mer romaniserande formspråk, en av ett goticerande formspråk och en av ett kvarhållande klassicistiskt formspråk, som fick många likheter med tidens nyrenässans inom profanarkitekturen. Den första visar sig gärna i rundbågsfriser längs takfoten, flersprångiga rundbågade muröppningar och tvådelade ljudgluggar, innefattade av en större båge. Tornhuven kan vara ett lågt pyramidtak eller sadeltak, med eller utan trappgavlar som i Varv och Ullervad från åren kring 1860 samt Öxabäck från 1870-talet. Det goticerande formspråket yttrar sig naturligtvis i spetsbågiga fönster, men också i spetsbågiga takfriser, strävpelare mellan fönstren, höga och odelade tornspiror, gärna med murade gavlar vid takfoten eller delvis åttkantiga torn, exempelvis i Skallsjö och Sjogerstad från mitten av 1860-talet samt Remmene från 1870. Den kvarhållande klassicistiska inriktningen får ett mer detaljerat klassicistiskt formspråk än tidigare. Hörnlisener och horisontella band delar in fasaderna. Tornhuvarna är höga och spetsiga, men avdelade i höjddel av ett karnissvängt basparti, lanterninvåning och former som associerar till pyramider och obelisker, exempelvis i Äspered,



Kinne-Kleva, Larv, alla från 1860-talets mitt. För den sista typen var säkert den av Fredrik Wilhelm Scholander ritade kyrkan i Hemsjö från mitten av 1850-talet av betydelse. Vanligt är dock en kombination av de klassicistiska lisenerna, de romaniserande rundbågsfriserna, portaler med låg vimperg och en hög tornhuv med lanterninvåning, gärna med krönande gavlar. Där återfinns förutom flera av de nämnda formerna i exteriören detaljer i interiören som blir mycket vanliga i landskapets kyrkor under de kommande tre årtiondena, som det av bjälkar indelade tredingstaket och den vida korbågen med inskriftsband.

Fram till 1870-talets mitt dominerade det klassicistiska formspråket, i sin mer nyrenässansartade inriktning. Därefter tog de medeltidsinspireerade formerna överhanden. Kyrkorna från 1860- och 70-talen är murade, med undantag av träkyrkan i Mårdaklev, och i de allra flesta fall putsade. Några arkitekters verk från dessa två årtionden står dock ut mer än andras. Adolf Wilhelm Edelsvärd, som redan på 1850-talet ritade Hagakyrkan, Birgittakapellet och Engelska kyrkan i Göteborg, var även upphovsman till de kring 1860 uppförda kyrkorna i Trollhättan och Jonsered. De flesta av hans kyrkor har tegelfasader och utmärks av ett medvetet nygotiskt formspråk men med klassicistiska proportioner. Invändigt har de någon form av öppen takstol.

*Fig. 72. Beatebergs kyrka, uppförd 1877–80 efter ritningar av arkitekt Emil Langlet. En av denne arkitekts sex kyrkor med sex- eller åttasidig grundplan i landskapet. Foto Göran Lindabl 1982, SvK.*

Med utgångspunkt från Edelsvärds skisser utarbetade Johan August Westerberg och James Souttar ritningar till S:t Johannes kyrka i Göteborg och Västra Frölunda kyrka, bägge uppförda vid 1860-talets mitt i ett goticerande formspråk (Linde Bjur 1999). S:t Johannes har tegelfasader, sidoställt torn vars övre del är utformat som en åttkant, och korsarmar som skär långhusets östra del. På ritningarna till Västra Frölunda kyrka föreslås oputsade naturstensfasader, vilka skulle ha blivit de första inom landskapet. Kyrkan putsades emellertid vid uppförandet. Efter att putsen avlägsnats 1887 står nu naturstensfasaderna bara.

Ernst Jacobsson har ritat kyrkan i Vinköl och Edhems (Vretens) kyrka, bägge från 1870-talets första år och mycket udda för sin tid. Fasaderna är granitklädda, i Edhem med inslag av tegel. Fönstren är höga, smala och kopplade i grupper om tre till fem. Inte bara tornen, utan också ingångarna är asymmetriskt placerade. Vinköls kyrka ger med sin för svenska förhållanden mycket ovanliga klockbärare och sitt långt neddragna yttertak engelska associationer. Andra arkitekter som bör nämnas är de till Överintendentsämbetet knutna Albert Törnqvist, som ritade bl.a. Björkängs (Töreboda) kyrka, vars ritningar även användes till Österplana, och Johan Fredrik Åbom, som ritat flera välproportionerade klassicistiska kyrkor med drag av nyrenässans och medeltidsinspiration, t.ex. Fännesslunda-Grovar, Önum och Torbjörntorp. En av periodens viktigare arkitekter var Fredrik Wilhelm Scholander, som ritat kyrkan i Gärdhem, och som genom sin inflytelserika ställning inom arkitekturundervisningen och inom Överintendentsämbetet bör ha haft en betydande påverkan på kyrkoarkitekturen i allmänhet under 1800-talets senare del.

Från åren kring 1880 och fram till ca 1910 dominerade helt de nymedeltida stilarna. Kyrkornas fasader blev nu sällan putsade, utan tegel eller natursten dominerar. Framförallt 1880-talet blir tiden då 1800-talets katedralliknande stora tegelkyrkor byggs: S:t Pauli, Lundby nya, Fässberg, Örgryte nya och Oscar Fredrik, alla i eller kring Göteborg, samt efter 1890 även Udenäs i Vadsbo. Flera av dem är treskeppiga och några av kyrkorummen täcks av murade valv. Under 1870-talets slut och 1880-talet utgör Emil Langlets sex centralkyrkor ett karakteristiskt inslag i landskapet (fig. 72). De är närapå lika storslagna som de katedralliknande kyrkorna, men deras rumsform och det för Langlet karakteristiska ickegotiska formspråket ger dem en särskild karaktär. Rummen kantas i regel av läktare och täcks av trätak i rika former.

Efter 1880-talets mitt blev trä ett vanligare material i de nybyggda kyrkorna. Dessa försågs med en dekorativ panelarkitektur, som i Landalapakellet i Göteborg och Nykyrka från före 1890 (fig. 73), Naum, Bjurbäck och Hällestad som uppfördes mellan 1890 och 1900. I deras konstruktiva uppbyggnad kan ofta märkas en efterbildning av klockstaplar. I Bjurbäck har gamla kyrkans rivna klockstapel direkt tagits upp som motiv i nya kyrkans torn.

Under främst 1890-talet uppfördes i Västergötland flera kyrkor, inte alltid så stora, som kännetecknas av naturstensfasader hållna i ett välproportionerat nymedeltida formspråk. Sådana är Vistorp och Eriksberg från 1880-talet, Brunn, Saleby, Alboga och Broddarp från 1890-talet samt Ornunga som byggdes efter 1900. Man får lätt intrycket att naturstensfasader sågs som en lokal anpassning till vad man uppfattade som en landskaps-tradition. Inslag av sådan landskapsanpassning kan märkas i Saleby kyrka (fig. 68), vars välstuderade romanska formspråk och kvaderstensmurar i granit synbarligen skall ansluta till Kinnekulletraktens romanska kyrkor. Motsvarande nyromanska formspråk finns under 1890-talet och åren där-



*Fig. 73. Nyrkyrka kyrka, interiör mot öster. Kyrkan uppfördes 1888 i trä efter ritningar av arkitekten Ernst Jacobsson. De invändiga väggarna är laserade med detaljer målade i rött och grönt. Interiören har undgått att ommålas i ljusare färger, som skedde i de flesta likartade kyrkor mellan 1920- och 1960-talen. Foto Göran Lindahl 1997, SvK.*

efter också i Long, Locketorp och Essunga, men kanske tydligast i Suntaks nya kyrka och i Vists kyrka.

Vid sidan av dessa finns en grupp kyrkor, som är hållna i en enklare sorts nygotik. Det är i dessa kyrkor som den nyklassicistiska kyrkotypens planform och proportionering kvarlever tydligast. Tornhuvarna är emellertid spetsiga, formspråket nygotiskt i en starkt reducerad form, eller åtminstone medeltidsinspirerat, och kyrkorna är putsade: Hasslösa, Halna, Flakeberg, Kymbo, Vara, Ekby, alla från 1890-talet eller åren närmast därefter. Efter 1900 uppförs nygotiska kyrkor även i Östra Tunhem, Seglora, Borås, Kinnarumma, Synnerby, Hyssna och Tiarp. Medan Gustav Adolfs kyrka i Borås och nya kyrkan i Hyssna kan sägas vara försök att vidareutveckla det nygotiska formspråket, framstår de övriga som något av sena eftersläntrare till 1880- och 1890-talens kyrkor. Kyrkorna uppfattades därför tidigt som omoderna, ett intryck som snart förstärktes då socknarnas äldre, rivna eller bevarade kyrkor kom att uppmärksammas desto mer. Ett drastiskt exempel på detta är den stora nya kyrkan i Kinnarumma från 1904–07 som revs redan drygt trettio år efter att den stod färdig.

Den arkitekt som mest förknippas med Västsverige under den här perioden är Adrian Crispin Peterson, som också är rikt representerad i Västergötland. Fem av 1880-talets stora tegelkyrkor i och kring Göteborg är ritade av honom, dessutom Seglora, Ornunga och Kinnarumma kyrkor från tiden efter sekelskiftet 1900. Emil Langlet, som redan nämnts, är i landskapet representerad med sex av de tolv centralkyrkor han ritade. Flera av landskapets kyrkor är ritade av arkitekter knutna till Överintendentsämbetet: Saleby och Flakeberg av Gustaf Pettersson, Eriksbergs nya och Oscar Fredrik i Göteborg av Helgo Zettervall samt Suntak och Halna av hans son Folke Zettervall. Kanske framstår 1880-talet i högre grad än de kringliggande årtiondena som den period då nya karaktärsfulla kyrkor av olika

Fig. 74. Hyssna nya kyrka, uppförd 1907 efter ritningar av Tor Thorén. Till interiören är den snarlik ett antal kyrkor från 1800-talets slut. Foto Göran Lindahl 1997, SvK.



typer tillkom, däribland Adrian Crispin Petersons många stora nygotiska treskeppiga kyrkor, Langlets centralkyrkor, Helgo Zettervalls kyrka med granitfasader i Eriksberg, Ernst Jacobssons träkyrka i Nykyrka och den inte tidigare nämnda säregna nygotiska kyrkan i Södra Kedum, ritad av Isak Gustaf Clason.

Mellan 1905 och 1925 uppfördes ett flertal kyrkor, som utmärks av vad som kan uppfattas som olika avståndstaganden från de goticerande formspråken. I kyrkorna märks en förkärlek för tunga, satta former, som gärna övergår skulpturalt i varandra, och för närmast expressionistiskt exponerade grova material, gärna i kombination: granit, hårdbränt tegel och bilade trästockar samt slamputs, genom vilket murens struktur avtecknar sig. Historiska formspråk, gärna lånade från inhemska landskyrkor, och jugendformer kombineras och man kan märka påverkan från samtida amerikanska och tyska arkitekter. Vasakyrkan och Annedalskyrkan i Göteborg samt Södra Härene kyrka uppfördes före 1910. Masthuggskyrkan i Göteborg, Surte, Hönsätters kapell, Olsfors (f.d. Hultafors kapell), Härjevad, Baltak, Viskafors, Älvsborg (f.d. Hagens kapell) uppfördes under 1910-talet. Skene, Utby i Partille socken, Slädene och Norra Kyrketorp tillkom under början av 1920-talet. Ett par kapell, de flesta av trä, som också kan sägas tillhöra samma grupp, har en sinsemellan likartad uppbyggnad med ett litet torn placerat över ingångsgaveln: Hindås, Anten (i tegel), Ubbhult, Trogared (fig. 75). Några kyrkobyggnader som uppfördes under 1910-talet ter sig närmast som eftersläntrande nygotiska kyrkor, men deras traditionella kyrkliga exteriör kombineras med tydliga jugend- eller klassicistiska inslag i interiören, som i Grästorps, Målsryd och Brännemo.

Flera av kyrkorna har ritats av arkitekter eller byggmästare med regional anknytning: Vasakyrkan och Älvsborgs kyrka av Yngve Rasmussen, den senare tillsammans med Karl Magnus Bengtsson, båda verksamma i



*Fig. 75. Trogareds kapell, uppfört 1921. Ett av flera träkapell som byggdes under mellankrigstiden i landskapet. Trogareds kapell byggdes efter egna ritningar av byggmästarna och bröderna Albin och Carl-Wilhelm Gustafsson i Borås. Vissa förändringar ägde rum 1948 efter Axel Forsséns ritningar. Foto Göran Lindabl 1997, SvK.*

Göteborg. Masthuggskyrkan, Surte och Skene kyrkor ritades av Sigfrid Ericson (Göteborg). Byggmästarna Albin och Carl-Wilhelm Gustafsson (Borås) ritade kapellen i Olsfors (Hultafors; ritningarna bearbetade av Folke Zettervall), Grästorp, Ubbhult och Trogared. Lars Kellman (Borås) ritade Östra Tunhems kyrka och Hönsätters kapell, Gustaf Ljungman Viskafors, Johan Jarlén (Göteborg) Antens kapell och Arvid Bjerke (Göteborg) Utby kyrka. Några kyrkor är ritade av stockholmsarkitekter: Södra Härene av Gustaf Améen, Härjevad av Ivar Tengbom, Baltak av Georg A. Nilsson, Slädene av Anders Roland och Norra Kyrketorp av Fredrik Falkenberg.

Kyrkobyggandet från 1920-talets mitt och framåt präglas liksom under 1910-talet av en anknytning till den traditionella landskyrkan, men nu med klart klassicistiska drag. Sådana är: Brämaregårdens kapell i Göteborg, Nossebro kapell, Nylöse (f.d. Gamlestadens kapell) från 1920-talet. Kyrketorps kapell, Forsviks kapell och Svänasjö kapell från åren efter 1930. Gårdsjö kapell och Kinnarumma kyrka från omkring 1940. Under 1930-talet har klassicismen i några kapell blivit alltmer abstrakt: Svärtan, Suntorp, Blåhult, Mobacken och Fiskebäck. I några fall har åtminstone exteriören klart modernistiska drag: Malma kapell, Lagmansereds kyrka och Hedebergs kapell. Samtidigt uppfördes två kyrkor kring år 1940 i en starkt reducerad klassicism, som inte alls associerar till traditionellt inhemskt kyrkobyggande, men däremot till tidigkristen sydeuropeisk arkitektur, som i Johannebergskyrkan i Göteborg. De flesta av kyrkorna under perioden är små och uppförda i trä med panelade ytterväggar. De större kyrkorna är murade med putsade väggar. Endast Johannebergs kyrka har tegelfasader.

Även nu ritade arkitekten Sigfrid Ericson ett stort antal kyrkor: Brämaregården, Svänasjö, Johanneberg i Göteborg och Kinnarumma. Övriga anlidade arkitekter var Bernhard Schill: Svärtans kapell, Suntorps kapell, Hedebergs kapell; Axel Forssén: Malma kapell och Lagmansereds kyrka; R. O. Swensson: Nylöse kyrka samt C. O. Hallström: Forsviks kyrka.



*Byggmästare, Ort*: kända uppförda kyrkor i landskapet, f.d. län (O, P, R), *färdig år*

Tab. 4. Bland kyrkornas byggmästare dominerar byggmästare från Vårsås och Varola samt Sandhults och Bollebygds socknar. Dessa byggmästare var också flitigt anlitade för kyrkobyggen utanför landskapet. Tabellen anger i tur och ordning: byggmästare, verksamhetsort, kända uppförda kyrkor i landskapet (med tidigare länstillhörighet) och år för kyrkans färdigställande. Länsbeteckningar: Göteborgs och Bohus län (O), Älvsborgs län (P), Skaraborgs län (R).

*Peter Anders Pettersson*, Vårsås: Häggum (R) 1864, Kvänum (R) 1867, Fridhem (R) 1868, Vinköl (R) 1872, Norra Vånga (R) 1876, Dala (R) 1878, Nykyrka (R) 1887  
*P. J. Pettersson*, Vårsås: Beateberg (R) 1880, Kungsäter (P) 1881, Tranemo (P) 1881  
*Johannes Larsson*, Lanna, Varola: Varola (R) 1864, Öttum (R) 1872, Tråvad (R) 1873, Mellby (R) 1880, Saleby (R) 1894  
*Per Thorsén*, Varola: Gärdhem (R) 1879, Håle-Täng (R) 1884  
*Gustaf Andersson*, Lanna, Varola: Varola (R) 1864, Tädene (R) 1880, Södra Kedum (R) 1889, Saleby (R) 1894 (med J Larsson)  
*Andreas Persson*, Erikstorp, Bollebygd: Äspered (P) 1862  
*Olaus Persson*, Brattorp, Sandhult (bror till föregående): Björketorp (P) 1861  
*Anders Larsson*, Slättaryd, Sandhult: Kinna (P) 1879 (uppförde dessutom minst 5 kyrkor i Småland)  
*Albin och Carl-Wilhelm Gustafsson*, Pålsbo, Sandhult (kontor i Borås): Surte (Nödinge sn, P) 1912, Grästorp (Tengene sn, R) 1915, Målsryd (Toarps sn, P) 1915, Olsfors (Hultafors, Bollebygd sn, P) 1916, Hagen (Älvsborg, Västra Frölunda sn, O) 1917, Viskafors (Kinnarumma sn, P) 1919, Trogared (Södra Vings sn, P) 1921, Skene (Örby sn, P) 1922

## Byggmästare

Byggmästarna för kyrkorna från perioden 1860–1950 hade i regel regional anknytning, men kom från olika håll i landskapet (tab. 4). Alldeles särskilt dominerar byggmästare från grannsocknarna Vårsås och Varola nära Skövde och byggmästare från grannsocknarna Sandhult och Bollebygd i Sjuhäradsbygden nära Borås (Johansson 1950, Johansson 1997, Wångmark 1963). Den mest betydande byggmästaren från Vårsås var den välrenommerade Peter Anders Pettersson som var verksam från ca 1845 till sin död 1889. Han uppförde Häggum, Fridhem, Vinköl, Norra Vånga, Nykyrka och ytterligare ett stort antal kyrkor inom och utom landskapet. De flesta av de av honom uppförda kyrkorna i Västergötland är belägna på Skara-Varaslätten. Där ligger också huvuddelen av det åtminstone tiotalet kyrkor som uppfördes av olika byggmästare från Varola från ca 1870 till ca 1895. Byggmästarna från Sandhult, varav de flesta antingen var släkt eller kollegor med varandra, var huvudsakligen verksamma i Västergötland före 1860, men uppförde mellan 1860 och 1890 ett par kyrkor i Sjuhäradsbygden. Flertalet av deras kyrkor ligger utanför landskapet, i Småland eller Halland. Från en av byggmästarläkterna i Sandhult kom dock även byggmästarbröderna Albin och Carl Wilhelm Gustafsson med kontor i Borås, vilka uppförde huvuddelen av de småkyrkor som tillkom under 1910- och 20-talen. De flesta ligger i Sjuhäradsbygden eller kring Göteborg, och flera har uppförts efter egna ritningar (se ovan).

## Interiör och inredning

Det tidiga 1800-talets kyrkorum blev gradvis mörkare under 1800-talets senare årtionden. I kyrkor från 1880-talet till omkring 1910 är emellertid kyrkorummen påfallande mörka och fönstren mindre. Väggarna är försedda med dekormålningar, fönstren med glasmålningar. I träkyrkor, som Nykyrka och Bjurbäck, målades de panelade innerväggarna med mörk fer-



*Fig. 76. Lerums kyrka. Kyrkan, som till sin kärna härrör från 1600-talet, har målningar av Christian Drab i långhus och kor från 1750. Kyrkan tillbyggdes 1899–1900 med korsarmar och sakristia. Korsarmarnas innertak utfördes likt det befintliga och dekorerades med molnformationer och änglar, målade av Reinhold Callmander. Altartavlan är målade av Anna Virgin. Foto Göran Lindahl 1997, SvK.*

nissa. De mörka rummen möjliggjordes antagligen, åtminstone i städerna, genom införandet av gasljusbelysning. Under 1910-talet blev kyrkorummens färgsättning åter markant ljusare, utan att fördenskull fönstrens yta ökade. Fönster bakom altaret undveks dock i möjligaste mån.

Omkring 1900 återkommer de rikt målade innertaken som utmärker landskapets kyrkorum från tiden före 1800-talet. Artisten Anders Gustaf Ljungström utförde figurativa takmålningar i Dalums kyrka redan 1882 och i Näs kyrka 1885. När Lerums och Sätilla kyrkor utvidgades, iskarvades de målade 1700-talstaken med nya målningar som tog upp de gamlas färg och form, i Lerum utfört av Reinhold Callmander 1900 (fig. 76), i Sätilla av Wilhelm Dalholm 1901. John Hedæus utförde takmålningar i ett flertal kyrkor, både äldre, som Brämhults kyrka 1925, och nya, som Skene 1922 uppförda kyrka (Örby socken). John Sten utförde 1919 takmålningarna i Utby (Partille socken). Albert Eldh gjorde vägg- och valvmålningar i Oscar Fredriks kyrka i Göteborg 1915 och i Vasakyrkan i Göteborg 1918–19 och 1926.

Glasmålningar har satts in i många kyrkors östfönster. Konstnärer som gjort kartonger är Reinhold Callmander i Göteborgs Kristine, Yngve Lundström i Tived 1922 och John Hedæus i Örsås 1932. Flest gjorde dock Albert Eldh: i Kinna under 1920-talet, Hagakyrkan i Göteborg 1924 och 1934, Oscar Fredrik i Göteborg 1938 och Ljushult 1930.

Anders Gustaf Ljungström målade altartavlor med figurativt motiv i åtminstone 20 av de över 50 kyrkor i landskapet där han skall ha utfört arbeten från 1850-talet till seklets slut (Beerståhl 1977–78). Bland andra konstnärer som under 1800-talets andra hälft utfört altartavlor kan nämnas Birger Lignell i Vårsås 1863, Sven Linderöth i Uvered 1887, Ludvig Frid

i Otterstad 1896 och Kinna, Bertha Maria Ahlgren i Länghem, Adelaide Leuhusen i Hassle 1880 samt Anna Virgin i Vistorp 1887 och Lerum 1900. Några konstnärer till målade altartavlor under 1900-talet har varit: John Hedæus, som vid sidan av tak- och väggmålari också utfört flera altartavlor, Sigrid Oxenstierna i Hömb 1928–29, Paul Petersén i Ödenäs 1933 och Bo Beskow i Alingsås stadskyrka 1945. Under samma tid har flera kyrkor försetts med altaruppsatser i skulptur eller relief, snidade av Ninnan Santeson i Masthuggskyrkan 1921–22, Henry Nilsson i Utby (Partille socken) ca 1919 och Axel Wallenberg i Lekåsa 1943–44.

Inredningen ritades från åtminstone 1870-talet och framåt av kyrkans arkitekt. Några kyrkor från 1860-talet i södra Sjuhäradsbygden har predikstolar av den typ med runda korgar och balusterdockor som introducerades några årtionden tidigare av Johannes Andersson i Ölsbo i Mjölby och som fått stor spridning i gränsområdet mellan Halland, Västergötland och Småland (Andersson 1991).

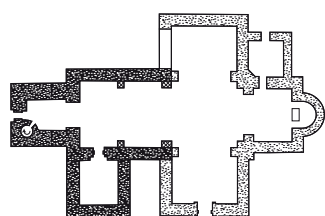
Bänkinredningarna i kyrkorna från 1860-talet är oftast försedda med bänkdörrar, men kyrkorna har ibland försetts med öppen bänkinredning som i Tämta och Äspered. Från och med början av 1870-talet har kyrkorna uteslutande öppen bänkinredning med livfullt och dekorativt formade gavlar. Gavlarna blev mer strikta under seklets slut och utformade i nygotik eller nyrenässans. De övergick kring sekelskiftet till jugendformer och under 1910-talet till mer klassicistiska rektangulära former med profiler och släta marmorade ytor, en utformning som öppen bänkinredning bibehöll under flera årtionden framåt. I Johannebergskyrkan i Göteborg är bänkarna från 1940 modernistiskt utformade med släta, rundade och bekvämt bakåtlutade gavlar.

## Planförändringar

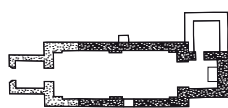
I jämförelse med nybyggnadernas antal framstår periodens viktigare planförändringar som få (se appendix, fig. 77). Hälften av dem skedde under 1900-talets första tio år. Vid samma tid genomfördes de sista rivningarna till förmån för nya kyrkor. Möjligen kan det ringa antalet ombyggnader tolkas som att man först vid sekelskiftet såg detta som ett realistiskt alternativ till total nybyggnad. Nedgången i antalet ombyggnader därefter kan hänga samman med att kyrkorna inte längre framstod som för små, dels en förändrad syn på rivning och förändringar av äldre kyrkor.

Valstad och Sätilla kyrkor förstörades kraftigt 1890 respektive 1900 genom att ett helt nytt korparti uppfördes med stora korsarmar öster om det kvarstående långhuset. Tilläggen anpassades omsorgsfullt till den befintliga kyrkan, i det förra fallet en liten romansk absidkyrka, i det senare en salkyrka från 1720-talet, genom att den nya koravslutningen i bägge fallen utfördes närmast som en kopia av den avlägsnade, fast placerad längre österut. I Ekby (1902), Medelplana (1902) och Dannike (1909) uppfördes ett nytt kor intill en äldre salkyrka. I Fors (1900) och Högstena (1907) förstörades kyrkorummet genom att långhuset istället förlängdes åt väster. I Lerum tillbyggdes nya korsarmar (1900). I samband med dessa tillbyggnader genomgick också det övriga kyrkorummet stora karaktärsförändringar. De ombyggnader av kyrkorummet som genomfördes syftade alltså oftast till att förstora det. Detta skedde ännu 1924 i Gillstad genom tillbyggnad av ett torn, vars bottenvåning även fungerade som en förlängning av långhuset.

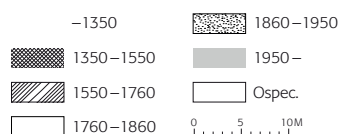
I några fall gjordes rummet mindre. Så skedde i Tun 1887 och Gudhem 1897–1900. Där avdelades långhusets östra del till ett tydligt avgränsat och



Valstad, om- och tillbyggd i öster 1890



Högstena, ombyggd i väster 1907



*t urval kyrkor som genomgått viktigare planförändring under perioden 1860–1950 återgivna i skala 1:800.*

välvt kor. En genomgripande förändring av östpartiet har även skett i Dala kyrka, där 1870-talskyrkans polygona kor revs och ersattes med en rak östavslutning av långhuset.

Mellan 1860 och 1950 uppfördes ett drygt tjugotal torn vid kyrkor som tidigare varit tornlösa. Ytterligare ett par murade torn byggdes vid stenkyrkor som dittills haft torn av trä. Särskilt på 1890-talet tillkom flera torn, i övrigt var tornbyggnadsföretagen jämnt fördelade över periodens årtionden. Flertalet av de kyrkor som vid denna tid försågs med torn ligger i Falbygden och i ett stråk från Källand till gränsen mot Dalsland, särskilt de kyrkor som kompletterades med torn under 1910-, 20- och 30-talen. Under 1800-talets senare del skiljer sig inte de sekundärt tillkomna tornen från samtida nyuppförda kyrkors torn. Under årtiondena kring 1900 anpassades formen gärna till kyrkobyggnadens huvudkaraktär, som när tornen i Främestad och Gudhem försågs med barockinspirerade huvar och när tidigmedeltida kyrkor som Asklanda och Hängsdala fick torn med pyramidhuv och ett romanskt inspirerat formspråk. Under senare årtionden gavs huvarna ofta en mer allmänt spetsig form, däribland i Tengene, Upphärad och Norra Kedum. Ett påfallande stort antal torn från omkring 1890 till cirka 1910 har yttermurar med blottlagda tuktade granitkvadrar. Av de yngre tornen har några ritats av Axel Forssén. Det sista av dessa byggdes i Fors 1950–52. Andra arkitekter är Ragnar Hjorth som ritat tornet i Gillstad, Fredrik Falkenberg i Öra och Arre Essén i Åsbräcka.

När torn uppfördes i väster flyttades gärna huvudingången hit. Samtidigt revs inte sällan ett äldre vapenhus, beläget i väster eller söder. I några fall uppfördes dock nya vapenhus och äldre av trä ersattes av murade på samma plats.

Under perioden uppfördes ett stort antal sakristior vid kyrkor i landskapet. I regel ersatte de nya sakristiorna avskärmade utrymmen i kyrkorummet, placerade bakom altaret eller invid predikstolen. Sakristiorna är murade utom i de fall de uppfördes vid träkyrkor. Sakristiebyggandet startade omkring år 1890 och fram till periodens slut hade runt 50 kyrkor som tidigare saknat särskild sakristia försetts med sådan. Hälften av dessa 50 tillkom mellan 1925 och 1940, med särskild koncentration till de sista åren av 1930-talet. Ofta tillkom sakristian i samband med att torn uppfördes. Sakristian har i regel placerats norr om koret. Alternativa placeringar var under 1800-talets senare del öster om koret och under 1900-talet vid korets sydsida. Flera av kyrkorna som kompletterades med sakristia finns bland landskapets många små, tornlösa medeltidskyrkor, som utvidgats under 1600- och 1700-talen. Under periodens tidigare del fick dessutom många kyrkor från 1600- och 1700-talen sakristior, medan det under 1930-talet gärna rörde sig om sena 1800-talskyrkor, där man vid restaureringar velat flytta altaret mot östväggen och avlägsna skärmväggen för sakristia bakom altaret. Huvuddelen av de kyrkor, som före ca 1920 försågs med sakristia, ligger på Skara-Varaslätten, i Falbygden och på Vadsboslätten. Efter ca 1920 uppfördes sakristior oftast vid kyrkor i Sjuhäradsbygden och kring Göteborg.

I Tostared uppfördes 1864 en mindre sidobyggnad med sittplatser för baron Carl Bennet, Äskekärr. Efter 1860 tillkom annars få sådana herrskapsarrangemang i kyrkorummen. Snarare fanns exempel på motsatsen. I Bjurums kyrka utrevs t.ex. gravkoret för Lillie till Stora Bjurum vid korets förändring 1902–03. Samtidigt avlägsnades östläktaren. Östläktare, som ibland kan kopplas till herrskapsfunktioner, avlägsnades ofta under åren kring sekelskiftet 1900. Ett sent inslag av herrskapsfunktion utgör dock

gravkoret från 1930-talet vid Edåsa kyrka, uppfört som kolumbarium för innehavaren av Torestorp och donatorn till ödekyrkans restaurering, riksdagsmannen Ernst A. Lundell.

## Övergivna och rivna kyrkor

Under 1800-talets sista decennier skedde en påtaglig förändring vad gäller synen på de äldre kyrkorna och deras inventarier. Under tidigare perioder har man ofta låtit äldre murar ingå i den nyuppförda kyrkan, men detta blir nu mycket ovanligt. Man får intrycket av att man inte litade på de äldre murarnas beständighet. När de gamla kyrkorna i Saleby och Synnerby ersattes av nya, revs de stadiga medeltidstornen (1893 respektive 1904), sannolikt med viss möda, och nya torn uppfördes till de nya kyrkorna på samma plats. Broddarps kyrka skulle 1897 genomgå en ombyggnad och ett västtorn skulle uppföras intill den gamla kyrkan med delvis medeltida murar, som skulle förses med nytt innertak och nya fönster. Då revs, tvärt emot ritningens föreskrift, den gamla kyrkans murar bort helt och hållet, och de nya uppfördes med samma mått.

Undantag finns dock där äldre kyrkors delar har återanvänts. I flertalet fall gällde det emellertid förhållandevis nya murar, som stod kvar efter brand. Sådana kyrkor är Södra Kedum, uppförd 1887 och brunnen 1917, samt Östra Tunhem, uppförd 1900 och brunnen 1938. När kyrkan i Kalv från 1835 återställdes efter brand 1896 nyuppfördes dock tornet. Det enda äldre torn som bibehölls i en ny kyrka, i Näs från 1880-talet, var uppfört på 1840-talet. Äldre inredning sattes före 1900 sällan upp i den nya kyrkan och ofta verkar varken takpaneler eller mursten ha återanvänts (något som gällde ännu vid rivningen av 1907 års kyrka i Kinnarumma på 1940-talet). I flera fall lämnades uppenbarligen gamla kyrkan åt sitt öde i det skick den befann sig efter sista gudstjänsten, något som varit helt otänkbart under perioder då gamla kyrkans material var en viktig tillgång vid uppförandet av den nya. Detta sätt att överge den gamla kyrkan har emellertid räddat flera äldre kyrkor genom att de senare kunnat tas om hand av fornminnesföreningar eller andra intresserade (fig. 78).

I Skallsjö underhölls gamla kyrkan i flera år efter att den övergivits på 1860-talet, men revs efter trettio år, då underhållet försumrats en tid. Flera kyrkor revs emellertid på en gång eller förföll fort till ruiner. När nybyggnaden skulle äga rum på samma plats som den gamla inleddes byggandet med att den gamla revs. Att några kyrkor kom att stå kvar som ödekyrkor verkar ha berott mindre på pietet än på att varken platsen eller materialet behövde tas i anspråk för den nya.

Genom främst museimannen Sanfrid Welins vältagna och ofta suggestiva exteriör- och interiörfotografier av de kyrkor som stod inför rivning finns flera av dem någorlunda dokumenterade. Dessa bilder gör dock inte saknaden av dem mindre. Påfallande är att rivningarna genomfördes ovanligt sent, när de borde ha uppmärksammats av fler än Welin. Detta gäller rivningar av kyrkor som Kymbo, Hasslösa och Saleby på 1890-talet, den ovanligt märkliga kyrkan i Synnerby 1904 och den, kanske inte så märkliga, men påfallande sent rivna gamla kyrkan i Tiarp 1911. Att dessa rivningar kunde genomföras är svårt att i efterhand förstå, eftersom just kyrkor av denna typ skulle komma att utgöra ett ideal för den då framväxande nationalromantiken. Arkitekten Axel Anderberg konstaterade i en artikel i Svenska Dagbladet 1907 angående rivningen av Synnerby kyrka: ”I början af 20:de århundradet har man sålunda ej nått längre i kultur, än att man onödigtvis sätter en dylik våldshandling ifråga och äfven lyckas få



Fig. 78. Hyssna gamla kyrka. Den under 1700-talet ombyggda medeltida kyrkan lämnades öde 1907, då nya kyrkan stod färdig några kilometer bort. Den gamla kyrkan restaurerades 1922–23 och har senare använts för gudstjänster sommartid. I och med att kyrkan togs ur bruk som församlingens huvudkyrka har den undgått de återkommande nymålningar och bekvämlighetsförbättringar som många andra kyrkor genomgått. T.ex. har den delvis omålade bänkinredningen bevarats utan att riktas eller ommålas. Foto Göran Lindahl 1997, SvK.

kungligt sigill på dess berättigande.” De tryckta beskrivningarna av Västergötlands socknar i det av Otto Sjögren utgivna verket *Sverige, geografisk, topografisk, statistisk beskrifning* (1913–16) kommenterar genomgående kyrkor som hade rivits några årtionden tidigare och avbildar också flera av dem i bild. De små socknarna hade knappast presenterats i tryckt form på motsvarande sätt tidigare, så publikationer av den typen bör ha väckt vissa lokala reaktioner eftersom de som fattat rivningsbesluten något tiotal år tidigare i flera fall ännu innehade sina positioner.

## Restaureringar

### RESTAURERINGAR FÖRE CA 1920

En översikt över restaureringar i Västergötland efter 1860 börjar lämpligen med Skara domkyrkas omvandling 1886–94 under ledning av Helgo Zettervall och under överinseende av riksantikvarie Hans Hildebrand. Domkyrkan genomgick vad som av samtiden måste ha uppfattats som en äreräddning. Äldre foton visar dess skick före restaureringen med norra tornet till hälften nedrivet sedan 1872, och med fasader med en för tidens ögon störande blandning av medeltida arkitektur och påbörjade omvandlingsprojekt i klassicistisk, respektive tidig nygotisk anda. Ett kopparstick i *Suecia antiqua et hodierna* visade den resning domkyrkan tidigare haft med spetsiga torn. Samtidigt vittnade de kvarvarande äldre murarna om en förgången tids arkitektur av samma typ som även gick att finna i de nyrestaurerade katedralerna på kontinenten. Domkyrkans tillstånd måste vid 1800-talets slut ha framstått som ett skönhetsproblem för stadsbilden efter den ansevärd karaktärsförändring omgivningarna genomgick i och

med tillkomsten av det av Johan Fredrik Åbom ritade bibliotekshuset från 1855–57 och det av Zettervall ritade läroverket från 1871. Båda de nya byggnaderna försågs med medeltidsinspirerad fasadarkitektur, om än av olika karaktär. Genom restaureringen fick Zettervall avsluta den långa omvandlingsprocess med många påbörjade eller oavslutade förslag till att åter ge kyrkan en enhetlig gestalt efter 1719 års brand, som engagerat både Carl Johan Cronstedt, Louis Jean Desprez, Fredrik Blom, Johan Adolf Hawerman och Johan Fredrik Åbom. Först nu fanns de ekonomiska förutsättningarna. Restaureringen 1886–94 rensade bort de tidigare arkitekternas tillägg och preparerade fram de murar som dels uppfattades tillhöra den huvudsakliga höggotiska byggnadsepoken och som dels klarade tidens höga hållfasthetskrav. Utifrån dessa förutsättningar nyskapades en kyrkobyggnad som återgav något av den anda som den mest dominerande arkitekturen angav. Denna helhetsgestalt förutsatte också en nygestaltning av inredningen.

Likartade äreräddningar genomgick kring sekelskiftet 1900 också Våmbs kyrka utanför Skövde och Husaby kyrka vid Kinnekulle. Båda kyrkorna är välbevarade sedan tidig medeltid och till den senare är även historiska händelser knutna. I bägge fallen bortrevs senare tillbyggda vapenhus och sakristior, även om de var av hög ålder. Murarnas ytter- och innerputs avlägsnades och senare fönster- och portalöppningar, liksom inredningen, nygestaltades i en med kyrkobyggnaden enhetlig anda. Den romanska arkitektur som präglar bl.a. dessa bägge kyrkor kom att uppfattas som något typiskt för landskapet och återfinns i samtida nya kyrkor som Vist och Suntak (se ovan), och i omgestaltningar av äldre kyrkor som Asklanda, Hångsdala och Grevbäck. Förändringar av detta slag hade naturligtvis inte bara estetiska skäl som grund, utan var liksom i Skara påkallade av kyrkans tekniska tillstånd och sannolikt en förbättrad ekonomisk situation (fig. 79). Läckande tak – gärna sotade av den nyinstallerade kaminen – och fuktskadade väggar behövde åtgärdas. Slopade bänkinredning och gistna bänkdörrar i kombination med önskemål om bättre sittkomfort motiverade ny öppen bänkinredning. Då många kyrkor nu försågs med orgel krävde denna större och kraftigare läktare och ibland också högre takhöjd. Detta i kombination med tidens prydlighetsideal och känsla för rymd och resning i rummet ledde till att låga innertak ersattes. Plana tak, spegelvalv och flacka stickbågiga innertak utbyttes gärna mot panelade tredingstak, ibland med delvis synlig takstol, liknande dem i samtida nyuppförda kyrkor. Oftast behölls dock innertaket, men ommålades eller kläddes med pärlspåntspanel. Ny innertakpanel laserades i regel, gärna i olika mörka toner. Inre dekormålning utfördes i många kyrkor, inte sällan i sådana kyrkor som hade uppförts under 1800-talets förra hälft och mitt och som nu uppfattades som kala. Dekormåleri i västgötska kyrkor vid denna tid inskränkte sig dock i regel till inskriftsband, diskreta mönstrade dekorfriser, målade bröstningar och inramande väggfält. Ännu under 1800-talets slut förekom att rikt bemålade innertak från 1700-talet målades eller panelades över. Ibland utfördes figurativa målningar kring altarpupsatsen, särskilt i de kyrkor som Anders Gustaf Ljungström arbetade i (se ovan).

#### RESTAURERINGAR CA 1920 TILL CA 1960

Efter första världskriget och fram till ett stycke in på 1960-talet utfördes ett stort antal restaureringar som sinsemellan uppvisar likartade karakteristiska drag. Problemen var delvis desamma som vid sekelskiftet 1900. Underhållsbehov, fuktvandring i tak, väggar eller golv, otillräckliga och sotande kaminer, obekväma bänkar och störande motljus från fönster



bakom altaret var det som motiverade restaureringen men de utförda restaureringarna visar också hur starkt de rent estetiska skälen dominerade. Utmärkande var en vilja att avlägsna det sena 1800-talets och tidiga 1900-talets dekorativa inslag, såväl i äldre under den tiden restaurerade kyrkor, som i nyuppförda kyrkor från den perioden. Rikt dekorativa inslag uppfattades som oroliga och förenklades, mörka interiörer ersattes av ljusare och starka färger ersattes av pastellfärger, gärna marmoreringsmålade och i olika diskreta gråtoner; laserade ytor med synlig träådring täckmålades. Väg- och takmålningar togs fram under putslager eller övermålning, såväl medeltida kalkmålningar, som målade innertak från 1600- och 1700-talet. Äldre inredningsföremål, som predikstolar och altaruppsatser återinsattes. Detta dels för att komma till rätta med en avsaknad av historisk förankring som man uppfattade att interiörerna ofta belastades av, dels för att också berika rummen med bildkonst. Detta behov tillgodosågs i hög grad också genom ny konst, vilket framgår av det stora antalet nytillverkade målade eller skurna altaruppsatser och skulpterade predikstolar som finns från tiden. Östfönster sattes för eller försågs med ljusdämpande glasmålningar. Tredingstak och innertak med synlig takstol doldes ibland av ett putsat flackt tunnvalv eller klöverblad-valv i trä. Rikt dekorerade bänkgavlar från 1800-talet ersattes av enkla rektangulära. Äldre slutna bänkar ombyggdes gärna genom att avståndet mellan ryggstöden ökades samtidigt som sittbräden och ryggstöd gavs en mer komfortabel lutning. Det tydligaste exemplet på dessa omdaningars konstnärliga ambitioner är Borås Gustav Adolfs kyrkas omvandling

*Fig. 79. Östra Gerums kyrka inför en förestående restaurering på 1890-talet. I samband med denna allmänna upprustning försågs också kyrkan med ny sakristia, vilken tidigare inrymts i absiden. Foto Knut Pettersson 1892, ATA.*



1950–52, då ett flertal konstnärer fick uppdrag för kyrkans utsmyckning, i samma anda som Stockholms Stadshus och flera senare tillkomna offentliga byggnader.

Skara domkyrka, restaurerad 1947–49 under ledning av Ivar Tengbom, är ett åskådligt exempel även för denna restaureringsperiod. Den av Sigurd Curman ledda restaureringen av Varnhems klosterkyrka 1918–23 är ett annat. Några kyrkors interiörer omvandlades påtagligt, som de delvis medeltida kyrkorna Hömb, Asklanda och Grevbäck och de sena 1800-talskyrkorna i Vist, Töreboda och Brunn. De restaurerade interiörerna visar nu, liksom tidigare, stor överensstämmelse med nyuppförda kyrkor från perioden.

## Efter ca 1960

Ännu efter 1960 har det genomförts ett par tämligen genomgripande omvandlingar av kyrkorum i samband med restaureringar. Den viktigaste skillnaden i förhållande till de föregående årtiondena är att tilläggen omkring 1960 började ges en uttalat modernistisk form, som tydligt markerade sin senare tillkomsttid. Götene kyrka, restaurerad efter förslag av Erik Lundberg 1963–66 och Skövde kyrka, restaurerad under ledning av Yngve Tegnér 1972, är tydliga och ofta framlyfta exempel på detta. I övrigt är motsvarande genomgripande förändringar ovanliga i landskapet vid denna tid. Karaktärsförändringar har dock genomförts i stort antal. Dessa har i regel bestått i ny färgsättning av rummet i samband med ommålning. Ofta har mellankrigstidens diskreta färger på inredningen ersatts av ljusare och kraftigare med tydlig kontrastverkan. Andra vanliga förändringar är läktarunderbyggnader i kyrkans västra del för kapprum, samtalsrum, toaletter, sakristia, lillkyrka eller samlingsrum. Samtidigt har bänkarna i kyrkans främre del tagits bort. Förändringarna har ofta motiverats med att antalet sittplatser är för stort och att behov finns av utrymmen för olika servicefunktioner och större plats behövs i koret. Det sista hänger nära samman med kyrkornas utökade och mer varierade musikutbud, som även medfört ny lös inredning i korpartiet, som piano, lösa stolar, notställ m.m. och flyttbara altarringar. Andra mycket vanliga nytillskott är en ambon, ett flyttbart fristående altare och kororgel.

Under 1980- och 90-talen har åter stor möda lagts på att nya tillägg inte skall särskiljas från rummets övriga inredning. Sedan 1980-talets slut kan man märka en tydlig trend att restaurera det sena 1800-talets och tidiga 1900-talets kyrkorum på så sätt att sekundärt övertäckta snickerier tas fram eller att ursprungliga dekormålningar och inredningens färgsättning rekonstrueras. I regel har detta genomförts på bekostnad av 1930-, 40- och 50-talens interiörgestaltningar. Så har skett i Bjurums kyrka 1994–95 och i Örgryte nya kyrka senare under 1990-talet. Mer genomgripande är förändringarna i Västra Frölunda kyrka 1989 och i Vara kyrka 1994. I bägge fallen har man tagit fram en delvis öppen takstol, som dolts av rundvälvda innertak från Axel Forsséns restaurering på 1930-talet. I Västra Frölunda avlägsnades även de pelarrader som delade upp rummet i tre skepp och en vägg som avskilde kyrkans östra del till samlingshall, allt tillkommet vid Forsséns restaurering (fig. 81).

När det gäller restaureringar kan konstateras att Västergötland har flera kyrkor som utgör tacksamma objekt att visa upp som exempel på svensk kyrkorestaurerings historia under 1800- och 1900-talen. Varnhem, Skara, Skövde, och Götene brukar ofta lyftas fram. Bland många andra lämpliga exempel kan nämnas Grevbäck, Våmb, Hömb, Asklanda, Tranemo, Borås



Gustaf Adolf, Vänersborg, Dala, Mårdaklev (fig. 80), Udenäs, Göteborgs S:t Pauli och Västra Frölunda.

Översikten över restaureringarna i Västergötland slutar där den började, med Skara domkyrka. År 1999 genomgick kyrkan en restaurering under ledning av arkitekt Jan Lisinski. Restaureringen har varit mindre genomgripande än de båda föregående, på det sättet att huvuddelen av inredningen är kvar. Ingreppen har dock varit omfattande i de mindre framträdande delarna. Man har velat undvika förändringar av domkyrkans helhetsintryck, vilket medfört att vissa utrymmen förlagts under jord. Undantaget här utgör korets inredning. Ett av restaureringens viktigaste syften har varit att skapa biutrymmen för nya funktioner. På detta sätt knyter förändringen an till de åtgärder som genomförts i många kyrkor under de föregående årtiondena. Något som särskiljer restaureringen är att de nya tilläggen utförts i ett formspråk som i sin radikala stramhet för tankarna till ett par av de under 1960-talet restaurerade kyrkorna.

*Fig. 80. Mårdaklevs kyrka uppfördes 1875 efter ritningar av arkitekt Johan Fredrik Åbom. Efter förslag av Fredrik Wetterqvist, stadsarkitekt i Halmstad, omgestaltades interiören 1938 i klassicistisk anda medan exteriören bibehölls i huvudsak oförändrad. Foto Göran Lindahl 1997, SvK.*

## RESTAURERINGSARKITEKTER

Några arkitekter har varit flitigt anlitate för 1900-talets kyrkorestaureringar i Västergötland. Anders Roland ledde åtminstone ett trettio-tal restaureringar under 1910-talet och förra hälften av 1920-talet, huvudsakligen berördes medeltida kyrkor i ett område kring Kinnekulle, Kålland, Vadsbosläppen, Falköpingsslätten och norra Sjuhäradsbygden. Axel Forssén, som under flera årtionden dominerade de västsvenska kyrkornas utformning, projekterade nära hundra kyrkorestaureringar från 1920-talet till 1960-talets början, i genomsnitt fler än två om året, samtidigt som han ritade nya kyrkor och ledde restaureringar i Bohuslän och Dalsland. Han var verksam över hela landskapet men kanske särskilt på Vadsbosläppen och i Falbygden samt kring Göteborg. Hans uppdrag gällde såväl medeltida kyrkor som kyrkor från 1800-talets mitt och senare del. Karakteristiskt för hans restaureringar är skapandet av lugna och harmoniska interiörer, där det sena 1800-talets brokiga dekor avlägsnats. Omvandlingarna hör ofta till de mer genomgripande för sin tid och kunde inte sällan innebära att ett nytt tunnvalvt innertak sattes in eller att ett brett kyrkorum från 1800-talet gjordes treskeppigt (fig. 81).

Arkitekten Adolf Niklasson projekterade över 50 restaureringar från 1930-talets mitt till början av 1970-talet. Också han arbetade med kyrkor från olika tider. De restaurerade rummens utformning är inte så olik Forsséns. Även om rummens karaktär kunde förändras kraftigt genom



*Fig. 81. Västra Frölunda kyrka uppfördes 1865–66. På bilden visas kyrkorummets utformning efter Axel Forsséns restaurering 1937 då bl.a. kyrkorummet avdelades i tre skepp och ny inredning förvärvades. Interiören har därefter genomgått ytterligare en omfattande restaurering efter ritningar av arkitekt Arne Nygård. Forsséns tillägg avlägsnades och interiören omformades med förebild i dess ursprungliga utseende. Foto 1937, ATA.*

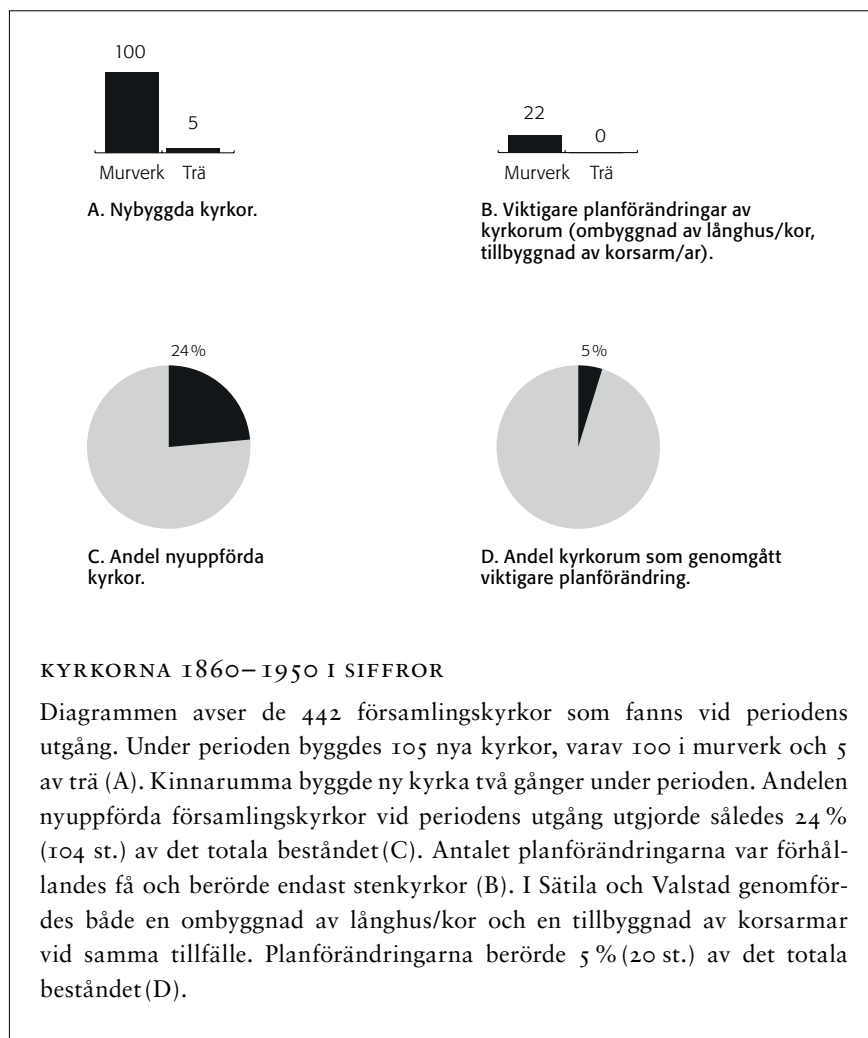
en ändrad färgsättning genomfördes vid Niklassons restaureringar sällan ombyggnad av t.ex. innertaket. De av honom restaurerade kyrkorna ligger på Skara-Varaslätten och i Falbygden eller i angränsande områden. Knut Nordenskjöld har mellan ca 1925 och 1950 utfört tio till tjugo restaureringar i landskapet, huvudsakligen inom f.d. Älvsborgs län. I landskapets mellersta delar har Allan Berglund varit verksam i ca tio år från 1920-talets slut med drygt tio restaureringar, Ärland Noréen med lika många mellan 1930-talets slut och ca 1955, Anders Ekman med ungefär lika många från 1950-talets mitt till 1970-talets början.

## Avslutande kommentar

Perioden 1860–1950 var en viktig period i Västergötlands kyrkors byggnadshistoria, då många nya kyrkor tillkom, äldre revs och både äldre och yngre genomgick stora karaktärsförändringar. Perioden har i hög grad satt sin prägel på vår bild av landskapets kyrkor. Flera byggherrar än tidigare uppträdde vid sidan om församlingarna och räknar man med de många kapellen och de restaurerade ödekyrkorna, innebar perioden en väsentlig ökning av antalet kyrkorum. Gynnsammare ekonomiska förutsättningar avspeglar sig sannolikt i de många nybyggnader och restaureringar som genomfördes. Perioden har långtifrån varit homogen och man kan se en tydlig förändring kring 1910–1920 såväl vad gäller de nya kyrkornas funktion och arkitektoniska utformning som inställningen till de äldre kyrkorna. Av nybyggande, ombyggande och restaureringar framgår vilken bild olika perioder har haft av hur en kyrka bör vara utformad. Särskilt avspeglas kanske detta vad gäller frågan om förekomst av torn eller inte, korets utformning och rummets utsmyckning.

Det sena 1800-talets och tidiga 1900-talets kyrkors utformning och dekoration brukar nu för tiden vara uppskattade. Detta visas inte minst i ett par restaureringar på 1990-talet. Så har emellertid inte alltid varit fallet. I de för övrigt utmärkta översiktsverken som gavs ut omkring 1950 över respektive stifts kyrkor återfinns formuleringar som: ”en stor och oformlig anläggning i nygotik” eller: ”Tyvärr har just denna tid skänkt oss en mycket lång rad av kyrkobyggnader”. Uttrycken bör inte ses som rent personliga omdömen utan återger den uppfattning som var rätt allmän ännu på 1960-talet. Ett tidigt undantag utgör dåvarande landsantikvariern Gunnar Ullenius, som 1955 publicerade uppsatsen ”Kyrkobygge och stilimitation”. Den publicerades vid samma tid som en serie uppsatser och andra arbeten som försökte ge en mer nyanserad bild på inslagen från sent 1800-tal i svenskt kyrkobyggnad, men som sedan inte fick någon uppföljning förrän på 1970-talet. Av yttranden gjorda i tjänsten i samband med kyrkorestaureringar framgår att Ullenius ofta även argumenterade för bibehållande av oförändrade 1800-talsinteriörer inför förestående förändringar.

Nedlåtande omdömen om mellankrigstidens kyrkor och restaurerade interiörer är inte lika vanliga, men av restaureringar som genomförts av sådana kyrkor under 1900-talets senare del framgår att rummen ofta uppfattats som tunga och dystra. Orörda sådana interiörer är inte längre lätta att finna.



## Källor och litteratur

Uppgifterna har huvudsakligen hämtats från det basmaterial som framtagits av projektet, samt i vissa fall ur de källor som utgör grunden för inventeringen, d.v.s. tillgängliga kyrkoberskrivningar, som antingen utgivits som kortfattade vägledningar för tillhandahållande i kyrkorna eller som ingår i sockenhistoriker; *Sveriges Kyrkor. Konsthistoriskt inventarium*, där ett tjugotal av landskapets kyrkor publicerats; översiktverk av typen *Skara stift i ord och bild*; samt respektive kyrkas handlingar och tidningsklipp i ATA. Därutöver har konsulterats:

- Andersson, Carl Magnus: "Nyklassicismen i Hallands kyrkor", i *Halland. Årsbok för kulturhistoria och hembygdsvård i Hallands län 1991*.
- Beerståhl, Nils Fredrik: "Anders Gustaf Ljungström. Kort sammanställning av hans liv och verk", i 1800-talsstudier i Västergötland (temanr), *Västergötlands fornminnesförenings tidskrift 1977–78*, 1977.
- Jarlert, Anders: "Schartauanismen i Älvsborgs län", i *Kyrkan. Om kyrkobyggare och tro* (temanr), *Västgöta-Dal 1995–96*, 1997.
- Johansson, A. O.: "Sandhults kyrkas byggmästare", i *Från Borås och de sju häraderna 1950*.
- Johansson, Bertil: "Kyrkobyggare från Sandhult och deras byggen", i *Om kyrkobyggare och tro* (temanr), *Västgöta-Dal 1995–96*, 1997.
- Linde Bjur, Gunilla: *Arkitekt vid industrialismens genombrott. Adolf Edelsvärd, en yrkesbiografi*, 1999.

- Malmström, Krister: *Centralkyrkor inom Svenska kyrkan 1820–1920. Med en byggnadsantikvarisk inventering*, 1990.
- Rengmyr Lövgren, Birgitta: ”’Ett drömande skimmer’. Målade glasfönster i Göteborgs innerstads kyrkor under 1800-talets andra hälft och det begynnande 1900-talet”, i *Göteborg förr och nu*, Göteborgs hembygdsförbunds skriftserie, 2000.
- Repetzky, Henning: *Die westschwedische Kirchenarchitektur des Göteborger Architekten Adrian C. Peterson. Sein Werk unter Berücksichtigung zeitgenössischer Vorgaben*, 1998.
- Steiner, Benita: *Arkitekt Axel Forssén. Renoveringar av Göteborgs och Bohus läns kyrkor byggda 1760–1860*, C-uppsats vid Konstvetenskapliga institutionen, Stockholms universitet, 1985.
- Sjögren, Otto m.fl.: *Sverige. Geografisk, topografisk och statistisk beskrifning*, 3, Älfsborgs, Skaraborgs samt Göteborgs och Bohus län, 1921.
- Christer Winberg: ”Kyrksamhet och samhällsliv”, i *Kyrkan. Om kyrkobyggare och tro (temanr)*, *Västgöta-Dal 1995–96*, 1997.
- Wångmarke, Folke: ”Kyrkobyggmästaren Anders Pettersson”, i *Kvånumsbygden* 1963.

# Västergötlands kyrkor – kulturarv och bebyggelsehistoria

av Markus Dahlberg

## Förutsättningarna

Västergötland är ett stort landskap till ytan. Tillsammans med den delvis mycket täta församlingsstrukturen gör det landskapet till det kyrkrikaste i Sverige. Att i det följande ge en sammanfattande karakteristik av landskapets förutsättningar och kyrkobyggande låter sig svårligen göras utan att ta fasta på de tidigare presenterade regionerna (fig. 5).

En av de avgörande faktorerna för Västergötlands regionala variation är topografins förhållande till den högsta kustlinjen, d.v.s. den högsta nivå som havet nådde under eller efter den senaste istiden. *Södra Västergötlands skogsområden* ligger över högsta kustlinjen. Efter isens avsmältning blev därför jordtäcket kvar med sina näringsämnen. Höjdstråk i detta av skogs- och myrmark dominerade område har haft en fast jordbrukande befolkning åtminstone sedan äldre järnålder.

Ätran och Viskan flyter genom södra Västergötland, för att utmynna i Falkenberg respektive Varberg i Halland. *Ätrans och Viskans dalgångar* bildar egna särpräglade regioner, med hög uppodlingsgrad och koncentrerad bebyggelse i förhållande till de omgivande skogsbygderna. Dalgångarna har haft stor betydelse för handelsvägarna i första hand mellan Västergötland och Halland. Den medeltida staden Bogesund, nuvarande Ulricehamn, ligger i Ätrans dalgång vid sjön Åsunden. Som ett annat centrum framträder under 1600-talet Borås. Älvdalarna med de omgivande skogsbygderna bildar tillsammans Sjuhäradsbygden. Detta är en relativt sen benämning på de härader kring Borås som omfattades av gårdfarihandels privilegier. Södra Västergötlands i allmänhet och Sjuhäradsbygden i synnerhet framstår från 1700-talets mitt som ett av landskapets tillväxtområden, med ett mångsidigt resursutnyttjande inriktat på varor för avsalu. Så småningom övergick regionen till att bli ett viktigt centrum för svensk textilindustri.

Över högsta kustlinjen ligger också till stora delar *Hökensås och Vikaskogen*, längs Vätterns västra strand. Området präglas av grov urbergsmorän, huvudsakligen bevuxen med skog. Dessa trakter förefaller vara tämligen sent koloniserade. Redan under medeltiden fanns dock i flera av socknarna ett betydande inslag av frälse. I områdets norra del fanns också medeltidsstaden Hjo. Kring Vätterstranden och Hjo har adeln under 1600- och 1700-talen satt betydande spår i kyrkorna.

Väster om Hökensås tar *Falbygden* vid. Falbygden ligger mestadels på kalkstensgrund och dess bördiga jordar har odlats i årtusenden. De förhistoriska lämningarna är unika även i ett riksperspektiv och visar att regionen har en lång bebyggelsehistorisk kontinuitet. De gynnsamma betingel-

serna tar sig under tidig medeltid uttryck i en kyrktäthet som är unik för det medeltida Sverige. Bebyggelsen har under medeltiden utvecklats till för landskapet ovanligt stora byar. Centralt på Falbygden ligger Falköping, som troligen redan under förhistorisk tid fungerat som centralort för marknad och handel. Möjligen har även Skövde strax öster om Billingen tidigt haft liknande funktioner. Falköping och Skövde är kända som städer från 1300- respektive 1400-talen.

Den centrala *Skara-Varaslätten* är mest karakteristisk för den del av landskapet som ligger under den högsta kustlinjen. Här möter en homogen lerslätt, bruten endast av smärre områden med sandigare jordar samt de israndbildningar som löper i öst-västlig riktning, på vilka flera kyrkor är belägna. Den vidsträckta slätten avvattnas av Lidan. Vid dess mynning i Vätern ligger Lidköping, som är belagd i de skriftliga källorna från 1400-talets mitt. Inom Skara-Varaslätten urskiljer några delområden med egna kännetecken. Kållands härad innefattar såväl den brutna Kållandsön, med den medeltida borgen Läckö, en centralt belägen slätt med flera välbevarade medeltidskyrkor, samt i häradets sydvästra del ytterligare ett brutet, huvudsakligen skogsbevuxet område. Skara-Varaslätten utmärks i huvudsak av ett öppet odlingslandskap. Det är dock förhållandevis sent som denna helåkersbygd tar form. Såsom vi känner den är det framförallt ett resultat av 1800-talets intensifierade jordbruk och de skiften som då företogs.

Stiftsstadens Skara ligger utkanten av Skara-Varaslätten. Placeringen kan i den bemärkelsen uppfattas som perifer, men är i lika hög grad central i förhållande till de gamla förhistoriska bygderna Falbygden och Kinnekulle. Skara stift inrättades under 1000-talet och är det äldsta i det medeltida Sverige. Efter medeltiden har Skara i ekonomiskt hänseende spelat en underordnad roll till förmån för andra småstäder i Västergötlands norra delar.

Platåberget *Kinnekulle* ligger längs Kinnevikens östra strand. På övriga sidor är det helt omgivet av slättlandskap. Kinnekulle har i likhet med Falbygdens platåberg en karakteristisk uppbyggnad av sedimentära bergarter, bestående bl.a. av sandsten och kalksten. Även här är det möjligt att genom fornlämningsbilderna konstatera en lång bebyggelsekontinuitet. I övergången mellan vikingatid och medeltid framträder Kinnekulle med Husaby som en viktig plats för den nyetablerade kyrkan. Möjligen har här funnits en kungsgård, som tidigt gått över i kyrklig ägo. Under äldre medeltid gav Kinnekulle material till en stor del av landskapets kyrkor och åtskillig annan stensulptur. Även i senare tid förekom ett intensivt nyttjande av platåbergets bergarter. För kyrkliga ändamål bör framförallt tillverkningen av gravhällar under 1600- och 1700-talen nämnas.

Falbygden, Skara-Varaslätten och Kinnekulle utgör landskapets kyrktätaste områden. I söder och nordost ansluter två andra, delvis besläktade regioner. *Norra Sjuhäradsbygden* anknyter till Falbygdens och Skara-Varaslättens täta sockenstruktur, även om landskapet till stora delar består av förhållandevis kuperad terräng med övervägande skog- och mossmarker. *Vadsboslätten* består i likhet med Skara-Varaslätten av ett öppet helåkerslandskap, men avviker med sin rika tillgång på småsjöar. I överensstämmelse med Kållandsö, Kinnekulle, Vätterstranden och trakten kring sjön Åsunden har Vadsboslätten under 1600- och 1700-talet ägt ett betydande antal herrgårdar. I norr begränsas Vadsboslätten av *norra Västergötlands skogsbygd*, på kartan tydligt avläsbar i de förhållandevis stora socknarna.

Under hela medeltiden utgjorde Västergötlands sydvästliga landskapsgränser också riksgränser, mot det norska Bohuslän och det danska Halland. Delar av Västergötland utgjorde alltså fram till 1600-talets mitt ett



utpräglat gränsområde, vilket skapade möjligheter till utifrån kommande influenser, men som också gav upphov till konflikter och förhärjande skövlingar. Gamla Lödöse vid Göta älv var under 1000- och 1100-talen landskapets utpost mot väster. En viktig förändring skedde dock under 1200-talets mitt då Sverige lyckades tillskansa sig en korridor mellan Norge och Danmark, och därmed en förbindelse med Västerhavet. Nya Lödöse övertog Gamla Lödöses funktion under 1400-talets senare hälft. Det nya stadsläget vid Sävåns mynning i Göta älv gav i förlängningen också upphov till Göteborg, den nya tidens viktigaste utskippningshamn.

*Göta älv* och *Sävåns dalgång* framstår under större delen av medeltiden som förhållandevis perifera områden, men är den region som tack vare Göteborgs ökade betydelse och expansion visar den mest dramatiska utvecklingen i historisk tid. Stadens expansion tog ordentlig fart vid 1800-talets början med handel, sjöfart och så småningom en alltmer betydande industrialisering. Vid denna tid kan man säga att Göteborg befäste sin roll som Västsveriges huvudstad.

## Byggnadsintensitet och regionala särdrag

### KUNG OCH KYRKA

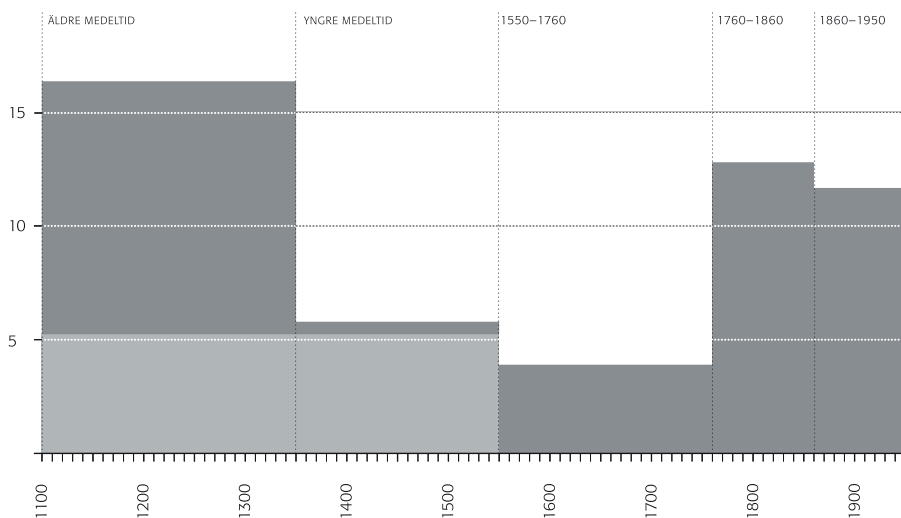
Det medeltida Sveriges äldsta stift etablerades i Skara under 1000-talet. Det förlades i Västergötland, det landskap som enligt Adam av Bremen kungen föredrog. Symbiosen mellan kung och kyrka i ett tidigt skede är uppenbarligen en av de faktorer som påverkat landskapets särart. Flera av de kyrkliga miljöer som möter oss i centralbygderna har ett sådant historiskt djup och en sådan komplexitet att de knappast kan förklaras utan hänvisning till denna omständighet.

Skara och Husaby är medeltiden igenom förknippade med kung och biskop, vilket ger nyckeln till förståelsen av de extraordinära kyrkomiljöerna. Stenkyrkobyggandets genombrott, som utifrån vår nuvarande kunskap torde ha skett tidigast omkring 1100, ger oss också konkreta exempel på kungliga byggnadsinitiativ, däribland den treskeppiga kungsgårdskyrkan i Gudhem. Denna uppfördes troligen under tidigt 1100-tal och har i så fall föregått den kända cisterciensiska klosteretableringen på platsen.

### SOCKENBILDNINGENS FÖRLOPP FRÅN CENTRUM TILL PERIFERI

Redan under 1000-talet torde det lokala kyrkobyggandet ha varit betydande. De konkreta fynden är visserligen få, men spår i stenkyrkornas murverk samt förekomsten av tidiga gravvårdar gör bilden något fylligare. Det är emellertid uppenbart att våra nuvarande kunskaper knappast ger någon rättvisande bild av hur många tidiga träkyrkor som funnits i landskapet i sin helhet, och inte heller den regionala fördelningen. Det bör snarare vara möjligt att beskriva det mönster av kända träkyrkor som uppträder vid medeltidens utgång som ett negativt avtryck av den faktiska verkligheten. Exempelvis är det noterbart att, såvitt känt, ingen träkyrka funnits i den kyrktäta Falbygden. Naturligt vore istället att Falbygden med sin långa bebyggelsekontinuitet redan under 1000-talet ägt ett förhållandevis stort antal träkyrkor. Detsamma kan också sägas om delar av de centrala slättterna.

Sockenbildningen i Västergötland var i stort sett avslutad vid 1200-talets utgång. Följaktligen präglas också landskapets kyrkobyggande helt av den äldre medeltiden (fig. 82). Ett översiktligt studium av Västergötlands kyrkor ger inte underlag till en detaljerad rekonstruktion av den kyrkliga utbyggnadens förlopp. En differentiering av kyrkorna beträffande mate-



rial, byggnadsteknik och planform ger emellertid några hållpunkter för en regional karaktäristik. Viktiga för denna diskussion är också dopfuntarna. Med sin höga bevarandegrad och sina tidsbundna förändringar belyser de sockenbildningen, på ett konkret och troligen mer tillförlitligt sätt än kyrkobyggnaderna.

Såväl dendrokronologiska dateringar som kyrkobyggnadernas egenskaper tyder på att 1100-talskyrkorna dominerat i Falbygden, på Kinnekulle och Skara-Varaslätten, men de torde också ha utgjort ett betydande inslag på Vadsboslätten och i norra Sjuhäradsbygden. Detta är också den bild som framtonar av dopfuntsmaterialet. Fortfarande under 1200-talet torde ett förhållandevis stort antal timmer- och gråstenskyrkor uppförts i Västergötlands perifera delar. Dopfuntarna i södra Västergötlands skogsområden samt längs Göta älvdal och Säreåns dalgångar härrör huvudsakligen från 1200-talet. På andra sidan Hökensås och i den förhållandevis sent koloniserade Vikaskogen, uppträder förutom träkyrkor även två salkyrkor i sten från 1200-talets mitt eller senare hälft.

#### MEDELTIDSKYRKORNAS MATERIAL

Under 1100- och 1200-talen introducerades i Västergötland nya och internationellt förankrade formspråk, vilka framförallt präglar landskapets dom- och klosterkyrkor. Även bland sockenkyrkorna finner vi dock ett synnerligen kvalificerat byggande. Här framträder framförallt kvaderstenskyrkorna på Kinnekulle och den angränsande Skara-Varaslätten, varav några utmärker sig med anmärkningsvärda bildprogram i sten.

Även om den lokala tillgången på lämpligt byggnadsmaterial i många fall förtydligar den enskilda sockenkyrkans egenskaper, är denna förklaringsgrund otillräcklig för en träffande karaktäristik av beståndet i sin helhet. Kyrkobyggnandet och stensulpturen i Västergötland under äldre medeltid utgör snarare ett exempel på ett storskaligt nyttjande av de naturbundna resurserna, framförallt Kinnekulles sandstenslager. Vid Kinnekulle fanns i äldsta tid både materiella och organisatoriska förutsättningar för en i det närmaste industriell produktion av huggen sten. Detta inbegriper även tillverkningen av gravvårdar, varav de centrala delarna av landskapet äger ett helt unikt bestånd.

Valet mellan trä eller sten som byggnadsmaterial var aktuell under den större delen av medeltiden. Någon entydig förklaring till varför man i det enskilda fallet valde det ena eller det andra finns inte. Förmodligen har såväl sociala som ekonomiska förhållanden spelat en viktig roll, men vi kan

Fig. 82. Kyrkobyggnandet i perioder (äldre medeltid, yngre medeltid, 1550–1760, 1760–1860 och 1860–1950). Antal anger nybyggnader per årtionde. Kyrkor med oviss datering till medeltid (ljusgrås stapel) har i diagrammet uppdelats i lika delar mellan äldre och yngre medeltid. Några nybyggnader har inte medtagits i sammanställningen, beroende på att kyrkans periodtillhörighet är okänd eller oviss. Uppförandetiden för de äldsta kyrkorna i Brätte (Vänersborg), Enåsa och Styrö är inte kända. Även i Naum har det funnits en träkyrka, möjligen uppförd under 1500-talet, men vars ålder inte närmare kan preciseras. Osäker byggnadshistoria har också de befintliga kyrkorna i Hajom, Kyrkås och Mofalla.

naturligtvis inte heller utesluta att materialets tillgänglighet haft betydelse. Båda förklaringarna torde vara relevanta för att förstå den koncentration av träkyrkor som förekommit centralt på Skara-Varasläätten.

Ser vi till spridningen i stort framstår de medeltida träkyrkorna i Västergötland som något av ett randfenomen, som avgränsar centralområdenas stenkyrkobyggande. Möjligen kan detta förhållande också markera kulturella gränser – även om det är otillräckligt studerat för att det skall vara möjligt att dra säkra slutsatser. Några egenskaper i det perifera stenkyrkobyggandet pekar dock snarare utåt, än mot landskapets centrum. Detta kan sägas allmänt om de enkla gråstenskyrkorna i landskapets sydvästra delar, som erinrar om dem vi finner Halland. Den kyrkotyp vi finner företrädd i Härlanda relaterar framförallt till ett östnorskt sammanhang. Detsamma gäller också dopfontarna i Göta älvdal. I landskapets östra delar finner vi också atypiska inslag, som tegelblindingar i Hova och stjärnvalv i Fägre, som antyder kulturella kontakter med den senmedeltida förnyelse som skedde på andra sidan Vättern och Tiveden.

Vid medeltidens slut fanns i Västergötland åtta städer. Framförallt under 1200-talet sker en vitalisering av de gamla centralorterna, i första hand Skara och Gamla Lödöse, men även Falköping och Skövde, genom nya klosteretableringar, fortsatta församlingsnybildningar och ombyggnad av redan befintliga kyrkor. Uppförandet av tiggarrordenas klosterbyggnader brukar betraktas som en väsentlig faktor för spridningen av teglet som byggnadsmaterial under 1200-talet. Av detta skäl är det intressant att Skara franciskanerkloster och Lödöse dominikanerkloster uppvisar de enda exemplen på tegel från äldre medeltid. I Västergötland förblev dock tegelkyrkorna begränsade till dessa enstaka nedslag i stadsmiljö.

#### DEN YNGRE MEDELTIDENS STAGNATION

Västergötlands kyrkliga medeltid fann sin form redan före 1200-talets utgång. Under den resterande medeltiden förändrades kyrkorna endast marginellt. Några av de tidiga stenkyrkorna genomgick vissa planförändringar redan under 1200-talets mitt eller senare hälft, genom att långhuset förlängdes i väster eller att ett nytt kor uppfördes.

Nybyggandet under yngre medeltid var av allt att döma obetydligt. Förändringarna under den senare delen av medeltiden rörde sig i allmänhet om tillbyggda sakristior eller vapenhus. Någon väsentlig omgestaltning av kyrkorummen, som skedde i Mälardalskapen genom talrika ombyggnader, förekom i ringa grad i Västergötland. Även de senmedeltida tegelvalv och kalkmålningar som ger Mälardalskapen särprägel är betydligt mer sparsamt representerade i Västergötland. Likaså framstår landskapets bestånd av senmedeltida träskulptur och gravvårdar som förhållandevis fattigt.

Som ett särskilt problem för förståelsen av landskapets kyrkobyggande har lyfts fram den begränsade kunskapen om de försvunna träkyrkorna. Flertalet av de medeltida träkyrkorna kan inte närmare dateras (fig. 82). Den yngre medeltidens relativa stagnation framstår emellertid som något generellt för Västsverige. Detta präglar exempelvis även Halland och Bohuslän, som helt dominerades av stenkyrkor. Möjligen, men inte självklart, kan detta förhållande avspegla en ekonomisk och demografisk nedgång, som särskilt hårt drabbade delar av landet. Kanske var det snarare en kvardröjande effekt av den äldre medeltidens byggnadshausse, som resulterade i en kyrktäthet som mer än väl täckte behoven under de närmaste seklen. Även inom landskapet kan vi dock skönja förändringar. Skara, det medeltida Sveriges äldsta biskopssäte, är beläget mellan uråldriga kulturbygder i landskapets centrala inland. Under den senare delen av medeltiden förefaller

Skara ha tappat i betydelse. Då det gäller den senmedeltida byggnadsaktiviteten framträder i stället Lidköping samt Gamla och Nya Lödöse, vilka på ett tydligare sätt anslöt till viktiga handelsvägar. Liknande tendenser har antytts beträffande den senmedeltida träskulpturens spridning. Den äldsta träskulpturen uppträder framförallt i landskapets centrala delar, medan tyngdpunkten under senmedeltiden förefaller ha förskjutits i sydlig och sydvästlig riktning.

#### KYRKPLATSERNAS DISKONTINUITET

Arvet efter Västergötlands medeltid är påtagligt genom de kyrkor som helt eller delvis bevarats (se nedan). Medeltidskyrkorna utgör stabila inslag i ett övrigt föränderligt landskap. Inte någonstans i Sverige hittar vi dock så många övergivna kyrkplatser som i Västergötland. Detta torde i första hand avspegla förändringar i bebyggelsemönstret. Men kanske är det också ett uttryck för förskjutningar av kyrkobyggandets sociala förutsättningar. Många av kyrkplatserna i landskapets centrala delar är alltså etablerade redan under 1000-talet, även om de kyrkor vi ser i dag är minst århundradet yngre. När de första kyrkobyggnaderna uppfördes var kyrkan fortfarande organisatoriskt instabil och därför beroende av världsligt stöd och privata byggnadsinitiativ. Valet av kyrkplats skedde utifrån byggherrens önsknings. Västergötlands centralområden uppvisar ett vildvuxet kyrkligt landskap. Kanske kan vi rent av tala om en överetablering som ger återverkningar århundraden därefter, när bondemenigheten, eller bondemenigheter i samverkan, hade att ta ställning till kyrkans lokalisering.

#### KYRKBYGGANDET I PERIODER OCH ÅRTAL

Västergötlands församlingsstruktur har endast förändrats marginellt från medeltiden fram till 1950. Under samma intervall har dock kyrkobeståndet omdanats avsevärt. Senmedeltidens blygsamma nybyggande levde i viss mån kvar även under perioden 1550–1760 (fig. 82). Byggnadsaktiviteten under denna tid var dock i lika hög grad inriktad på ombyggnad och upprustning av de redan månghundraåriga medeltidskyrkorna. Mest betydande är de två sena perioderna, 1760–1860 respektive 1860–1950, med ett nybyggande som nära nog kan mäta sig med aktiviteten under den äldre medeltiden. Sammantaget motsvarar det antal nybyggnader som skett efter medeltiden ungefär  $\frac{3}{5}$  av jämförande siffra för medeltiden.

Perioderna ger oss alltså möjlighet att mäta medeltiden mot det efterreformatoriska skeendet, men är naturligtvis ett allt för grovt mått för att karakterisera byggkonjunkturerna under de senaste århundradena. Ser vi på fördelningen per decennium uppträder andra brytpunkter (fig. 83). Få nybyggnader eller andra väsentliga planförändringar kan knytas till kända årtal under 1500-talets senare och 1600-talets förra hälft. Först under 1600-talets senare hälft uppträder en mer betydande aktivitet. Efter en svacka under 1700-talets början tar ett omfattande byggande vid, som i större mån består av omgestaltning av redan befintliga kyrkor än regelrätta nybyggnader. Nästa nedgång i byggkonjunkturen inträffar strax efter sekelskiftet 1800. Kyrkobyggandet i historisk tid når sin kulmen på 1840-talet. Efter denna tidpunkt har nybyggandet helt dominerat, medan planförändringar av redan existerande kyrkor utgjort ett förhållandevis obetydligt inslag. 1800-talets nybyggnadsiver lever kvar ett kort stycke in i 1900-talet för att därefter avta. Efter 1910 tar en annan kategori av byggnader över, nämligen de kapell som ofta uppfördes av kapellföreningar eller andra intressenter.

## OMDANINGEN AV MEDELTIDENS KYRKLIGA LANDSKAP

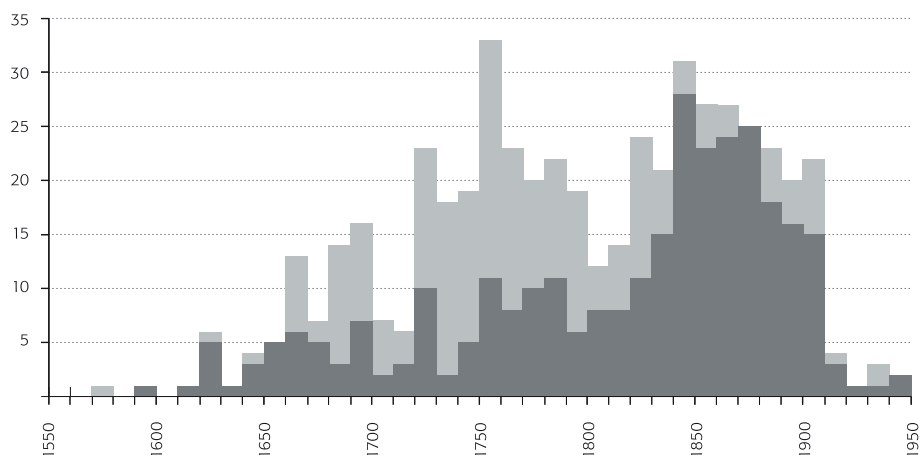
Fördelningen på perioder och årtal svarar i mycket mot en allmän trend. Det finns dock anledning att framhålla några specifika drag i förnyelsens intensitet och bland kyrkornas egenskaper. Omdaningen av det medeltida Västergötland inleddes under 1600-talet i en ring runt de centrala slättarna eller i dess periferi. Några av de medeltida stenkyrkorna i utkanten av Skara-Varaslätten fick ett nytt korparti av långhusets bredd, framförallt i Kållands, Åse och Viste härad, men enstaka tidiga exempel på denna typ av ombyggnad uppträder även i norra Sjuhäradsbygden. Vadsboslätten och den angränsande skogsbygden i norr utgör andra viktiga områden för denna typ av förändring.

Samtidigt som stenkyrkor byggdes om i landskapets nordliga delar under 1600-talet skedde ett omfattande nybyggande i södra Västergötlands skogsområden, då i det närmaste uteslutande i trä. Efter 1600-talet minskade träkyrkornas andel i landskapet. Stenbyggandet angav tonen. Ett av de utpräglade nybyggnadsområdena under 1700-talets förra hälft var Göta älvdal, men här skedde förnyelsen både i sten och i trä. Få kyrkor nyuppfördes under 1700-talets förra hälft i landskapets centrala delar. Istället fortsatte ombyggnaderna av medeltida stenkyrkor framförallt genom omdaning av korpartiet. Flera av kyrkorna på Kinnekulle och den angränsande Skara-Varaslätten ombyggdes. Den förändring av Vadsboslättns medeltidskyrkor som påbörjats under 1600-talet, fortsatte under större delen 1700-talet.

Från mitten av 1700-talet och en dryg hundraårsperiod framåt ny- eller ombyggdes mer än 200 kyrkor, en ansevärd mängd även med västgötamått. Även här kan vi peka på variationer över tid. Huvudområdena var Skara-Varaslätten samt Falbygden i norr, Sjuhäradsbygden med Äträs och Viskans älvdalar i söder samt Göteborgs stad längst i sydväst. Nybyggnadsvågen inleddes i norra Västergötland med en rad gustavianska kyrkor. Först nu började man förändra de äldsta och relativt orörda romanska kyrkorna i landskapets gamla kärnbygder. Här bidrog också de många sammanbyggnaderna på Falbygden. Den ekonomiska grunden gavs genom jordbrukets expansion, främst inom bondejordbrukets ram. Här möter också en grupp driftiga godsägare som även utmärkte sig som kyrkobyggare, särskilt under den gustavianska epoken. Här framträder bl.a. Pehr Tham med sin originalitet och starka hembygdkänsla, förenad med systematiska jordbruksexperiment och kyrkobyggen.

I södra Västergötland inleddes nybyggnadsvågen med några sena 1700-talskyrkor i Marks härad. Under 1800-talets förra hälft skapades i Sjuhäradsbygden ett kyrkligt landskap präglad av enkla klassicistiska kyrkor.

Fig. 83. Antal nybyggnader (mörk stapel) och viktigare planförändringar (ljus stapel) per årtionde. Med viktigare planförändring avses ombyggnad av långhus/kor och tillbyggnad av korsarm/lor. Endast kända årtal.



Protoindustrialiseringen gav grund för befolkningsökning och kapitalbildning. Redan på 1600-talet hade borgarna i Borås visat sin självmedvetenhet genom att bygga en kyrka som efterliknade Göteborgs gamla domkyrka. Från slutet av 1700-talet hade förläggare och textilfabrikörer ibland aktörsroller vid kyrkobyggen. Nu kom byggmästarna ofta från Sandhults och Bollebygds socknar. Där hörde husbyggnad till bygdens hantverks- och slöjdtraditioner. En lokal organisation skapades för att ta hand om byggnadsverksamheten. Här ingick också Mjöbäckssnickarna, med sina predikstolar och altarpopsatser.

Framförallt under 1800-talet expanderade Göteborg som den stora sjöfartsstaden vid Västerhavet. Den nya domkyrkan i Göteborgs stift blev nyklassicismens huvudmonument i Västergötland. Stadens utvidgning avsatte under 1800-talets första hälft även de första stadsdelskyrkorna, för att så småningom följas av fler.

Nybyggandet under 1800-talet kan följas som ett kontinuerligt flöde ända fram till 1900-talets början. Drivkrafterna under det sena 1800-talet bör också ha varit likartade som vid seklets början, d.v.s. en allt mer betydande industrialisering och ett intensifierat jordbruk som ledde till befolkningsökning och befolkningskoncentration, därtill en inomkyrklig väckelse. De regionala tyngdpunkterna var också i stort desamma, även om man kan iaktta vissa förskjutningar. Efter 1800-talets mitt dominerade Skara-Varaslätten och Göteborgsområdet kyrkobyggandet, på Skara-Varaslätten genom att nya kyrkor ersatte äldre, i Göteborgsområdet genom flera församlingsnybildningar.

Sammanfattningsvis har omdaningen av medeltidens kyrkliga landskap skett i varierande omfattning och under skilda tidsintervall i olika regioner. Även Västergötlands sena kyrkobyggande kan alltså betraktas i ett bebyggelsehistoriskt perspektiv, där regionala näringar och ekonomiska konjunktureer vägs in i resonemanget. Detta kan förtydligas genom att kontrastera två regioner där förnyelsen varit som mest genomgripande (fig. 84). Både Skara-Varaslätten och södra Västergötlands skogsområden med Ätrands och Viskans dalgångar domineras i dag av kyrkor från 1800-talet. Denna likhet till trots uppvisar byggnadsaktiviteten i de två regionerna stora skillnader. Nybyggandet var betydande under 1600-talet i södra Västergötlands skogsområden och skedde då till övervägande delen i trä (ofta ersatta av nya kyrkor längre fram). Ett mer omfattande nybyggande på Skara-Varaslätten påbörjades vid 1700-talets mitt för att kort tid därefter följas av flera betydande gustavianska kyrkor innan seklets utgång. Under denna tid skedde i södra Västergötland en rad ombyggnader av medeltidskyrkor, en företeelse som var betydande även i norra Halland. Sjuhäradsbygdens klassicism formades under 1800-talets förra hälft. Nybyggandet i södra Västergötlands skogsområden med Ätrands och Viskans dalgångar upplevde sin kulmen under 1840-talet. I detta perspektiv framstår det 1800-tal som dominerar Skara-Varaslätten som förhållandevis sent. Byggnadsverksamheten nådde här sin kvantitativa höjdpunkt under 1870-talet.

## Kyrkorna i dag

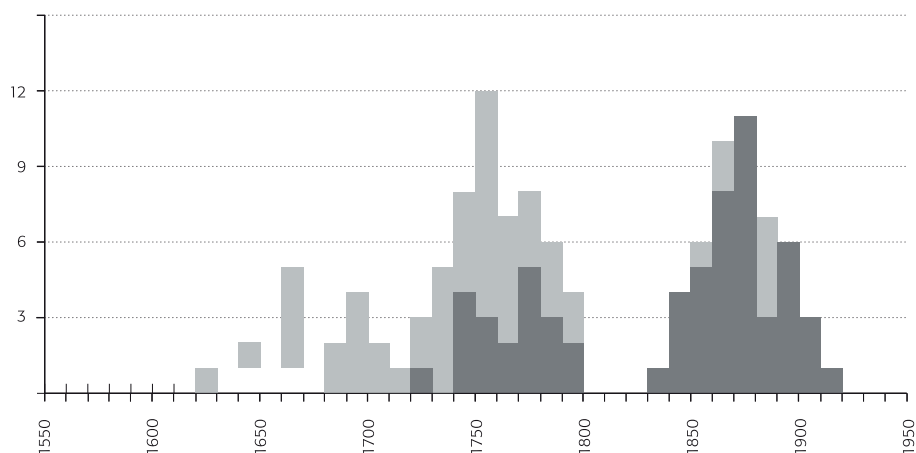
### KYRKORNA I LANDSKAPET

Kyrkorna i landskapets centrala delar, främst i Falbygden, på Kinnekulle och Skara-Varaslätten, utgör i det närmaste tusenåriga fixpunkter i landskapet. Den nära relationen till den förhistoriska bebyggelsen avspeglar sig i monumentala storthögar bevarade i kyrkornas närhet samt i de runstenar som påträffats i kyrkornas murverk eller inlagda i kyrkogårdsmurar. Flera

av riksintresseområdena omfattar bygder där medeltidens kyrkor samverkar med ett åldrigt kulturlandskap, hit hör Falbygden och Kinnekulle, Kålland, samt centralbygden kring Odensåker-Flistad-Väring-Binneberg-Horn. Även i landskapets ytterområden är kyrkplatsen ofta etablerad under medeltiden, medan kyrkan i sig kan vara ersatt eller omdanad till oigenkännlighet. Fritsla kyrka från 1849 med sina närbelägna förläggargårdar har lyfts fram som ett exempel på den betydelse som textilindustrin fick för det kyrkliga landskapets förnyelse i södra Västergötlands Sjuhäradsbygd.

Som ovan nämnts finns i Västergötland många exempel på hur kyrkplatsernas lägen skiftat över tid. Strax efter reformationen lades flera kyrkor öde, såväl i de medeltida städerna som bland de små landssocknarna. De talrika sammanbyggnaderna under det sena 1700-talet och större delen av 1800-talet resulterade i att ytterligare ett stort antal kyrkor lämnades att förfalla eller revs. Om dessa övergivna kyrkor minner i dag kvarvarande bogårdsmurar, minnesstenar resta under 1900-talet, framgrävda ruiner eller i några fall återuppförda kapell. Valet av plats för den sammanbyggda kyrkan blev stundtals en kompromiss de inblandade församlingarna emellan. I dag framstår därför många av de sammanbyggda kyrkorna som solitärer i landskapet. Förhållandevis sent förekom också att den enskilda församlingen valde att uppföra ny huvudkyrka på annan plats, för att bättre ansluta till en förändrad bebyggelsestruktur. Så skedde fortfarande i Norra Kyrketorp på 1920-talet när den nya kyrkan byggdes i stationssamhället Skultorp. Etableringen av dessa nya kyrkplatser är i flera fall samtida med en helt annan typ av kyrkomiljöer, nämligen de stadskyrkor som under

Skara-Varaslätten



Södra Västergötlands skogsområden med Ätråns och Viskans dalgångar

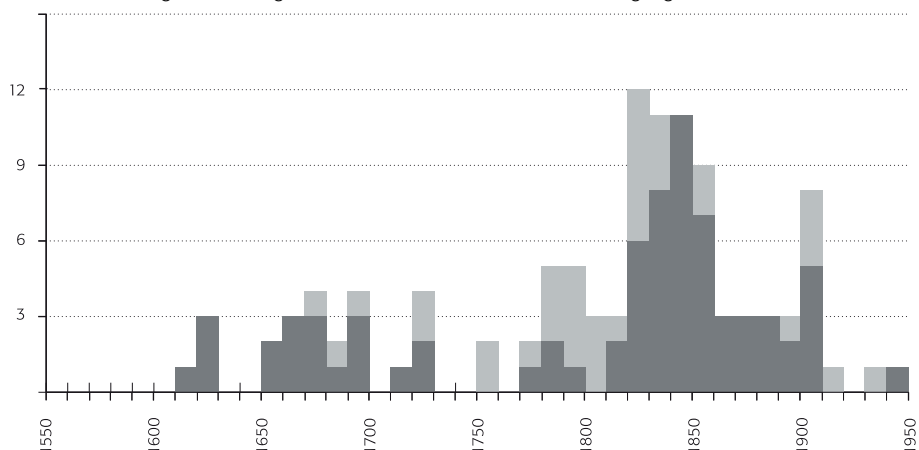


Fig. 84 a–b. Antal nybyggnader (mörk stapel) och viktigare planförändringar (ljus stapel) per årtionde i regionerna Skara-Varaslätten samt södra Västergötlands skogsområden med Ätråns och Viskans dalgångar. Med viktigare planförändring avses ombyggnad av långhus/kor och tillbyggnad av korsarm/ar. Endast kända årtal.

1800-talet och det tidiga 1900-talet uppfördes för nybildade församlingar i Göteborg och i några andra tätorter. Västergötland har trots de förändringar som skett i efterreformatorisk tid förblivit ett landskap med många kyrkor och små församlingar, mest utpräglat i landskapets centrala delar. De återuppförda kapellen och de vårdade kyrkplatserna åskådliggör kanske tydligare än något kyrkornas betydelse, utöver deras liturgiska funktion (fig. 85). I vidare bemärkelse fungerar kyrkorna och kyrkplatserna som replipunkter för bygdens identitet.

#### BEVARADE MEDELTIDSKYRKOR

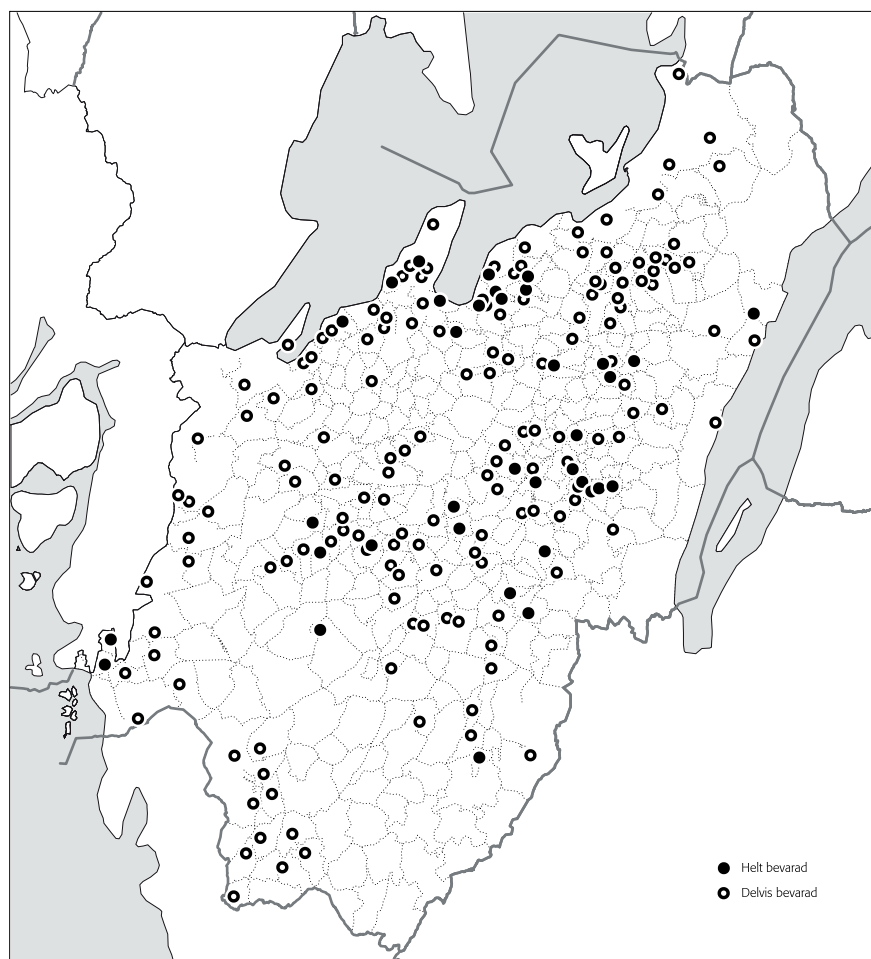
De medeltida kyrkornas bevarandegrad varierar kraftigt i olika delar av landskapet (fig. 86). Valet av material ger en del av förklaringen. I de områden där stenkyrkorna dominerat, finns också åtskilligt av medeltiden kvar. Inslaget av medeltida murverk är betydande i kyrkorna på Kinnekulle, Vadsbosläätten, Falbygden och i norra Sjuhäradsbygden, men också delar av Skara-Varaslätten. De bäst bevarade medeltidskyrkorna, d.v.s. de som inte ombyggts i ett senare skede, uppträder emellertid framförallt i Falbygden, på Kinnekulle och Kållandshalvöns centrala slättområde. Här framträder åtskilliga exempel på välbyggda romanska stenkyrkor, bestående av långhus och smalare, stundtals absidförsett kor. I flertalet av dessa kyrkor



Fig. 85. Östby kyrka på Skara-Varaslätten övergavs under 1500-talet och socknen upp gick i Hovby. Minneskorset i granit restes av Hovby hembygdsgille 1957. Foto 1957, ATA.



Fig. 86. Medeltidskyrkornas bevarandegrad. Med helt bevarade kyrkor avses sådana som uppförts under medeltiden och därefter inte genomgått ombyggnad av långhus/kor. Med delvis bevarad avses kyrkor som i långhus och/eller kor innefattar medeltida mur- eller väggsträckningar, men som i senare tid om- eller nybyggts. Sannolikt kan vid fördjupade undersökningar fler än de här angivna kyrkorna visa sig ha medeltida partier i behåll.



finns också stensulptur från äldre medeltid, företrädesvis en figurativt utsmyckad dopfunt samt en eller flera välhuggna gravvårdar. Vid Lidans utlopp i Väneren ligger vidare Lidköping, som äger en av Västergötlands mycket få senmedeltida stenkyrkor, fortfarande bevarad med sin ursprungliga planform om än kraftigt förändrad till både exteriör och interiör.

Av landskapets medeltida träkyrkor återstår bara ett fåtal. Hedared, Brämhult och Älgåräs är belägna i södra respektive norra Västergötlands skogsområden och framstår nu som unika exempel på ett ursprungligen mycket talrikt medeltida träkyrkobyggnande i landskapets mer perifera delar.

Genom rikliga om- och nybyggnader efter reformationen har medeltiden på flera håll tonats ner eller helt suddats ut. Delvis bevarade medeltidskyrkor finns i större koncentrationer längs Göta älvdal, i gränsområdet mot Halland, i norra Sjuhäradsbygden och på Vadsbosläätten. Vanligen återstår det medeltida långhuset, medan koret rivits.

#### KYRKOR OMBYGGDA ELLER NYBYGGDA EFTER MEDELTIDEN

Många av landskapets medeltidskyrkor ombyggdes under 1600- eller 1700-talet (se karta på omslagets bakre insida). Resultatet har i allmänhet blivit en salkyrka med tresidigt avslutat korparti, ofta kompletterad med ett bemålat trätak och en snidad inredning i senbarock. Särskilt på Vadsbosläätten, i norra Sjuhäradsbygden och längs Göta älvdal finner vi tidiga och välbevarade exempel på denna byggnadstyp. Interiörerna präglas ofta av det tidiga 1700-talet. Kyrkorummet är litet och intimt, även när koret är förlängt och utvidgat. I det tresidiga koret står en snidad och färgrik altar-

uppsats, vanligen indelad i två våningar och försedd med akantusvingar. På norrsidan står ofta en lika färgrik predikstol med evangelister. Denna inredning är mest anslående när den är rejält överdimensionerad i förhållande till kyrkans små mått och avstämmda mot ett målat trätak.

Det är alltså i landskapets utkanter vi finner flertalet av de kyrkor som nyuppförts under 1600-talet eller 1700-talets förra hälft. Här urskiljer sig några regioner, dominerade av antingen trä- eller stenkyrkor. I det huvudsakligen skogsbevuxna området mellan Hökensås och Vättern finns några av landets mest anmärkningsvärda träkyrkor från sent 1600- och tidigt 1700-tal bevarade, nämligen Habo och Brandstorp. Ett av träkyrkobyggandets viktigaste områden allt från medeltiden och framgent har varit gränstrakterna mellan Västergötland, Småland och Halland. Flertalet av de träkyrkor som uppfördes i södra Västergötland under 1600-talet eller det tidiga 1700-talet har dock i senare tid ersatts eller kraftigt förändrats. Som mest representativa för detta byggnadsskede framstår möjligen Kinnarumma och Seglora kyrkor, flyttade från sina ursprungliga platser till Ramnaparken i Borås respektive Skansen i Stockholm. Av de kyrkor som bevarats på ursprunglig plats är det främst den något senare Mossebo kyrka från 1773 som med sin rika interiör åskådliggör det hantverksmässiga utbytet i dessa gränstrakter. Byggmästaren och bildhuggaren kom från Västbo härad i Småland, målaren från Kinds härad i Västergötland.

Nyuppförda stenkyrkor från samma tid är särskilt talrika i Göta älvdal och Sæveåns dalgångar, men förekommer även i landskapets norra utkanter. Kring Mariestads domkyrka, det sena 1500-talets viktiga nybygge, grupperar sig som nämnts ett stort antal ombyggda medeltidskyrkor i Vadsbo härad, både på den kyrktäta slätten och i det mer glesbebyggda skogsområdet i norr. Lyrestads kyrka, som nyuppfördes 1674, ger återklang åt Mariestads domkyrka genom sitt treskeppiga kyrkorum samt genom det karakteristiskt utformade korpartiet, i exteriören ytterligare framhävt genom två småtorn (se rapportens omslagsbild).

Knappt hälften av församlingskyrkorna, äldre än 1950, härrör från tiden efter 1760 (fig. 87). Under det sena 1700-talet och det tidiga 1800-talet urskiljer sig några nyckelmonument i Västergötland, främst Vänersborgs kyrka och Gustavi domkyrka i Göteborg. Även under denna period framträder några av regionerna med egen särprägel. Ett flertal gustavianska kyrkor uppfördes på Skara-Varaslätten och Falbygden, några som resultat av tidiga sammanbyggnader, däribland Bjurum och Bjärklunda, initierade av godsägaren Carl Georg Lillie på Stora Bjurum respektive Pehr Tham på Dagsnäs.

På ömse sidor om gränserna mellan Västergötland, Småland och Halland uppträder en stor mängd nyklassicistiska kyrkor av likartad utformning. Överintendentensämbetets kyrkoarkitektur fick starkt genomslag i Västergötland från 1780-talet och framåt. Byggmästarsläkten Westman i Skövde och byggmästarna i Sandhult företrädde tidens karakteristiska byggmästardynastier som omsatte ritningarna i kyrkobyggnader. De regionalt verksamma byggmästarna har också avsatt spår i kyrkornas utformning. Exempelvis visar Sjuhäradsbygdens 1800-talskyrkor traditionalistiska drag i förhållande till arkitekturritningarna. Det gäller särskilt det rundade koret, som möter i ett tjugotal av områdets kyrkor från 1820–50-talen, i såväl sten- som träkyrkor. Förebilder fanns i Västergötlands gustavianska landskyrkor men också i den monumentala domkyrkan i Göteborg. Till bilden av Sjuhäradsbygdens nyklassicism hör också de många altaruppsatser och predikstolar som förfärdigades av Mjöbäckssnickarna.

Skara-Varaslätten är möjligen i dag den region som uppvisar det mest homogena kyrkobeståndet i kronologiskt hänseende. Här har medeltiden i

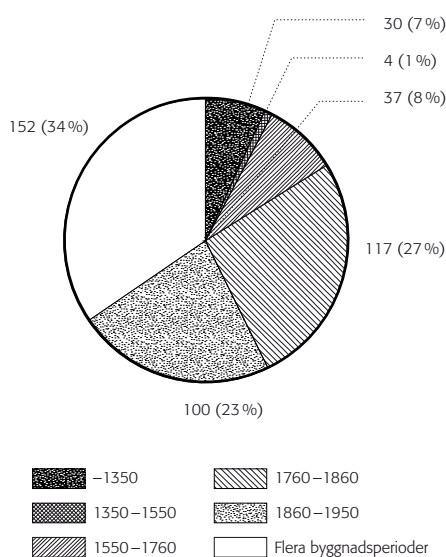


Fig. 87. Kyrkor som uppförts under en viss period och därefter till sin kärna bevarats intakta. Det vita fältet markerar kyrkor med flera byggnadsperioder i långhus/kor och kyrkor med oklar byggnadshistoria. I diagrammet ingår de 440 i dag bevarade kyrkor som fungerar eller tidigare har fungerat som huvudkyrkor i församlingar bildade före 1950 (Dalstorps kyrka och Lundby nya kyrka som brann 1962 respektive 1993 är inte medtagna). Inte mindre än 152 kyrkor har mur- eller väggsträckningar från flera perioder i långhus/kor. I denna grupp har även Hajoms och Kyrkås kyrkor medtagits, som bägge har oviss byggnadshistoria. Flertalet av de 152 utgörs dock av medeltidskyrkor vars långhus i senare tid förlängts åt väster eller som erhållit ett nytt korparti i öster.

det närmaste helt uttraderats. Undantaget är Kållands härad som uppvisar ett Västergötland i miniatyr, med representanter för nära nog samtliga tids-epoker som satt färg på landskapets kyrkobyggande. På de centrala delarna av Skara-Varaslätten spänner kyrkobyggnaderna i huvudsak över en dryg hundraårsperiod, d.v.s. från det sena 1700-talet till 1800-talets utgång. Beträffande formspråk och rumsformer visar emellertid beståndet stor variation, beroende på byggnadstidens växlande ideal. Här finns karaktäristiska representanter såväl för den gustavianska epokens enkla, salformade kyrkorum som det sena 1800-talets centralkyrkor. Det sena 1800-talets kyrkobyggande är rikligt företrätt i landskapets centrala delar samt i Göteborg och dess närområde. I dag framstår de sena 1800-talskyrkorna som lika karaktäristiska för Västergötland som de romanska sockenkyrkorna. Vid en överblick över det kyrktäta landskapet från Kinnekulle och Billingen förefaller de två epokenas kyrkor nära nog stå sida vid sida.

Kyrkobyggandet i Göteborg vid sekelskiftet 1900 har likheter med förloppet i andra städer och tätorter i riket. Förnyelsen av landsbygdens kyrkor under det sena 1800-talet skedde däremot med varierande intensitet i olika landsändar. Västsverige i allmänhet, och de centrala delarna av Västergötland i synnerhet, utgör tillsammans med Skåne de områden som visar den mest vitala utvecklingen. Framförallt under 1880-talet finner vi i Västergötland en stor formrikedom, bestående bl.a. av Emil Langlets centralkyrkor och Adrian Crispin Petersons treskeppiga, katedralliknande tegelkyrkor, uppförda av mindre namnkunniga, men väl så viktiga byggmästare med regional anknytning.

#### RESTAURERINGAR

De restaureringsåtgärder som utförts i landskapets kyrkor motsvarar likartade förändringar på annat håll. Flera av restaureringarna framstår dock som principiellt viktiga även i ett riksperspektiv. Här kan nämnas restaureringen av Varnhems klosterkyrka fram till 1923 under ledning av Sigurd Curman och med arkitekt Axel Forssén som platskontrollant. Både Axel Forssén och Anders Roland, en annan av det tidiga 1900-talets tongivande restaureringsarkitekter, var initierade kännare av Västergötlands medeltid. Otaliga av restaureringarna gällde dock medeltidskyrkor som ombyggt med utvidgade kor under 1600- och 1700-talen. Även dessa dokumenterades i kvalificerade uppmätningar och projektbeskrivningar. Restaureringsuppgiften gav troligen en större insikt i och förståelse för värdena i dessa kyrkor.

Axel Forsséns verksamhet i Västsverige kan följas över en lång tid och i ett stort antal kyrkor. Många av restaureringarna under Forsséns ledning innebar radikala förändringar på bekostnad av det sena 1800-talet och tidiga 1900-talets tillägg. Genom att äldre inventarier konserverades och återuppsattes fick kyrkorummet en historisk förankring, ofta i 1600- eller 1700-talen. Andra restaureringsarkitekter som bör nämnas är Adolf Niklasson, Knut Nordenskjöld, Årland Noréen, Allan Berglund och Anders Ekman, vars verksamhet i Västergötland till stor del var samtida med Forsséns om än inte lika omfattande. De restaureringar som företogs under 1930-, 1940- och 1950-talen har länge varit tongivande i västgötakyrkornas interiörer. Under de senaste årtiondena finns dock flera exempel på att man avlägsnat dessa arkitekters förändringar, till förmån för rumsgestaltning och dekor från tiden kring sekelskiftet 1900. Därtill kommer de små ingreppen i det stora flertalet kyrkor, vilket resulterat i att orörda interiörer från 1900-talets mitt inte längre är så lätta att hitta.

# Litteratur om Västergötlands kyrkor

sammanställd av Markus Dahlberg

Litteraturen om Västergötlands kyrkor är omfattande. Här förtecknas ett urval arbeten som berör flera kyrkobyggnader, eller andra översikter över den kyrkliga inredningen och inventarierna. Många av dem innehåller förteckningar över ytterligare litteratur.

Andersson, Aron: *Madonnan i Bäck och den äldsta medeltida träskulpturen i Västergötland*, KVHAA. Antikvariskt arkiv 22, 1963. — Om en unik grupp träskulptur i Västergötland från 1100-talets förra hälft och dess stilhistoriska ursprung.

Beerståhl, Nils Fredrik: "Västergötlands porträttgravstenar under renässans och barock", i *Västergötlands fornminnesförenings tidskrift* 1969. — Behandlar gravstenar med porträttframställningar från perioden 1560–1760. Med katalog och kartor som visar den regionala fördelningen.

Beerståhl, Nils Fredrik: "Anders Gustaf Ljungström. Kort sammanställning av hans liv och verk", i *Västergötlands fornminnesföreningstidskrift* 1977–78. — Översikt över konstnärens verksamhet i västsvenska kyrkor under 1800-talets andra hälft. Med förteckning över arbeten i Skara stift.

*Beskrivningar från 1700-talet över Götenes, Ods, Stora Mellbys och Österplanas församlingar av dess prästerskap* I efter manuskript i Sundholmska samlingen i Stifts- och landsbiblioteket i Skara, utg. av Hans Sallander, Västergötland. Bidrag till landskapets kulturhistoria och naturbeskrivning B 8, 1973. — En av flera tryckta sockenbeskrivningar ur den s.k. Sundholmska samlingen i Skara stifts- och landsbibliotek. Beskrivningarna lägger störst vikt vid socknarnas näringsfång, men berör även i viss mån kyrkliga förhållanden. Sockenbeskrivningarna har även publicerats i andra sammanhang. Däribland bör nämnas de av Erik Sandberg utgivna beskrivningarna i *Falbygden* 1957, 1959, 1964, 1968 och 1969, alla med utförliga kommentarer om bl.a. kyrkorna.

Bexell, Sven Peter & Justus Gabriel Bexell: *Göteborgs stifts historia och Herdaminne*, 1–2, 1835. — Innehåller uppgifter om kyrkornas byggnadshistoria.

Brunius, Carl Georg: *Antikvarisk och arkitektonisk resa genom Halland, Bohuslän, Dalsland, Wermland och Westergötland år 1838, 1839*. — Reseskildring med ingående beskrivningar av fornminnen och byggnadsverk. Resan genom Västergötland berörde bl.a. städerna Göteborg och Mariestad, Varnhems klosterkyrka, Gudhems klosterruin samt ett flertal av kyrkorna kring Kinnekulle.

Brusewitz, Gustaf: "Anteckningar under en vistelse i den så kallade Fahlebygden år 1860", i *Falbygden* 1985. — "Anteckningar under en vistelse i Sköfde och vandringar deromkring år 1861", i *Falbygden* 1986. — "Anteckningar om en resa uti Västergötland 1862", i *Falbygden* 1987. — Beskrivningar och teckningar av fornminnen och äldre kyrkor från tre långa vandringar i Falbygden och trakterna av Larv och Edsvära, lämnade som rapport till KVHAA.

Bråthen, Alf: *Dendrokronologisk serie från västra Sverige 831–1975*, Riksantikvarieämbetet och Statens historiska museer. Rapport 1982:1, 1982. — "The tree-ring chronology of western Sweden 753–1720 A.D.", i *Dendrokronologiska sällskapet. Meddelanden* 1983:6. — *Dated wood from Gotland and the diocese of Skara*, 1995. — "Daterade virken från medeltida kyrkor i Skara stift", i *Västergötlands fornminnesförenings tidskrift* 1999–2000. — Dendrokronologisk referenskurva och dateringar från kyrkor i Västsverige, däribland flera från Västergötland.

Bäckström, Arvid: *Studier i Göteborgs byggnadshistoria före 1814*, 1923. — Om Göteborgs framväxt och byggnadshistoria utifrån arkitektdynastin Carlbergs verksamhet, däribland vid stadens kyrkor.

Börjesson, Gösta: *Ödekyrkor i Västergötland*, Skrifter från Skaraborgs länsmuseum 20, 1994. — En fullständig förteckning av Västergötlands ödekyrkor, såväl säkert belagda som sådana som utpekats i muntlig tradition. Med karta.

Claesson, Eivind: *Cuius ecclesiam fecit. Romanskakyrkor i Västergötland*, Medeltidsarkeologiska institutionen i Lund, 1989. — Om samhället bakom kyrkorna, främst byggnadsinitiativen till de romanska stenkyrkorna. Översiktskartor över medeltidskyrkorna, dopfontarna och gravvårdarna samt jordägandet vid 1500-talets mitt.

Dahlberg, Markus: *Skaratraktens kyrkor under äldre medeltid*, Skrifter från Skaraborgs länsmuseum 28, 1998. — Behandlar 120 medeltidskyrkor i sex härader kring stiftsstaden Skara. Diskuterar drivkrafterna bakom den romanska stilens genombrott i Västergötland samt förutsättningarna för den unika koncentrationen av huggen sandsten i de centrala delarna av landskapet. Med katalog.

Ewald, Gustaf: *Västergötlands kyrkor i ord och bild*, 1929. — Listar kyrkorna i Skara stift och Västgötadeln av Göteborgs stift. Anger byggnadstid och märkliga inventarier.

Fernlund, Siegrun: *Göteborgs Stadz Konst- och Målare-Embete*, 1983. — Måla-reämbetets betydelse för den västsvenska landsbygden under 1700-talet belyses med exempel från kyrkor i Bohuslän, Halland och Västergötland. Rikt illustrerad, till stor del i färg.

Fischer, Ernst: *Västergötlands romanska stenkonst. Arkitektur- och skulpturstudier inom Kinnekulletraktens kulturområde*, 1918. — Grundläggande om Kinnekulleområdets kvaderstenskyrkor och stensulptur. Följde upp sitt avhandlingsarbete med en översikt över hela landskapets medeltidskonst: — *Västergötlands kyrkliga konst under medeltiden*, Västergötland. Bidrag till landskapets kulturhistoria och naturbeskrifning A:2, 1920. Medarbetade även i *Sveriges Kyrkor*.

Färnström, Maud: *Himlens fröjd eller helvetets fasa. Perspektiv på västsvenska kyrkmålningar från 1700-talet*, 2001. — Studerar 42 skildringar av Yttersta domen i västsvenska kyrkor. Med djupstudium av bl.a. målningarna i Mossebo kyrka, Västergötland.

Gardell, Sölve: *Gravmonument från Sveriges medeltid*, 1–2, 2 uppl., 1945–46. — En typologisk systematik av Sveriges medeltida gravvårdar, varav Västergötland äger en betydande del. Katalogen omfattar alla medeltida gravvårdar med inskrift.

*Göteborgs stift i ord och bild*, 1950. — Innehåller förutom en bildkatalog över stiftets kyrkor och en byggnadshistorisk översikt, skriven av Sven Axel Hallbäck, även kapitel om ödekyrkor och kyrkoruiner, den kyrkliga konsten genom tiderna och småkyrkobyggandet på stiftets landsbygd under 1900-talets första hälft, skrivna av Gösta Gustafsson, Axel L. Romdahl respektive Carl Norberg. Inrymmer dessutom ett flertal uppsatser kring stiftets kyrkohistoria.

Hadorph, Johan: ”Reseanteckningar om Läckö grefskap”, i *Västergötlands fornminnesförenings tidskrift* 1901. — Reseberättelse inbunden i Johan Peringskiölds sammanställning *Monumenta sueo-gothorum antiqua et recentia* (manuskript i KB). Med korta beskrivningar av åtskilliga kyrkor som senare rivits eller kraftigt byggts om.

Hahr, August: *Konst och konstnärer vid Magnus Gabriel De la Gardies hof. Bidrag till den svenska konstforskningen*, 1905. — I denna tidiga översikt över Magnus Gabriel De la Gardies byggenkap och betydelse för tidens dekorationskonst, berörs bl.a. Varnhems klosterkyrkas restaurering samt i korthet även grevskapets sockenkyrkor.

Hallbäck, Sven Axel: ”Medeltida dopfuntar i Sjuhäradsbygden”, i *Från Borås och de sju häraderna* 1966. — ”Medeltida dopfuntar i Älvsborgs läns norra västgötadel”, i *Västergötlands fornminnesförenings tidskrift* 1963. — ”Medeltida dopfuntar i Skaraborg”, i *Västergötlands fornminnesförenings tidskrift* 1971–72. — Av Sven Axel Hallbäck's inventering av Västsveriges medeltida dopfuntar berör tre delar landskapet Västergötland. Dopfuntarna systematiseras beträffande material, form och utsmyckning. Illustrerad katalog med måttuppgifter.

Hallbäck, Sven Axel: *Det efterreformatoriska dekorativa kyrkomåleriet på 1600- och 1700-talen i Sverige*, 1, 1947. — Undersökning av det figurativa och dekorativa kyrkmåleriet från slutet av 1600-talet och under 1700-talet i Väst- och Sydsverige. Katalogen upptar samtliga belägg, däribland i Västergötland.

Haller, Elof: ”Haqvin Spegels visitationsakter år 1687”, i *Kyrkohistorisk årsskrift* 1915. — Ur visitationsakterna från Spegels tid som biskop i Skara, bl.a. med uppgifter om kyrkornas skick.

Hassel, Birger: *Kyrkor i Göteborg. Kyrkor i svenska kyrkans församlingar*, 1982. — Kortfattade beskrivningar av kyrkorna i Göteborg, inklusive de inkorporerade landssocknarna. Utgör en bearbetning och utökning av Harald Widéen: *Vilken kyrka är din?*, 1964.

Hegardt, Hanna: *Studier i västsvensk kyrklig konst. Västsvenska kyrkotakmålningar från sextonhundralets slut till omkring 1800*, 1923. — Översikt utifrån en inventering utförd för jubileumsutställningen i Göteborg 1923.

Hernfjäll, Viola: *Medeltida kalkmålningar i gamla Skara stift*, Skrifter från Skaraborgs länsmuseum 16, 1993. — En stilhistorisk och ikonografisk undersökning av medeltida målningar från 82 kyrkor i gamla Skara stift, d.v.s. Västergötland, Dalsland, Värmland och Mo härad i Småland. Med katalog.

Högberg, Folke: *Stavkorsbällar och liljestenar i Västergötland*, Skövdeortens hembygds- och fornminnesförening skriftserie 8, 1960. — Om de stavkors- och liljeornerade hållarnas typer, geografiska fördelning och symboliska betydelser. Med förteckning över samtliga då kända fynd.

Högberg, Folke: *Medeltida absidkyrkor i Norden. En studie, särskilt anknuten till Västergötland*, Skövdeortens hembygds och fornminnesförenings skriftserie 10, 1965. — Om absidkyrkornas ursprung, kronologi och typer, samt deras geografiska fördelning och sakrala betydelse. Vid en senare genomgång har antalet absidkyrkor i Norden reviderats: Wienberg, Jes: ”Enten – Eller. Absidekirker i Norden”, i *hikuin* 24, 1997.

Illerstad, Lennart: *Nya svenska kyrkor*, 2, Götaland, Rapport RAÄ 1993:5, 1993. — Katalog med foton, planritningar och beskrivningar av kyrkor uppförda 1920–1984.

Jarlert, Anders, Kerstin Wallin & Håkan Berg: *Medeltida kyrkor på 2000-talet*, 1999. — Om de medeltida sockenkyrkorna i och kring Göteborg, som levande kyrkorum. Rikt illustrerad i färg.

Johansson, A. O.: ”Sandhults kyrkas byggmästare”, i *Från Borås och de sju häraderna* 1950. — Kort om byggmästarna från Sandhults socken och deras verksamhet i Västergötland, Småland och Bohuslän.

Johansson, Bertil: ”Kyrkobyggare från Sandhult och deras byggen”, i *Västgöta-Dal* 1995–96, 1997. — Om byggmästare från Sandhults socken och hur kyrkobyggna i praktiken genomfördes. En tabell anger kända uppdrag i Västergötland och angränsande landskap.

*Julhälsningar till församlingarna i Skara stift*, 1906–73. — Innehåller ett flertal uppsatser som berör traktens kyrkor och kyrkliga konst ur olika aspekter.

Karling, Sten: *Kyrkorna i Borås och Brämhult*, 1955. — Utförliga kyrkoberivningar av Caroli och Gustav Adolfs kyrkor i Borås samt Brämhults kyrka, med redogörelser för byggnadshistoria, målningar, inventarier m.m.

Karlsson, Jan O. M.: ”Varnhemsgruppen – westfalisk arkitektur i Västergötland”, i *Imagines medievales. Studier i medeltida ikonografi, arkitektur, skulptur, måleri och konsthantverk*, Acta universitatis Upsaliensis. Ars suetica 7, 1983. — Om Varnhems klostrets byggnadshytta under 1200-talets mitt och senare hälft, och dess verksamhet vid andra kyrkor i Västergötland.

Kyrkoberivningar, utgivna av församlingarna, läns museerna m.fl. Titeln återger närapå undantagslöst kyrkans namn. Texterna är av varierande längd och skiftande kvalitet men brukar ge en god bild av kyrkans utformning och tillkomsthistoria. Västergötland är jämförelsevis sparsamt försett med vägledningar. Ett drygt 40-tal beskrivningar har utgivits i serierna *Västergötlands kyrkor. Göteborgs stift*, 1–20, 1947–76, samt *Skara stifts kyrkoberivningar*, 1–, 1980–. Även andra vägledningar förekommer, ibland mer utförliga publikationer som Lidholm, Benjamin: *Medelplana och Västerplana kyrkor*, 1950, där kyrkornas byggnadshistoria och kyrkolivet beskrivs utifrån kyrkans arkivalier, bl.a. sockenstämmoprotokoll, samt Hvarfner, Harald: *Broddarps gamla och nya kyrka*, 1948, som är den första av Hvarfners tre kyrkoberivningar från södra Västergötland. De andra två behandlar Eriksbergs kyrkor och kyrkorna i Ods pastorat.

Lagerlöf, Erland: *Medeltida träkyrkor*, 2, Västergötland, Värmland, Närke, SvK vol. 199, RAÄ, 1985. — Inventering av de medeltida träkyrkorna. Katalogen anger arkeologiska och arkivaliska belägg för de förlorade träkyrkorna, medan de bevarade kyrkorna dokumenterats med beskrivning och uppmätning. I Västergötland återstår timmerkyrkorna i Brämhult och Älgarås samt stavkyrkan i Hedared. En avslutande sammanfattning ger en översikt över de medeltida träkyrkorna i Väst-sverige.

Lampa, Sven (utg.): ”Inventarium för kyrkorna i Skara stift 1583”, i *Västergötlands fornminnesförenings tidskrift* 1912. — Inventarielistan omfattar större delen av dåvarande Skara stift. Påtalar i vissa fall också akuta brister i kyrkobyggnadernas tillstånd.

Lindskog, Peter E.: *Försök till en korrekt beskrifning om Skara stift*, 1–5, 1812–16. — Beskrivning av Skara stift i huvudsak sammanställd utifrån äldre sockenbeskrivningar. Innehåller även uppgifter om kyrkorna.

Ljungström, Claës Johan: *Redvägs härad med staden Ulricehamn*, 1861. — Den första av prästen och fornforskaren Ljungströms fem häradsbeskrivningar från åren 1861–84. Här ingår beskrivningar av kyrkobyggnader, bl.a. av senare rivna kyrkor, och inventarier. Ljungströms arbeten fick efterföljd i Richard Hjorts fem häradsbeskrivningar från nordvästra Västergötland omkring 1900 och i Gustaf Ewalds beskrivningar över Kullings och Gäsene härader, båda utgivna 1925.

Lundahl, Ivar: *Det medeltida Västergötland*, Nomina Germanica – Arkiv för germansk namnforskning 12, 1961. — En historisk, topografisk beskrivning av det medeltida Västergötlands härader och socknar. För varje socken anges jordägandet enligt 1500-talets jordeböcker, samt i korthet även den medeltida kyrkans utformning.

Lundberg, Stig: *Gravmonument i sten från sen vikingatid och äldre medeltid i Västergötland*, Uppsatser från Historiska institutionen i Göteborg 7, 1997. — En inventering av de tidigaste kristna gravmonumenten i landskapet.

Malmström, Krister: *Centralkyrkor inom Svenska kyrkan 1820–1920. Med en byggnadsantikvarisk inventering*, 1990. — Ingående om centralplanen inom kyrkoarkitekturen. Katalog med byggnadsantikvariska beskrivningar, däribland av 12 kyrkor i Västergötland. Arkitekten Emil Langlets centralkyrkor i Västergötland behandlas även i: – ”Den evangeliska monoliten. Sex västgötska centralkyrkor”, i *Västgöta-Dal* 1984.

Markving, Gustaf: *Kyrkorna i Sjuhäradsbygden. Presentation i text och bild av samtliga kyrkor i Sjuhäradsbygden som tillhör Svenska kyrkan*, 1981. — Korta, illustrerade essäer om kyrkorna i Sjuhäradsbygden, med byggnadshistorik samt uppgifter om inredning och inventarier.

*Medeltidsstaden*, Riksantikvarieämbetet och Statens historiska museer. Rapport, 1–73, 1976–90. — Rapportserien innefattar för Västergötlands del medeltidsstä-derna Gamla Lödöse, Skara, Falköping, Skövde, Lidköping, Hjo, Bogesund (Ulri-cehamn) och Nya Lödöse (21, 24, 27, 28, 33, 35, 42, 60; 1980–1984) av Kristina Carlsson och Rune Ekre, Ragnar Sigsjö, Henrik Klackenbergs och Anna Järpe. De medeltida stadskyrkornas byggnadshistoria beskrivs kortfattat.



Rahn, Roland: *Forna kyrkor i nuvarande Skara stift. Kinne kontrakt*, 1981. — Korta beskrivningar av rivna kyrkor och deras inventarier.

Rengmyr Lövgren, Birgitta: ”’Ett drömmande skimmer’. Målade glasfönster i Göteborgs innerstads kyrkor under 1800-talets andra hälft och det begynnande 1900-talet”, i *Göteborg förr och nu*, Göteborgs hembygdsförbunds skriftserie, 2000. — Behandlar glasmålningarnas tillkomst, utformning och innehåll.

Rosell, Ingrid: *Magnus Gabriel De la Gardies kyrkobyggnadsverksamhet i Sverige*, 1972. — ”Georg Baselaque – Magnus Gabriel De la Gardies bildhuggare på Läckö”, i *Fornvännen* 1980. — ”De la Gardies kyrkorestaureringar i Västergötland”, i *Fornvännen* 1999. — Ingrid Rosell har i flera arbeten och uppsatser behandlat Magnus Gabriel de la Gardies bygghet och de till Läckö knutna bildhuggar- och målarverkstäderna, också i monografier för *Sveriges Kyrkor*.

Rosell, Ingrid: *Kyrkorna i Skara stift. Introduktion till arkivforskning*, 2 omarb. uppl., 1983. — Ger en introduktion till de viktigaste arkiven och källorna.

Sockenkrönikor och stadsmonografier, utgivna lokalt med socknens eller stadens namn i titeln, som *Södra Säm och Finnekumla. Bygden vid sjöarna Åsunden och Sämsjön*, utgiven av Vegbyortens hembygdsförening, 1986 eller *Skara*, 1–2, utgiven av Skara historiekommitté 1975–85. Många ges ut som årsböcker av församlingar och hembygdsföreningar, t.ex. *Billingsbygden*, 1974–, *Dimbobygden*, 1967–, *Falbygden*, 1927–, *Från Borås och de sju häraderna (Fässingen)*, 1943–. — Här återfinns ofta uppsatser eller andra uppgifter om traktens kyrkor.

*Skara stift i ord och bild*, 1949. — Innehåller förutom en bildkatalog över stiftets kyrkor och en byggnadshistorisk översikt, skriven av Bengt Söderberg, även kapitel om medeltida kyrkklockor, Skara domkyrkas byggnadshistoria, kyrkliga textilier, kyrkligt silver, ödekyrkor och klosterlämningar samt minnesvårdar och gravkor, skrivna av Mats Åmark, Harald Widéen, Marita Lindgren-Fridell, Aron Andersson och Yngve Rudberg. Inrymmer dessutom ett flertal uppsatser kring stiftets kyrkohistoria.

Svanberg, Jan: *Gycklarmotiv i romansk konst och en tolkning av portalrelieferna på Härja kyrka*, KVHAA. Antikvariskt arkiv 41, 1970. — ”Stenmästarbilder i Nordens romanska konst”, i *Ikonografiska studier framlagda vid det nordiska symposiet för ikonografiskt studium på Julita slott 1970*, KVHAA. Antikvariskt arkiv 26, 1972. — *Furstebilder från folkungatid*, Skrifter från Skaraborgs länsmuseum 9, 1987. — Jan Svanberg har i flera arbeten och uppsatser behandlat Västergötlands stensulptur från 1100- och 1200-talen. För en sammanfattande översikt se ”Stensulpturen”, i *Den romanska konsten*, Signums svenska konsthistoria 3, 1995.

*Sverige. Geografisk, Topografisk, Statistisk beskrivning*. Utgiven av Otto Sjögren m.fl. 1 uppl., del 1–6, 1908–24. 2 uppl., del 1–5, 1929–35. — Läns- och häradsvisa sockenpresentationer med korta kyrkoberivningar, för Skaraborgs och Älvsborgs län författade av E. Fischer (1 uppl., 1921) och S. Hedlund (2 uppl., 1933).

*Sveriges Kyrkor. Konsthistoriskt inventarium*, vol. 1–, 1912. — Utförliga kyrkoberivningar med redogörelser för varje kyrkas byggnadshistoria, målningar, inventarier m.m. För Västergötland föreligger beskrivningar av kyrkorna i *Kållands härad* (Ernst Fischer, *Kållands härad*, SvK, Västergötlands kyrkor. Band 1, 1913–22) samt Habo, Brandstorp, Varnhems klosterkyrka och Läckö slottskyrka (SvK vol. 135, 164, 190, 198; 1970–85) av Barbro Jespersen (Westrin), Ralph Edenheim och Ingrid Rosell respektive Ingrid Rosell.

Ullenius, Gunnar: "Kyrkobyggnad och stilimitation", i *Västergötlands fornminnesföreningstidskrift* 1977–78 (även publicerad i *Julhälsningar till församlingarna i Skara stift* 1955). — Samlad översikt över kyrkobyggandets utveckling i Västergötland. Argumenterar för 1800-talskyrkornas samhörighet med sin landskapsmiljö och nödvändigheten av att pietetsfullt vårda deras estetiska kvaliteter.

Wennerblad, Ernst: *Skara stifts kyrkor under de sista årtiondena af 1800-talet*, 1902. — Planschverk med 338 teckningar från 1873–1902. Visar kyrkornas exteriörer.

Westrin (Jespersion), Barbro: "Västgötska träsnidare", i *Västergötlands fornminnesförenings tidskrift* 1973–74. — Om hovkonstnärer, skråanslutna bildhuggare och bygdesnickare under 1600- och 1700-talen, verksamma framförallt i Västergötlands sydöstra delar. Barbro Westrin (Jespersion) har även medverkat i *Sveriges Kyrkors* utgivning.

Widéén, Harald: "Västergötlands medeltid i dess kulturminnen", i *Västgötaland. De vida vyernas landskap*, red. Harald Schiller, 1947. — Översikt över landskapets medeltidskyrkor. Harald Widééns skriftställarskap innehåller ett stort antal arbeten och artiklar om Västergötlands vikingatid och medeltid, bl.a. utgående från olika gravvårdstyper, samt redogörelser för byggnadsarkeologiska undersökningar av enskilda kyrkor, däribland Skara domkyrka och S:t Olof i Falköping. Harald Widéén har också tillsammans med Nils Sandberg publicerat en förteckning över litteraturen kring Skara domkyrka: – *Skara domkyrka i litteraturen*, Acta Bibliothecae Scarensis, 1988.

*Västergötlands fornminnesförenings tidskrift*, 1869–. — Innehåller ett flertal uppsatser som berör landskapets kyrkor och kyrkliga konst, samt korta notiser om aktuellt antikvariskt. Viktiga översiktsarbeten anges i denna förteckning under respektive författare. Bland temanummer av relevans för ämnet kan nämnas: *Medeltidsstudier i Västergötland* (1971–72); *1600- och 1700-talsstudier i Västergötland* (1973–74); *1800-talsstudier i Västergötland* (1977–78); *Senmedeltid i Västergötland* (1979–80); *Det tidiga Västergötland. En aktuell historia* (1983–84); *Vägen till din historia. Regionalt kulturminnesprogram, kulturhistorisk beskrivning, Skaraborgs län* (1985); *Bygga och bo. 1000 år i Västergötland* (1995–96).

*Västgöta-Dal. En årsbok från Älvsborgs länsmuseum*, Vänersborg, 1983–. — Innehåller ett flertal uppsatser som berör landskapets kyrkor och kyrkliga konst. Viktiga översiktsarbeten anges i denna förteckning under respektive författare. Bland temanummer av relevans för ämnet kan nämnas: *Kyrkan. Om kyrkobyggare och tro* (1995–96).

Ångström, Inga Lena: *Altartavlor i Sverige under renässans och barock. Studier i deras ikonografi och stil 1527–1686*, Acta Universitatis Stockholmiensis 36, 1992. — Ett kapitel i denna översikt behandlar utvecklingen i Magnus Gabriel De la Gardies Västergötland.

Åman, Anders och Järnfeldt-Carlsson, Marta: *Träkyrkor i Sverige*, 1998. — Översikt över träkyrkobyggandet i Sverige med rikt illustrerad presentation av ett tjugotal träkyrkor från perioden 1880–1930, varav flera i Västergötland.

# Appendix

## *Kartor och förteckningar över Västergötlands kyrkor*

Fig. 88 a–c. Karta över församlingar 1950 med detaljutsnitt över den centrala delen av landskapet samt Göteborg.

Tab. 5a–b. Församlingar 1950 förtecknade i nummerordning och i bokstavsordning.

Tab. 6. Medeltidskyrkor i bokstavsordning.

Tab. 7. Nybyggnader och viktigare planförändringar 1550–1950, i kronologisk ordning.

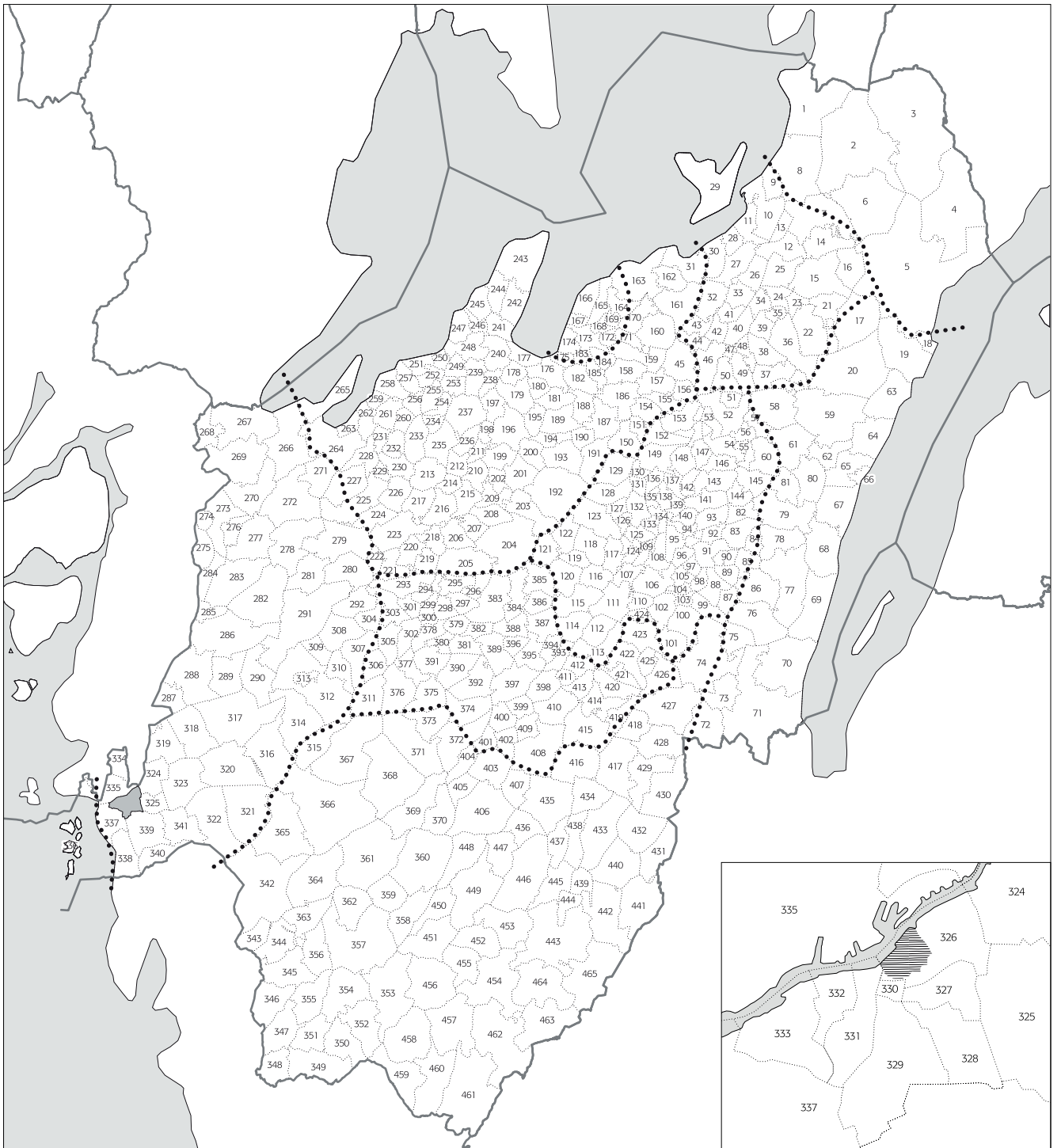
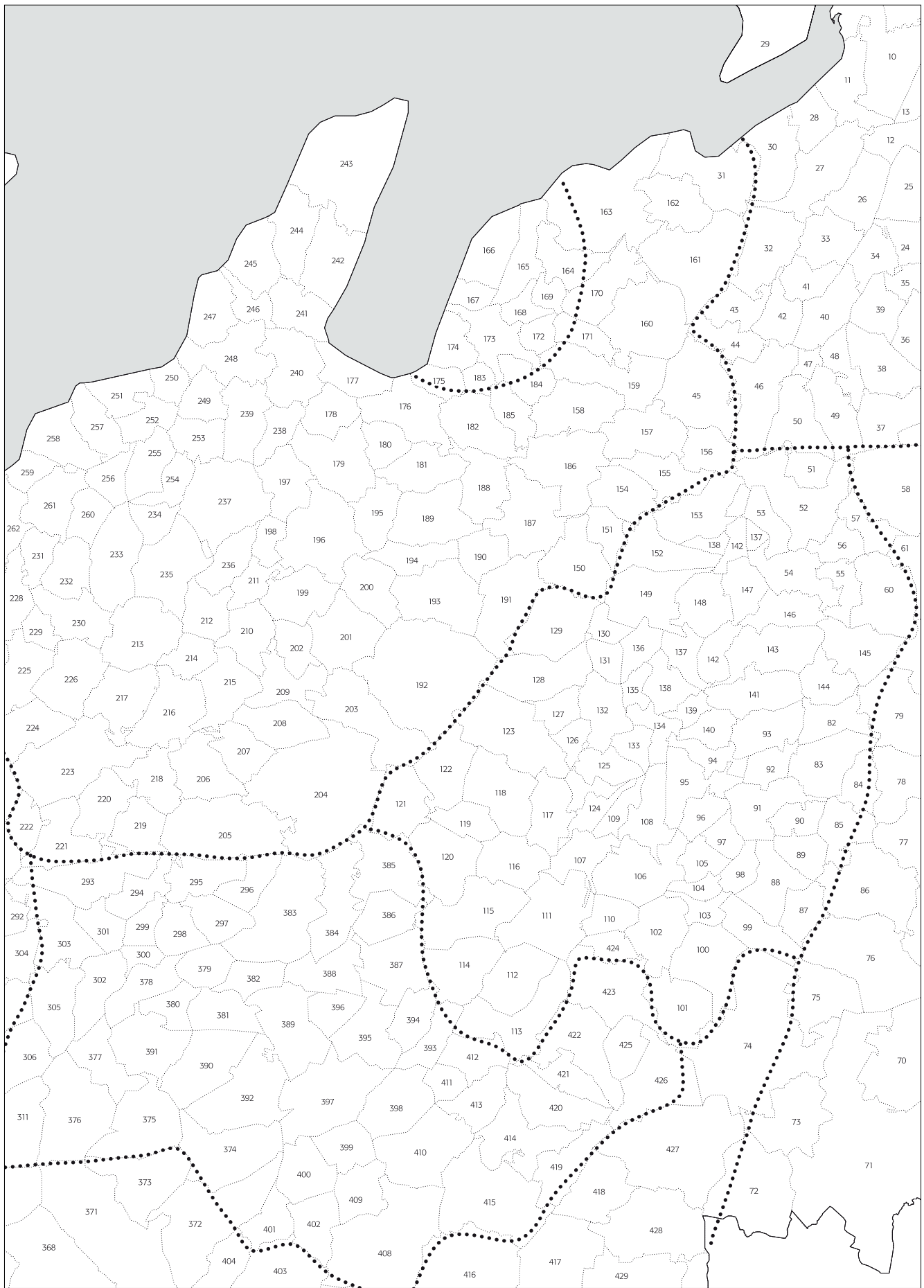


Fig. 88 a–c. Församlingar 1950. Församlingarna är betecknade med siffror och kan avläsas i tab. 5 i numerisk respektive alfabetisk ordning. Detaljutsnittet visar Göteborg exklusive de inkorporerade landsförsamlingarna, samt landskapets centrala delar. Streckad linje anger regionindelningen (jfr fig. 5).



## Tab. 5a. Församlingar förtecknade i nummerordning

1 Amnehärad	47 Binneberg	92 Varv	137 Brunnhem	182 Hangelösa
2 Hova	48 Horn	93 Kungslena	138 Segerstad	183 Broby
3 Finnerödja	49 Frösve	94 Tiarp	139 Södra Kyrketorp	184 Skälvum
4 Tived	50 Säter	95 Åsle	140 Högstena	185 Ova
5 Undenäs		96 Mularp	141 Dala	186 Skånings-Åsaka
6 Älgårås	51 Ryd	97 Östra Gerum	142 Stenstorp	187 Skara Domkyrko
7 Fredsberg	52 Skövde	98 Hångsdala	143 Borgunda	188 Händene
8 Lyrestad	53 Våmb	99 Kymbo	144 Ljunghem	189 Synnerby
9 Enåsa	54 Norra Kyrketorp	100 Yllestad	145 Edåsa	190 Marum
10 Hassle	55 Hagelberg		146 Sjögerstad	191 Härlunda
11 Berga	56 Öm	101 Vistorp	147 Rådene	192 Norra Vånga
12 Bäck	57 Forsby	102 Vartofta-Åsaka	148 Häggum	193 Vinköl
13 Färed	58 Sventorp	103 Näs	149 Bolum	194 Västra Gerum
14 Töreboda	59 Tibro	104 Kälvene	150 Stenum	195 Skallmeja
15 Fägre	60 Varola	105 Skörstorp		196 Saleby
16 Halna	61 Vårsås	106 Slöta	151 Norra Ving	197 Trässberg
17 Beateberg	62 Mofalla	107 Luttra	152 Norra Lundby	198 Härjevad
18 Karlsborg	63 Brevik	108 Karleby	153 Varnhem	199 Jung
19 Mölltorp	64 Grevbäck	109 Falköpings Lands	154 Skärv	200 Öttum
20 Ransberg	65 Hjo Lands	110 Vårkumla	155 Eggby	
21 Ekeskog	66 Hjo Stads	111 Kinneved	156 Öglunda	201 Kvänum
22 Bällefors	67 Norra Fågelås	112 Brismene	157 Istrum	202 Fyrunga
23 Mo	68 Södra Fågelås	113 Börstig	158 Ledsjö	203 Edsvära
24 Hjälstad	69 Brandstorp	114 Jäla	159 Vättilösa	204 Larv
25 Trästena	70 Gustav Adolf	115 Grolanda	160 Holmestad	205 Bitterna
	71 Habo	116 Göteve	161 Lugnås	206 Laske-Vedum
26 Utby	72 Bjurbäck	117 Marka	162 Bredsäter	207 Södra Lundby
27 Ullervad	73 Nykyrka	118 Gökhem	163 Forshem	208 Långjum
28 Mariestad	74 Sandhem	119 Sörby	164 Fullösa	209 Tråvad
29 Torsö	75 Utvängstorp	120 Floby	165 Österplana	210 Skarstad
30 Leksberg		121 Trävattna	166 Medelplana	211 Hällum
31 Björsäter	76 Härja	122 Ullene	167 Västerplana	212 Long
32 Ek	77 Daretorp	123 Vilske-Kleva	168 Kinne-Kleva	213 Ryda
33 Ekby	78 Agnetorp	124 Falköpings Stads	169 Kestad	214 Vara
34 Sveneby	79 Fröjered	125 Friggeråker	170 Kinne-Vedum	215 Önum
35 Vad	80 Korsberga		171 Götene	216 Naum
36 Götlunda	81 Fridene	126 Östra Tunhem	172 Sil	217 Södra Kedum
37 Locketorp	82 Hömb	127 Ugglum	173 Husaby	218 Eling
38 Våring	83 Acklinga	128 Bjurum	174 Källby	219 Lekåsa
39 Flistad	84 Tidaholm	129 Bjärka	175 Skeby	220 Barne-Åsaka
40 Odensåker	85 Baltak	130 Hornborga		221 Fåglum
41 Tidavad	86 Velinga	131 Sätuna	176 Säware	222 Kyrkås
42 Låstad	87 Vättak	132 Gudhem	177 Lidköping	223 Essunga
43 Böja	88 Valstad	133 Torbjörntorp	178 Hovby	224 Bäreberg
44 Timmersdala	89 Suntak	134 Valtorp	179 Norra Härene	225 Främmestad
45 Lerdala	90 Ottravad	135 Håkantorp	180 Lindärva	
46 Berg	91 Dimbo	136 Broddetorp	181 Hasslösa	226 Malma

227 Trökörna	279 Stora Mellby	331 Göteborgs Oscar Fredrik	383 Hudene	435 Tvärred
228 Tengene	280 Magra	332 Göteborgs Masthugg	384 Källunga	436 Dannike
229 Långnum	281 Erska	333 Göteborgs Karl Johan	385 Hällestad	437 Finnekumla
230 Hyringa	282 Hålanda	334 Tuve	386 Mjäldrunga	438 Södra Säm
231 Bjärby	283 Ale-Skövde	335 Lundby	387 Eriksberg	439 Hulared
232 Flakeberg	284 Tunge	336 Styrso	388 Skölvene	440 Dalstorp
233 Sparlösa	285 S:t Peder	337 Västra Frölunda	389 Hov	441 Ljungsarp
234 Slädene	286 Skepplanda	338 Askim	390 Vesene	442 Nittorp
235 Levene	287 Nödinge	339 Mölndal	391 Ornunga	443 Tranemo
236 Uvered	288 Starrkärr	340 Källered	392 Molla	444 Södra Åsarp
237 Järpås	289 Kilanda	341 Råda	393 Öra	445 Månstad
238 Kållands-Åsaka	290 Östad	342 Sätilla	394 Broddarp	446 Långhem
239 Mellby	291 Långared	343 Tostared	395 Alboga	447 Hillared
240 Kållands-Råda	292 Bergstena	344 Fotskäl	396 Norra Säm	448 Ljushult
241 Gösslunda	293 Södra Härene	345 Surteby-Kattunga	397 Od	449 Sexdrega
242 Sunnersberg	294 Eggvena	346 Horred	398 Murum	450 Roasjö
243 Otterstad	295 Fölene	347 Istorp	399 Grovare	
244 Strö	296 Herrljunga	348 Grimmared	400 Fänneslunda	451 Redslared
245 Rackeby	297 Tarsled	349 Karl Gustav		452 Svenljunga
246 Skalunda	298 Remmene	350 Gunnarsjö	401 Tärby	453 Ullasjö
247 Söne	299 Brättensby		402 Varnum	454 Örsås
248 Örslösa	300 Landa	351 Kungsäter	403 Rångedala	455 Revesjö
249 Väla		352 Älekulla	404 Gingri	456 Holsljunga
250 Norra Kedum	301 Tumberg	353 Öxabäck	405 Brämhult	457 Östra Frölunda
	302 Algutstorp	354 Torestorp	406 Toarp	458 Mjögäck
251 Tådene	303 Kullings-Skövde	355 Öxnevalla	407 Äspered	459 Älvsered
252 Tranum	304 Fullestad	356 Berghem	408 Södra Ving	460 Märdaklev
253 Gillstad	305 Siene	357 Örby	409 Härna	461 Kalv
254 Häggesled	306 Horla	358 Skephult	410 Hällstad	462 Häcksvik
255 Lavad	307 Hol	359 Fritsla	411 Södra Vånga	463 Sjötofta
256 Täng	308 Lena	360 Kinnarumma	412 Kärråkra	464 Ambjörnarp
257 Friel	309 Rödene	361 Seglora	413 Möne	465 Mossebo
258 Tun	310 Bälinge	362 Kinna	414 Dalum	
259 Karaby	311 Skogsbygden	363 Hajom	415 Timmele	
260 Håle	312 Alingsås Lands	364 Hyssna	416 Ulricehamn	
261 Särestad	313 Alingsås Stad	365 Björketorp	417 Hössna	
262 Ås	314 Hemsjö	366 Bollebygd	418 Knätte	
263 Sal	315 Ödenäs	367 Töllsjö	419 Böne	
264 Flo	316 Skallsjö	368 Sandhult	420 Blidsberg	
265 Vänersnäs	317 Stora Lundby	369 Borås Caroli	421 Humla	
266 Västra Tunhem	318 Bergum	370 Borås Gustav Adolf	422 Kölabby	
267 Vänersborg	319 Angered	371 Bredared	423 Norra Åsarp	
268 Väne-Ryr	320 Lerum	372 Fristad	424 Smula	
269 Trollhättan	321 Härryda	373 Vånga	425 Solberga	
270 Gärdhem	322 Landvetter	374 Borgstena		
271 Norra Björke	323 Partille	375 Tämta	426 Fivlered	
272 Väne-Åsaka	324 Nylöse		427 Kölingared	
273 Fors	325 Örgryte	376 Närunga	428 Liared	
274 Åsbräcka		377 Ljur	429 Gullered	
275 Fuxerna	326 Göteborgs Domkyrko	378 Kvinnestad	430 Strängsered	
	327 Göteborgs Vasa	379 Jällby	431 Ölsremma	
276 Rommele	328 Göteborgs Johanneberg	380 Asklanda	432 Grönahög	
277 Upphärad	329 Göteborgs Annedal	381 Grude	433 Gällstad	
278 Lagmansered	330 Göteborgs Haga	382 Södra Björke	434 Marbäck	

## Tab. 5b. Församlingar förtecknade i bokstavsordning

83 Acklinga	12 Bäck	225 Främmestad	181 Hasslösa	114 Jäla
78 Agnetorp	310 Bälänge	79 Fröjered	314 Hemsjö	379 Jällby
395 Alboga	22 Bällefors	49 Frösve	296 Herrljunga	237 Järpås
283 Ale-Skövde	224 Bäreberg	304 Fullestad	447 Hillared	
302 Algutstorp	43 Böja	164 Fullösa	65 Hjo Lands	461 Kalv
312 Alingsås Lands	419 Böne	275 Fuxerna	66 Hjo Stads	259 Karaby
313 Alingsås Stad	113 Börstig	202 Fyrunga	24 Hjälstad	349 Karl Gustav
464 Ambjörnarp		221 Fågglum	307 Hol	108 Karleby
1 Amnehärad	141 Dala	15 Fägre	160 Holmestad	18 Karlsborg
319 Angered	440 Dalstorp	400 Fänneslunda	456 Holsljunga	169 Kestad
338 Askim	414 Dalum	13 Färed	306 Horla	289 Kilanda
380 Asklanda	436 Dannike	295 Fölene	48 Horn	362 Kinna
	77 Daretorp		130 Hornborga	360 Kinnarumma
85 Baltak	91 Dimbo	253 Gillstad	346 Horred	168 Kinne-Kleva
220 Barne-Åsaka		404 Gingri	389 Hov	111 Kinneved
17 Beateberg	203 Edsvära	64 Grevbäck	2 Hova	170 Kinne-Vedum
46 Berg	145 Edåsa	348 Grimmared	178 Hovby	418 Knätte
11 Berga	155 Eggby	115 Grolanda	383 Hudene	80 Korsberga
356 Berghem	294 Eggvena	399 Grovare	439 Hulared	303 Kullings-Skövde
292 Bergstena	32 Ek	381 Grude	421 Humla	93 Kungslena
318 Bergum	33 Ekby	432 Grönahög	173 Husaby	351 Kungsäter
47 Binneberg	21 Ekeskog	132 Gudhem	230 Hyringa	378 Kvinnestad
205 Bitterna	218 Eling	429 Gullered	364 Hyssna	201 Kvänum
72 Bjurbäck	9 Enåsa	350 Gunnarsjö	462 Häcksvik	99 Kymbo
128 Bjurum	387 Eriksberg	70 Gustav Adolf	135 Håkantorps	222 Kyrkås
231 Bjärby	281 Erska	433 Gällstad	282 Hålanda	240 Kållands-Råda
129 Bjärka	223 Essunga	270 Gärdhem	260 Håle	238 Kållands-Åsaka
365 Björketorp		118 Gökhem	98 Hångsdala	340 Källered
31 Björsäter	109 Falköpings Lands	241 Gösslunda	254 Häggesled	174 Källby
420 Blidsberg	124 Falköpings Stads	329 Göteborgs Annedal	148 Häggum	384 Källunga
366 Bollebygd	437 Finnekumla	326 Göteborgs Domkyrko	385 Hällestad	104 Kälvene
149 Bolum	3 Finnerödja	330 Göteborgs Haga	410 Hällstad	412 Kärråkra
374 Borgstena	426 Fivlered	328 Göteborgs Johanneberg	211 Hällum	422 Kölabby
143 Borgunda	232 Flakeberg	333 Göteborgs Karl Johan	188 Händene	427 Kölingared
369 Borås Caroli	39 Flistad	332 Göteborgs Masthugg	76 Härja	
370 Borås Gustav Adolf	264 Flo	331 Göteborgs Oscar Fredrik	198 Härjevad	278 Lagmansered
69 Brandstorp	120 Floby	327 Göteborgs Vasa	191 Härlunda	300 Landa
371 Bredared	273 Fors	171 Götene	409 Härna	322 Landvetter
162 Bredsäter	57 Forsby	116 Göteve	321 HARRYDA	204 Larv
63 Brevik	163 Forshem	36 Götlanda	140 Högstena	206 Laske-Vedum
112 Brismene	344 Fotskäl		82 Hömb	255 Lavad
183 Broby	7 Fredsberg	71 Habo	417 Hössna	158 Ledsjö
394 Broddarp	81 Fridene	55 Hagelberg		30 Leksberg
136 Broddetorp	257 Friel	363 Hajom	347 Istorp	219 Lekåsa
137 Brunnhem	125 Friggeråker	16 Halna	157 Istrum	308 Lena
299 Bråttnesby	372 Fristad	182 Hangelösa		45 Lerdala
405 Brämhult	359 Fritsla	10 Hassle	199 Jung	320 Lerum



235 Levene	73 Nykyrka	105 Skörstorp	443 Tranemo	61 Värsås
428 Liared	324 Nylöse	52 Skövde	252 Tranum	167 Västerplana
177 Lidköping	376 Närunga	234 Slädene	269 Trollhättan	337 Västra Frölunda
180 Lindärva	103 Näs	106 Slöta	209 Tråvad	194 Västra Gerum
144 Ljunghem	287 Nödinge	424 Smula	197 Trässberg	266 Västra Tunhem
441 Ljungsarp		425 Solberga	25 Trästena	87 Vättak
377 Ljur	397 Od	233 Sparlösa	121 Trävattna	159 Vättlösa
448 Ljushult	40 Odensåker	288 Starrkärr	227 Trökörna	
37 Locketorp	391 Ornunga	142 Stenstorp	301 Tumberg	100 Yllestad
212 Long	243 Otterstad	150 Stenum	258 Tun	
161 Lugnäs	90 Ottravad	317 Stora Lundby	284 Tunge	262 Ås
335 Lundby	185 Ova	279 Stora Mellby	334 Tuve	274 Åsbräcka
107 Luttra		430 Strängsered	435 Tvärred	95 Åsle
8 Lyrestad	323 Partille	244 Strö	251 Tådene	
291 Långared		336 Styrso	375 Tämta	352 Älekulla
42 Låstad	245 Rackeby	242 Sunnersberg	256 Täng	6 Älgarås
446 Långhem	20 Ransberg	89 Suntak	401 Tärby	459 Älvsered
208 Långjum	451 Redslared	345 Surteby-Kattunga	367 Töllsjö	407 Åspered
229 Långnum	298 Remmene	34 Sveby	14 Töreboda	
	455 Revesjö	452 Svenljunga		315 Ödenäs
280 Magra	450 Roasjö	58 Sventorp	127 Ugglum	156 Öglunda
226 Malma	276 Rommele	189 Synnerby	453 Ullasjö	431 Ölsremma
434 Marbäck	51 Ryd	261 Särestad	122 Ullene	56 Öm
28 Mariestad	213 Ryda	50 Säter	27 Ullervad	215 Önum
117 Marka	341 Råda	342 Sätilla	416 Ulricehamn	393 Öra
190 Marum	147 Rådene	131 Sätuna	5 Undenäs	357 Örby
166 Medelplana	403 Rångedala	176 Säware	277 Upphärad	325 Örgryte
239 Mellby	309 Rödene	382 Södra Björke	26 Utby	248 Örslösa
386 Mjäldrunga		68 Södra Fågelås	75 Utvängstorp	454 Örsås
458 Mjöbäck	263 Sal	293 Södra Härene	236 Uvered	290 Östad
23 Mo	196 Saleby	217 Södra Kedum		165 Österplana
62 Mofalla	74 Sandhem	139 Södra Kyrketorp	35 Vad	457 Östra Frölunda
392 Molla	368 Sandhult	207 Södra Lundby	88 Valstad	97 Östra Gerum
465 Mossebo	285 S:t Peder	438 Södra Säm	134 Valtorp	126 Östra Tunhem
96 Mularp	138 Segerstad	408 Södra Ving	214 Vara	200 Öttum
398 Murum	361 Seglora	411 Södra Vånga	153 Varnhem	353 Öxabäck
445 Månstad	449 Sexdrega	444 Södra Åsarp	402 Varnum	355 Öxnevala
460 Mårdaklev	305 Siene	247 Söne	60 Varola	
19 Mölltorp	172 Sil	119 Sörby	102 Vartofta-Åsaka	
339 Mölndal	146 Sjögerstad		92 Varv	
413 Möne	463 Sjötofta	297 Tarsled	86 Velinga	
	195 Skallmeja	228 Tengene	390 Vesene	
216 Naum	316 Skallsjö	94 Tiarp	123 Vilske-Kleva	
442 Nittorp	246 Skalunda	59 Tibro	193 Vinköl	
271 Norra Björke	187 Skara Domkyrko	84 Tidaholm	101 Vistorp	
67 Norra Fågelås	210 Skarstad	41 Tidavad	53 Våmb	
179 Norra Härene	175 Skeby	415 Timmele	110 Värkumla	
250 Norra Kedum	358 Skephult	44 Timmersdala	249 Väla	
54 Norra Kyrketorp	286 Skepplanda	4 Tived	267 Vänersborg	
152 Norra Lundby	311 Skogsbygden	406 Toarp	265 Vänersnäs	
396 Norra Säm	186 Skånings-Åsaka	133 Torbjörntorp	268 Väne-Ryr	
151 Norra Ving	184 Skälrum	354 Torestorp	272 Väne-Åsaka	
192 Norra Vånga	154 Skärv	29 Torsö	373 Vånga	
423 Norra Åsarp	388 Skölvene	343 Tostared	38 Våring	

## Tab. 6. Medeltidskyrkor i alfabetisk ordning.

I tabellen förtecknas 512 huvudkyrkor i kända medeltida socknar och stadsförsamlingar (inklusive Skara domkyrka), dessutom kapellet i Brandstorp som bildade församling 1626 och Varnhems klosterkyrka som sedan 1500-talet fungerat som församlingskyrka. Kyrkorna har i tabellen fått behålla de härads- och lägesbeställande tillägg till sockennamnen som numera används (exempelvis Väne-Åsaka och Västra Frölunda), även om de vanligtvis tillkommit i sen tid. Asterix anger att, så vitt känt, inga partier återstår av medeltidskyrkan. Många av de medeltida socknarna har uppgått i andra församlingar. För att de skall vara möjliga att lokalisera anges församlingstillhörigheten 1950, såvida den då avvek från kyrkans namn. För de medeltidskyrkor som kvarstår, helt eller delvis, anges bevarandegraden. Med ruin menas en till största delen riven kyrka, men vars dagermurar är synliga ovan mark. Med helt bevarade kyrkor avses sådana som uppförts under medeltiden och därefter inte genomgått ombyggnad av långhus/kor. Med delvis bevarad avses kyrkor som i långhus och/eller kor innefattar medeltida mur- eller väggsträckningar, men som i senare tid om- eller nybyggts. I några fall har medeltidskyrkan till sin kärna helt raserats och endast medeltida tillbyggnader kvarstår, vilket också redovisats i tabellen. Vid fördjupade undersökningar kan sannolikt fler än de här angivna kyrkorna visa sig ha medeltida partier i behåll.

KYRKA	FÖRSAMLING	BEVARANDEGRAD
Acklinga (*)		
Agnestad	Karleby	Ruin
Agnetorp (*)		
Alboga (*)		
Ale-Skövde		Delvis bevarad; endast smärre partier återstår
Algutstorp		Delvis bevarad; omb. i långhus/kor
Alingsås		Delvis bevarad; omb. i långhus/kor
Ambjörnarp (*)		
Amnehärad		Delvis bevarad; omb. i långhus/kor
Angered		Delvis bevarad; omb. i långhus/kor
Askim (*)		
Asklanda		Helt bevarad
Badene (*)	Kvänum	
Ballstorp	Edsvära	Ruin
Baltak		Ruin
Barne-Åsaka (*)		
Berg		Endast tornet kvarstår från medeltiden
Berga		Oklar byggnadshistoria; bevarandegrad osäker
Berghem		Delvis bevarad; endast smärre partier återstår
Bergstena (*)		
Bergum		Oklar byggnadshistoria; bevarandegrad osäker
Binneberg		Delvis bevarad; omb. i långhus/kor
Bjurum	Vättnlösa	Ruin
Bjärby (*)		
Bjärka		Ruin
Bjättlunda (*)	Timmele	
Björketorp (*)		
Björkäng (*)	Töreboda	
Björsäter		Delvis bevarad; endast smärre partier återstår
Blidsberg (*)		
Bollebygd (*)		

Bolum (*)		
Bolum (*)	Fullösa	
Borga	Edsvära	Ruin
Borgstena		Delvis bevarad; endast smärre partier återstår
Borgunda (*)		
Brandstorp (*)		
Bredared (*)		
Bredsäter (*)		
Brevik		Delvis bevarad; omb. i långhus/kor
Brismene (*)		
Broby		Delvis bevarad; endast smärre partier återstår i det nuvarande Broby kapell
Broddarp (*)		
Broddetorp (*)		
Brunnhem (*)		
Brunn		Ruin
Brättensby (*)		
Brämhult		Delvis bevarad; omb. i långhus/kor
Bäck (*)		
Bälinge		Delvis bevarad; omb. i långhus/kor
Bällefors		Delvis bevarad; omb. i långhus/kor
Bäreberg		Delvis bevarad; endast smärre partier återstår
Böja		Delvis bevarad; omb. i långhus/kor
Böne (*)		
Börstig (*)		
Dala (*)		
Dalstorp (*)		
Dalum		Helt bevarad
Dannike		Delvis bevarad; omb. i långhus/kor
Daretorp (*)		
Dimbo (*)		
Dverstorp (*)	Dimbo	
Döve (*)	Börstig	
Edsvära (*)		
Edum (*)	Larv	
Edåsa		Delvis bevarad; omb. i långhus/kor
Eggby		Endast tornet kvarstår från medeltiden
Eggvena		Delvis bevarad; omb. i långhus/kor
Ek		Delvis bevarad; omb. i långhus/kor
Ekby (*)		
Ekeskog		Delvis bevarad; omb. i långhus/kor
Eling (*)		
Elin (*)	Göteve	
Eriksberg		Helt bevarad
Erska (*)		
Essunga (*)		
Ettak	Velinga	Ruin
Fagerlid (*)	Hova	
Falköping,		Delvis bevarad; omb. i långhus/kor under medeltiden
S:t Olof		
Fimmerstad (*)	Fägre	
Finnekumla		Delvis bevarad; omb. i långhus/kor
Fiskebäck (*)	Habo	

Fivlered		Delvis bevarad; omb. i långhus/kor
Flakeberg (*)		
Flistad		Delvis bevarad; omb. i långhus/kor
Flittorp (*)	Tiarp	
Flo (*)		
Floby (*)		
Fors		Delvis bevarad; omb. i långhus/kor
Forsby		Delvis bevarad; omb. i långhus/kor
Forshem		Delvis bevarad; omb. i långhus/kor under medeltiden
Fotskäl (*)		
Fredsberg (*)		
Fridene		Delvis bevarad; endast smärre partier samt torn återstår
Friel		Helt bevarad
Friggeråker		Ruin
Fristad (*)		
Fritsla (*)		
Främmestad (*)		
Fröjered (*)		
Frösve		Delvis bevarad; omb. i långhus/kor
Fullestad		Helt bevarad
Fullösa		Delvis bevarad; omb. i långhus/kor
Fuxerna (*)		
Fyrunga (*)		
Fåglum		Delvis bevarad; omb. i långhus/kor
Fägre		Delvis bevarad; omb. i långhus/kor
Fänneslunda		Ruin
Färed		Delvis bevarad; omb. i långhus/kor
Fässberg (*)	Mölnal	
Fölene		Delvis bevarad; omb. i långhus/kor
Gamla Lödöse, S:t Olof (*)	S:t Peder	
Gamla Lödöse, S:t Peder (*)	S:t Peder	
Genneved (*)	Stora Mellby	
Gillstad		Delvis bevarad; omb. i långhus/kor
Gingri (*)		
Grevbäck		Oklar byggnadshistoria; bevarandegrad osäker
Grimmared		Delvis bevarad; omb. i långhus/kor
Grolanda (*)		
Grovare		Ruin
Grude		Delvis bevarad; omb. i långhus/kor
Grönahög (*)		
Gudhem		Delvis bevarad; omb. i långhus/kor
Gullered (*)		
Gunnarsjö		Delvis bevarad; omb. i långhus/kor
Gällstad (*)		
Gårdhem		Ruin
Gökhem		Delvis bevarad; omb. i långhus/kor under medeltiden
Gösslunda		Delvis bevarad; omb. i långhus/kor
Götene		Helt bevarad
Göteve		Delvis bevarad; omb. i långhus/kor

Götlunda		Delvis bevarad; omb. i långhus/kor
Habo		Endast sakristian kvarstår från medeltiden
Hagelberg		Delvis bevarad; omb. i långhus/kor
Hajom		Delvis bevarad; endast smärre partier återstår
Hallby (*)	Vänersnäs	
Halna (*)		
Halvås (*)	Ryda	
Hangelösa (*)		
Hassle (*)		
Hasslösa (*)		
Hedared	Sandhult	Helt bevarad
Hemsjö (*)		
Herrljunga (*)		
Hillared		Delvis bevarad; omb. i långhus/kor
Hjo (*)		
Hjälstad		Delvis bevarad; omb. i långhus/kor
Holmestad (*)		
Hol		Delvis bevarad; endast smärre partier återstår
Holsljunga (*)		
Horla		Helt bevarad
Hornborga		Ruin
Horn		Endast tornet kvarstår från medeltiden
Horred (*)		
Hova		Delvis bevarad; endast smärre partier återstår
Hovby (*)		
Hov		Delvis bevarad; omb. i långhus/kor
Hudene		Ruin
Hulared		Delvis bevarad; omb. i långhus/kor
Hullsjö (*)	Gårdhem	
Humla (*)		
Hunnekulla (*)	Bällefors	
Husaby		Helt bevarad
Hyringa (*)		
Hyssna		Delvis bevarad; omb. i långhus/kor
Häcksvik (*)		
Håkantorp (*)		
Hålanda		Delvis bevarad; omb. i långhus/kor
Håle (*)		
Hånger (*)	Bjurum	
Hängsdala		Helt bevarad
Häggesled (*)		
Häggum (*)		
Hällestad (*)		
Hällstad (*)		
Hällum (*)		
Händene		Delvis bevarad; omb. i långhus/kor
Härja		Endast tornet kvarstår från medeltiden
Härjevad (*)		
Härlanda	Nylöse	Ruin
Härlunda (*)		
Härna		Delvis bevarad; omb. i långhus/kor
Härryda (*)		
Högstena		Delvis bevarad; omb. i långhus/kor

Hömb		Delvis bevarad; omb. i långhus/kor
Höra (*)	Järpås	
Hössna (*)		
Igelsred (*)	Knätte	
Ingared (*)	Kölingared	
Istorp		Delvis bevarad; endast smärre partier återstår
Istrum (*)		
Jung (*)		
Jäla		Delvis bevarad; omb. i långhus/kor
Jällby (*)		
Järpås (*)		
Kalv (*)		
Karaby		Delvis bevarad; omb. i långhus/kor
Karleby (*)		
Kattunga	Surteby-Kattunga	Ruin
Kestad		Delvis bevarad; omb. i långhus/kor
Kilanda		Delvis bevarad; omb. i långhus/kor
Kinna (*)		
Kinnared (*)	Hössna	
Kinnarumma (*)		
Kinne-Kleva		Ruin
Kinneved		Delvis bevarad; omb. i långhus/kor
Kinne-Vedum		Helt bevarad
Knätte		Helt bevarad
Korsberga		Endast sakristian kvarstår från medeltiden
Kullings-Skövde		Delvis bevarad; omb. i långhus/kor
Kungslena		Delvis bevarad; omb. i långhus/kor under medeltiden
Kungsäter		Ruin
Kvinnestad		Delvis bevarad; omb. i långhus/kor
Kvänum (*)		
Kymbo (*)		
Kyrkefalla (*)	Tibro	
Kyrketorp (*)	Fredsberg	
Kållands-Råda		Delvis bevarad; omb. i långhus/kor under medeltiden
Kållands-Åsaka		Delvis bevarad; omb. i långhus/kor
Kållerred		Delvis bevarad; omb. i långhus/kor
Källby		Delvis bevarad; endast smärre partier samt torn återstår
Källunga		Delvis bevarad; omb. i långhus/kor
Kälvene		Delvis bevarad; omb. i långhus/kor
Kärråkra		Delvis bevarad; omb. i långhus/kor
Kölaby (*)		
Kölingared (*)		
Lagmansered (*)		
Landa (*)		
Landa (*)	Saleby	
Landvetter		Delvis bevarad; omb. i långhus/kor
Larv (*)		
Laske-Vedum		Delvis bevarad; endast smärre partier återstår
Lavad		Delvis bevarad; omb. i långhus/kor
Leaby (*)	Karleby	

Ledsjö (*)		
Leksberg		Delvis bevarad; omb. i långhus/kor
Lekåsa (*)		
Lena (*)		
Lerdala		Delvis bevarad; omb. i långhus/kor
Lerum (*)		
Levene		Delvis bevarad; omb. i långhus/kor
Liared (*)		
Lidköping, S:t Nicolai		Helt bevarad
Limmared (*)	Tranemo	
Lindärva		Helt bevarad
Ljunghem (*)		
Ljungsarp		Delvis bevarad; omb. i långhus/kor
Ljur (*)		
Ljushult (*)		
Locketorp (*)		
Long (*)		
Lovene	Karleby	Ruin
Lugnås		Delvis bevarad; endast smärre partier återstår
Lundby		Helt bevarad
Luttra		Helt bevarad
Lyrestad		Delvis bevarad; endast smärre partier återstår
Långared (*)		
Låstad		Delvis bevarad; ombyggd i långhus/kor
Långhem (*)		
Långjum		Delvis bevarad; endast smärre partier återstår
Långjum (*)	Fristad	
Långnum (*)		
Magra		Delvis bevarad; endast smärre partier återstår
Malma (*)		
Malöga (*)	Västra Tunhem	
Marbäck		Delvis bevarad; omb. i långhus/kor
Marka		Helt bevarad
Marum		Delvis bevarad; omb. i långhus/kor
Medelplana		Delvis bevarad; endast smärre partier samt torn återstår
Mellby (*)		
Mjäldrunga		Helt bevarad
Mjöbäck (*)		
Mo		Delvis bevarad; omb. i långhus/kor
Mofalla (*)		
Molla		Delvis bevarad; omb. i långhus/kor
Mosseberg (*)	Sandhem	
Mossebo (*)		
Mularp		Helt bevarad
Murum (*)		
Månstad		Delvis bevarad; omb. i långhus/kor
Mårby (*)	Bjurum	
Mårdaklev (*)		

Mölltorp		Helt bevarad
Möne (*)		
Naglum	Vänernborg	Ruin
Naum (*)		
Nittorp		Ruin
Norra Björke		Delvis bevarad; endast smärre partier återstår
Norra Fågelås		Delvis bevarad; omb. i långhus/kor
Norra Härene		Delvis bevarad; endast smärre partier återstår
Norra Kedum		Delvis bevarad; omb. i långhus/kor
Norra Kyrketorp		Helt bevarad
Norra Lundby		Helt bevarad
Norra Säm		Ruin
Norra Ving		Delvis bevarad; omb. i långhus/kor
Norra Vånga (*)		
Norra Åsarp (*)		
Nya Lödöse (*)	Nylöse	
Nårunga (*)		
Näs (*)		
Nödinge		Delvis bevarad; endast smärre partier återstår
Od		Delvis bevarad; omb. i långhus/kor
Odensåker		Delvis bevarad; endast smärre partier återstår
Olunda (*)	Flakeberg	
Orrleka (*)	Fröjered	
Ornunga		Delvis bevarad; omb. i långhus/kor
Otterstad (*)		
Ottravad (*)		
Ova		Delvis bevarad; omb. i långhus/kor
Partille		Delvis bevarad; omb. i långhus/kor
Rackeby		Delvis bevarad; omb. i långhus/kor
Ransberg		Delvis bevarad; omb. i långhus/kor
Redslared (*)		
Regumatorp (*)	Sjogerstad	
Remmene (*)		
Resville (*)	Norra Härene	
Revesjö (*)		
Ringestena (*)	Sexdrega	
Roasjö (*)		
Rommele (*)		
Ruda (*)	Beateberg	
Rycka (*)	Trässberg	
Ryda (*)		
Ryd		Ruin
Råda (*)		
Rådene (*)		
Rångedala (*)		
Rånnum (*)	Västra Tunhem	
Rödene (*)		
Saleby (*)		
Saleby (*)	Slöta	
Sal		Delvis bevarad; omb. i långhus/kor
Sandbäck (*)	Kyrkås	
Sandhem (*)		
Sandhem	Börstig	Ruin
Sandhult (*)		



Segerstad (*)		
Seglora (*)		
Senäte (*)	Otterstad	
Sexdrega (*)		
Siene		Delvis bevarad; omb. i långhus/kor
Sil (*)		
Sjogerstad (*)		
Sjötofta (*)		
Skagen (Skaga) (*)	Undenäs	
Skallmeja (*)		
Skallsjö		Ruin
Skalunda		Delvis bevarad; omb. i långhus/kor under medeltiden
Skara domkyrka		Delvis bevarad; omb. i långhus/kor
Skara, S:t Lars (*)	Skara Domkyrko	
Skara, S:t Nikolaus	Skara Domkyrko	Ruin
Skara, S:t Per (*)	Skara Domkyrko	
Skarke (*)	Varnhem	
Skarstad (*)		
Skedeskamma (*)	Karl Gustav	
Skeby		Helt bevarad
Skephult (*)		
Skeplanda		Delvis bevarad; endast smärre partier återstår
Skofteby (*)	Norra Härene	
Skånings-Åsaka (*)		
Skälvum		Helt bevarad
Skärv (*)		
Skärvum	Grolanda	Ruin
Skölvne (*)		
Skörstorp		Helt bevarad
Skövde, S:ta Helena		Delvis bevarad; omb. i långhus/kor
Slädene (*)		
Slöta (*)		
Smedby (*)	Slöta	
Smula		Ruin
Solberga		Helt bevarad
Sparlösa (*)		
Stacketorp (*)	Norra Vånga	
Starrkärr (*)		
Stenstorp		Ruin
Stenum (*)		
Stora Lundby (*)		
Stora Mellby		Delvis bevarad; endast smärre partier återstår
Strängsered (*)		
Strö		Helt bevarad
Sunnersberg		Delvis bevarad; omb. i långhus/kor
Suntak		Helt bevarad
Suntetorp (*)	Sventorp	
Surteby	Surteby-Kattunga	Delvis bevarad; endast smärre partier återstår
Sveneby		Delvis bevarad; omb. i långhus/kor
Svenljunga (*)		
Sventorp		Endast tornet kvarstår från medeltiden
Svänasjö (*)	Örby	
Synnerby (*)		

Säcke stad (*)	Trästena	
Särestad (*)		
Säter		Delvis bevarad; omb. i långhus/kor
Sätilla		Delvis bevarad; endast smärre partier återstår
Sätuna (*)		
Sävare (*)		
Södra Björke		Delvis bevarad; endast smärre partier återstår
Södra Härene		Ruin
Södra Kedum (*)		
Södra Kyrketorp (*)		
Södra Lundby		Delvis bevarad; endast smärre partier återstår
Södra Säm		Ruin
Södra Ving		Delvis bevarad; omb. i långhus/kor
Södra Vånga		Ruin
Södra Åsarp		Helt bevarad
Söne		Helt bevarad
Sörby		Delvis bevarad; omb. i långhus/kor
Tarsled		Ruin
Tengene		Delvis bevarad; endast smärre partier återstår
Tiarp (*)		
Tidavad		Delvis bevarad; omb. i långhus/kor
Timmele		Delvis bevarad; omb. i långhus/kor
Timmersdala		Delvis bevarad; omb. i långhus/kor
Tissered	Gullered	Ruin
Toarp (*)		
Torbjörntorp (*)		
Torestorp		Delvis bevarad; omb. i långhus/kor
Torpa (*)	Borås Caroli	
Torsö	Otterstad	Delvis bevarad; omb. i långhus/kor
(S:ta Marie kapell)		
Torsö (*)		
Tostared (*)		
Tranemo (*)		
Tranum (*)		
Tråvad (*)		
Trässberg (*)		
Trästena (*)		
Trävattna (*)		
Trökörna (*)		
Tumberg		Ruin
Tun		Delvis bevarad; endast smärre partier återstår
Tunge		Delvis bevarad; omb. i långhus/kor
Tuve		Helt bevarad
Tvärred		Ruin
Tyggestorp (*)	Tranemo	
Tådene (*)		
Tämta		Ruin
Täng (*)		
Tärby		Delvis bevarad; omb. i långhus/kor
Töllsjö (*)		
Töve (*)	Södra Ving	
Ugglum		Delvis bevarad; omb. i långhus/kor
Ullasjö (*)		
Ullene		Ruin

Ullervad (*)		
Bogesund	Ulricehamn	Delvis bevarad; omb. i långhus/kor
Undenäs (*)		
Upphärad (*)		
Utby (*)		
Utby (*)	Nylöse	
Utvängstorp		Delvis bevarad; omb. i långhus/kor
Uvered (*)		
Vad		Delvis bevarad; omb. i långhus/kor
Valstad		Delvis bevarad; omb. i långhus/kor
Valtorp		Delvis bevarad; omb. i långhus/kor
Vara (*)		
Varnhems klosterkyrka		Delvis bevarad; omb. i långhus/kor under medeltiden
Varnum		Delvis bevarad; omb. i långhus/kor
Varola (*)		
Vartofta-Åsaka		Delvis bevarad; omb. i långhus/kor
Varv (*)		
Vassända	Vänersborg	Ruin
Vedum (*)	Järpås	
Velinga (*)		
Vesene		Delvis bevarad; omb. i långhus/kor
Vilske-Kleva		Delvis bevarad; omb. i långhus/kor
Vinköl (*)		
Vistorp (*)		
Vist (*)		
Vist (*)	Floby	
Våmb		Helt bevarad
Vårkumla		Delvis bevarad; omb. i långhus/kor
Våla		Delvis bevarad; omb. i långhus/kor
Vänersnäs		Delvis bevarad; omb. i långhus/kor
Väne-Ryr (*)		
Väne-Åsaka		Delvis bevarad; omb. i långhus/kor
Vänga (*)		
Väring (*)		
Värsås (*)		
Vässby (*)	Långjum	
Västerbitterna	Bitterna	Delvis bevarad; endast smärre partier återstår
Västerplana		Helt bevarad; tillbyggda korsarmar
Västravånga (*)	Timmele	
Västra Frölunda (*)		
Västra Gerum		Delvis bevarad; omb. i långhus/kor
Västra Tunhem		Delvis bevarad; endast smärre partier återstår
Vättak (*)		
Vätzlösa		Delvis bevarad; omb. i långhus/kor
Yllestad (*)		
Ås		Delvis bevarad; endast smärre partier återstår
Åsbräcka (*)		
Åsle		Delvis bevarad; omb. i långhus/kor
Älekulla		Delvis bevarad; omb. i långhus/kor
Älgarås		Delvis bevarad; omb. i långhus/kor
Älvsered (*)		
Äspered (*)		
Ödenäs (*)		

Öglunda		Delvis bevarad; omb. i långhus/kor
Ölanda (*)	Istrum	
Ölsremma (*)		
Önum (*)		
Öra		Delvis bevarad; omb. i långhus/kor
Örby (*)		
Örgryte		Delvis bevarad; omb. i långhus/kor
Örslösa (*)		Endast tornet kvarstår från medeltiden Ê
Örsås (*)		
Östad (*)		
Östby (*)	Hovby	
Österbitterna (*)	Bitterna	
Österplana (*)		
Östra Frölunda (*)		
Östra Gerum		Helt bevarad Ê
Östra Tunhem (*)		
Öttum (*)		
Öxabäck (*)		
Öxnevalla		Delvis bevarad; omb. i långhus/kor

## Tab. 7. Nybyggnader och viktigare planförändringar 1550–1950, i kronologisk ordning.

Tabellen omfattar nybyggnader och viktigare planförändringar bland huvudkyrkor i församlingar som bildats före 1950. Med nybyggnad menas att en helt ny kyrka uppförts, eller att ett helt nytt kyrkorum tillskapats genom att exempelvis en äldre kyrka i ett och samma skede både vidgats och förlängts. I de kyrkor som angivits som nybyggda kan alltså äldre partier eller tillbyggnader finnas kvar (långhusets nordvästra hörn, torn, sakristia etc.). Med ombyggnad menas en planförändring av långhus eller kor/korparti exempelvis genom en förlängning i väster eller genom att en kyrka med tidigare smalare kor erhållit ett korparti av långhusets bredd. Bland de viktigare planförändringarna har också medtagits tillbyggnad av en eller flera korsarmar, däremot inte torn, sakristior etc. Asterisk anger att ny-, om- eller tillbyggnaden, såvitt känt, inte kvarstår i den nuvarande kyrkans stomme.

### 1550–1760

Åsle	Tillb. av korsarm	1570	Murverk
Mariestads domkyrka	Nybyggnad	1593–1625	Murverk
Fritsla	Nybyggnad(*)	1616	Trä
Göteborg, Gustavi (”Brädekyrkan”)	Nybyggnad(*)	1621	Trä
Ambjörnarp	Nybyggnad(*)	1623	Trä
Göteborg, Kristine	Nybyggnad	1623	Murverk
Tostared	Nybyggnad	1623	Trä
Sjötofta	Nybyggnad(*)	1625	Trä
Göteborg, Gustavi	Nybyggnad(*)	1626	Murverk
Levene	Omb. av långhus/kor	1626	Murverk
Lagmansered (ruin)	Nybyggnad	1639	Murverk
Styrsö	Nybyggnad(*)	1640-tal	Trä
Alingsås stadskyrka	Nybyggnad	1642–51	Murverk
Järpås	Omb. av långhus/kor(*)	1647	Murverk
Uvered	Nybyggnad(*)	1647	Trä
Vänersborg	Nybyggnad(*)	1652	Trä
Bjurbäck	Nybyggnad(*)	1656	Trä
Nykyrka	Nybyggnad(*)	1656	Trä
Ljushult	Nybyggnad	1658	Trä
Mjöbäck	Nybyggnad(*)	1658	Trä
Vänersborg	Nybyggnad(*)	1660–76	Murverk
Österplana	Tillb. av korsarmar(*)	1661	Murverk
Borås, Caroli	Nybyggnad	1661–69	Murverk
Grönahög	Nybyggnad	1662	Trä
Forsby	Omb. av långhus/kor	1663	Murverk
Ölsremma	Nybyggnad	1663	Trä
Otterstad	Omb. av långhus/kor(*)	1664	Murverk
Bredsäter	Nybyggnad	1666	Trä
Bällefors	Omb. av långhus/kor	1666	Murverk
Flo	Omb. av långhus/kor(*)	1667	Murverk
Mellby	Omb. av långhus/kor(*)	1668–77	Murverk
Täng	Omb. av långhus/kor(*)	1669	Murverk
Åsbräcka	Nybyggnad	1669–1714	Murverk
Fristad	Omb. av långhus/kor(*)	1670	Murverk
Götlunda	Omb. av långhus/kor	1670	Murverk

Kalv	Nybyggnad(*)	1671	Trä
Strängsered	Nybyggnad	1671	Trä
Lyrestad	Nybyggnad	1674	Murverk
Redslared	Nybyggnad(*)	1675	Murverk
Habo	Nybyggnad	1680-1723	Trä
Lerum	Nybyggnad	1681-87	Murverk
Ulricehamn	Omb. av långhus/kor	1684	Murverk
Älgarås	Omb. av långhus/kor	1684	Trä
Bälinge	Omb. av långhus/kor	1685	Murverk
Skallsjö (ruin)	Omb. av långhus/kor	1686	Murverk
Norra Kedum	Omb. av långhus/kor	1687	Murverk
Flistad	Omb. av långhus/kor	1688	Murverk
Grude	Omb. av långhus/kor	1688	Murverk
Mårdaklev	Nybyggnad(*)	1688	Trä
Väla	Omb. av långhus/kor	1688	Murverk
Fredsberg	Omb. av långhus/kor(*)	1689	Murverk
Hjälstad	Omb. av långhus/kor	1689	Murverk
Mölndal, Fässberg	Omb. av långhus/kor(*)	1689-90	Murverk
Längnum	Omb. av långhus/kor(*)	1690	Murverk
Roasjö	Nybyggnad	1690	Trä
Udenäs	Tillb. av korsarmar(*)	1690	Trä
Östad	Nybyggnad	1690	Murverk
Tädene	Omb. av långhus/kor(*)	1692	Murverk
Färed	Omb. av långhus/kor	1693	Murverk
Sandhem	Nybyggnad(*)	1693	Murverk
Tranum	Omb. av långhus/kor(*)	1693	Murverk
Kinnarumma gamla (flyttad)	Nybyggnad	1696	Trä
Korsberga	Nybyggnad	1696	Trä
Källered	Omb. av långhus/kor	1696	Murverk
Brandstorp	Nybyggnad	1697	Trä
Brunn	Omb. av långhus/kor	1697	Murverk
Ekeskog	Omb. av långhus/kor	1698	Murverk
Skepplanda	Nybyggnad	1698-1705	Murverk
Rackeby	Omb. av långhus/kor	1699	Murverk
Hemsjö	Nybyggnad(*)	1700	Trä
Kilanda	Omb. av långhus/kor	1703	Murverk
Fägre	Tillb. av korsarmar	1705	Murverk
Rommele	Nybyggnad	1707	Murverk
Tengene	Omb. av långhus/kor(*)	1708	Murverk
Fors	Omb. av långhus/kor	1709	Murverk
Sunnersberg	Omb. av långhus/kor	1709	Murverk
Hyringa	Omb. av långhus/kor(*)	1710	Murverk
Hömb	Omb. av långhus/kor	1711-14	Murverk
Råda	Nybyggnad	1712	Trä
Svenljunga	Nybyggnad(*)	1714-18	Trä
Kinne-Kleva	Omb. av långhus/kor	1718	Murverk
Vättak	Nybyggnad	1718	Trä
Ornunga gamla	Omb. av långhus/kor	1720	Murverk
Starrkärr	Nybyggnad(*)	1721-22	Murverk
Ova	Omb. av långhus/kor	1722	Murverk
Valtorp	Omb. av långhus/kor	1722	Murverk

Hova	Nybyggnad	1723	Murverk
Västerplana	Tillb. av korsarm	1723	Murverk
Ambjörnarp	Omb. av långhus/kor(*)	1724	Trä
Stora Mellby	Nybyggnad	1724	Murverk
Upphärad	Nybyggnad	1724	Murverk
Vad	Omb. av långhus/kor	1724	Murverk
Odensåker	Omb. av långhus/kor(*)	1724-28	Murverk
S:t Peder	Nybyggnad(*)	1724-31	Murverk
Flakeberg	Nybyggnad(*)	1725	Murverk
Sätilla	Nybyggnad	1725	Murverk
Nödinge	Nybyggnad	1727	Murverk
Väne-Åsaka	Omb. av långhus/kor	1727	Murverk
Gårdhem	Omb. av långhus/kor	1727-31	Murverk
Hyssna gamla	Omb. av långhus/kor	1728	Murverk
Stora Lundby	Nybyggnad	1728	Murverk
Tidavad	Omb. av långhus/kor	1728	Murverk
Särestad	Omb. av långhus/kor(*)	1728-29	Murverk
Seglora gamla (flyttad)	Nybyggnad	1729-30	Trä
Hagelberg	Omb. av långhus/kor	1730-35	Murverk
Mo	Omb. av långhus/kor	1730-tal	Murverk
Mofalla	Omb. av långhus/kor	1730-tal	Trä
Fåglum	Omb. av långhus/kor	1731	Murverk
Väne-Ryr	Nybyggnad	1731-32	Trä
Uvered	Omb. av långhus/kor(*)	1732	Trä
Binneberg	Omb. av långhus/kor	1733	Murverk
Låstad	Omb. av långhus/kor	1733	Murverk
Utby	Omb. av långhus/kor(*)	1733	Murverk
Vistorp	Omb. av långhus/kor(*)	1733	Murverk
Håle	Omb. av långhus/kor(*)	1734	Murverk
Vänersnäs	Omb. av långhus/kor	1734-36	Murverk
Örgryte gamla	Omb. av långhus/kor	1735	Murverk
Norra Härene	Omb. av långhus/kor	1735-36	Murverk
Västra Tunhem	Nybyggnad	1736-40	Murverk
Amnehärad	Omb. av långhus/kor	1737	Murverk
Västerplana	Tillb. av korsarm	1737	Murverk
Leksberg	Omb. av långhus/kor	1738	Murverk
Västra Gerum	Omb. av långhus/kor	1740	Murverk
Södra Ving	Omb. av långhus/kor	1740-47	Murverk
Fivlered	Omb. av långhus/kor	1741	Murverk
Fullösa	Omb. av långhus/kor	1741	Murverk
Holmestad	Omb. av långhus/kor(*)	1741	Murverk
Norra Vånga	Omb. av långhus/kor(*)	1742	Murverk
Bäreberg	Nybyggnad	1742-48	Murverk
Long	Omb. av långhus/kor(*)	1743	Murverk
Od	Omb. av långhus/kor	1743	Murverk
Härjevids gamla (flyttad)	Nybyggnad	1745	Trä
Jällby	Omb. av långhus/kor	1745	Trä
Varnum	Omb. av långhus/kor	1745	Murverk
Ås	Nybyggnad	1745	Murverk
Molla	Omb. av långhus/kor	1745-54	Murverk
Flo	Nybyggnad(*)	1746	Murverk
Sveneby	Omb. av långhus/kor	1746	Murverk

Algutstorp	Omb. av långhus/kor	1748	Murverk
Tärby	Omb. av långhus/kor	1748–53	Murverk
Bäck	Nybyggnad	1749	Murverk
Floby	Tillb. av korsarmar(*)	1750	Murverk
Otterstad, S:ta Marie kapell	Omb. av långhus/kor	1750	Murverk
Säter	Omb. av långhus/kor	1750-tal	Murverk
Lerdala	Omb. av långhus/kor	1751	Murverk
Norra Ving	Omb. av långhus/kor	1751–52	Murverk
Partille	Omb. av långhus/kor	1751–52	Murverk
Styrsö	Nybyggnad	1751–54	Murverk
Lagmansered (ruin)	Omb. av långhus/kor	1752	Murverk
Larv	Omb. av långhus/kor(*)	1752	Murverk
Velinga	Nybyggnad	1752	Murverk
Agnetorp	Nybyggnad(*)	1753	Murverk
Borgstena	Nybyggnad	1753	Murverk
Göteve	Omb. av långhus/kor	1753	Murverk
Öglunda	Omb. av långhus/kor	1753	Murverk
Norra Björke	Nybyggnad	1753–54	Murverk
Ale-Skövde	Nybyggnad	1754	Murverk
Norra Fågelås	Omb. av långhus/kor	1754	Murverk
Synnerby	Tillb. av korsarm(*)	1754	Murverk
Södra Härene (ruin)	Omb. av långhus/kor	1754	Murverk
Björösäter	Nybyggnad	1754	Murverk
Dala	Omb. av långhus/kor(*)	1755	Murverk
Hålanda	Omb. av långhus/kor	1756	Murverk
Kvånum	Nybyggnad(*)	1756	Murverk
Vättnlösa	Omb. av långhus/kor	1756	Murverk
Edsvära	Omb. av långhus/kor(*)	1757	Murverk
Od	Omb. av långhus/kor	1758	Murverk
Ulricehamn	Omb. av långhus/kor	1758	Murverk
Odensåker	Nybyggnad	1758–59	Murverk
Äspered	Omb. av långhus/kor(*)	1758–60	Murverk
Grolanda	Nybyggnad	1758–63	Murverk
Eggby	Nybyggnad	1759	Murverk
Önum	Omb. av långhus/kor(*)	1759	Trä

## 1760–1860

Brevik	Omb. av långhus/kor	1760	Murverk
Ransberg	Omb. av långhus/kor	1760	Murverk
Daretorp	Nybyggnad	1761	Murverk
Skånings-Åsaka	Omb. av långhus/kor(*)	1761	Murverk
Essunga	Nybyggnad(*)	1761–62	Murverk
Forshem	Tillb. av korsarmar	1761–62	Murverk
Eling	Nybyggnad	1762	Murverk
Timmersdala	Omb. av långhus/kor	1762	Murverk
Finnerödja	Nybyggnad	1762–63	Murverk
Edåsa	Omb. av långhus/kor	1763	Murverk
Kestad	Omb. av långhus/kor(*)	1764	Murverk
Skövde	Omb. av långhus/kor	1764	Murverk



Vesene	Omb. av långhus/kor	1764	Murverk
Norra Härene	Omb. av långhus/kor	1765-75	Murverk
Bällefors	Omb. av långhus/kor	1766	Murverk
Hasslösa	Omb. av långhus/kor(*)	1766	Murverk
Hjo	Omb. av långhus/kor(*)	1766	Murverk
Kvinnestad	Omb. av långhus/kor	1766	Murverk
Otterstad, Senäte	Omb. av långhus/kor(*)	1766	Murverk
Borgunda	Nybyggnad	1766-77	Murverk
Edsvära	Omb. av långhus/kor(*)	1767	Murverk
Härja	Nybyggnad	1767	Murverk
Bjurum	Nybyggnad	1768	Murverk
Fuxerna	Nybyggnad	1769	Murverk
Längjum	Nybyggnad	1770	Murverk
Saleby	Omb. av långhus/kor(*)	1770	Murverk
Åsle	Omb. av långhus/kor	1770	Murverk
Fölene	Omb. av långhus/kor	1770-tal	Murverk
Jung	Omb. av långhus/kor(*)	1772	Murverk
Sörby	Omb. av långhus/kor	1772	Murverk
Öxnevala	Omb. av långhus/kor	1773	Murverk
Mossebo	Nybyggnad	1773-74	Trä
Frösve	Omb. av långhus/kor	1773	Murverk
Södra Björke	Nybyggnad	1774	Murverk
Berg	Nybyggnad	1774	Murverk
Synnerby	Omb. av långhus/kor(*)	1775	Murverk
Örgryte gamla	Tillb. av korsarm	1775	Murverk
Främmostad	Nybyggnad	1775-77	Murverk
Böja	Omb. av långhus/kor	1776	Murverk
Hol	Nybyggnad	1776	Murverk
Laske-Vedum	Nybyggnad	1776	Murverk
Ledsjö	Nybyggnad	1776	Murverk
Lugnås	Nybyggnad	1776	Murverk
Nykyrka	Omb. av långhus/kor(*)	1776	Trä
Acklinga	Nybyggnad	1779	Murverk
Gustav Adolf	Nybyggnad	1780	Trä
Härlunda, Bjärklunda	Nybyggnad	1781	Murverk
Öxabäck	Omb. av långhus/kor(*)	1781	Murverk
Surteby	Nybyggnad	1781-84	Murverk
Roasjö	Omb. av långhus/kor	1782	Trä
Södra Lundby	Nybyggnad	1782	Murverk
Toarp	Nybyggnad	1783	Murverk
Vänersborg	Nybyggnad	1783-84	Murverk
Enåsa	Nybyggnad	1783-85	Murverk
Marum	Omb. av långhus/kor	1783-85	Murverk
Broddarp	Omb. av långhus/kor(*)	1784	Murverk
Levene	Omb. av långhus/kor	1784-91	Murverk
Bjurbäck	Omb. av långhus/kor(*)	1785	Trä
Magra	Nybyggnad	1785	Murverk
Sventorp	Nybyggnad	1785	Murverk
Torestorp	Omb. av långhus/kor	1785	Murverk
Locketorp	Omb. av långhus/kor(*)	1786	Murverk
Jäla	Omb. av långhus/kor	1787	Murverk

Slöta	Nybyggnad	1787	Murverk
Skärv	Nybyggnad	1787–88	Murverk
Siene	Omb. av långhus/kor	1788	Murverk
Angered	Omb. av långhus/kor	1791–93	Murverk
Berghem	Nybyggnad	1792	Murverk
Källby	Nybyggnad	1793	Murverk
Södra Kedum	Omb. av långhus/kor(*)	1793	Murverk
Älekulla	Omb. av långhus/kor	1794	Murverk
Ek	Omb. av långhus/kor	1794–98	Murverk
Vartofta-Åsaka	Omb. av långhus/kor	1795	Murverk
Källunga	Omb. av långhus/kor	1796	Murverk
Styrö	Omb. av långhus/kor	1796	Murverk
Brämhult	Omb. av långhus/kor	1796–98	Trä
Hjo	Nybyggnad	1796–99	Murverk
Gunnarsjö	Omb. av långhus/kor	1797	Murverk
Kungsäter	Omb. av långhus/kor(*)	1798	Murverk
Tengene	Nybyggnad	1798	Murverk
Tiarp	Omb. av långhus/kor(*)	1798	Murverk
Timmele	Omb. av långhus/kor	1798	Murverk
Vassända-Naglum	Nybyggnad	1798–99	Murverk
Ryda	Nybyggnad	1799	Murverk
Örslösa	Nybyggnad	1800	Murverk
Grimmared	Omb. av långhus/kor	1803	Murverk
Kinna	Omb. av långhus/kor(*)	1803	Murverk
Ekby	Nybyggnad	1804	Murverk
Horn	Nybyggnad	1804	Murverk
Segerstad	Nybyggnad	1804	Murverk
Istorp	Omb. av långhus/kor	1804–05	Murverk
Fridene	Nybyggnad	1805	Murverk
Järpås	Nybyggnad	1805–06	Murverk
Göteborg, Gustavi	Nybyggnad	1805–27	Murverk
Bitterna	Nybyggnad	1807	Murverk
Fyrunga	Omb. av långhus/kor(*)	1808	Murverk
Hova	Omb. av långhus/kor	1810	Murverk
Sexdrega	Nybyggnad	1810	Murverk
Väring	Nybyggnad	1811–13	Murverk
Gudhem	Omb. av långhus/kor	1811–16	Murverk
Dimbo-Ottravad	Nybyggnad	1813–17	Murverk
Fredsberg	Nybyggnad	1814	Murverk
Hillared	Omb. av långhus/kor	1816	Murverk
Stenstorp	Nybyggnad	1816–17	Murverk
Friggeråker (ruin)	Omb. av långhus/kor	1817	Murverk
Örgryte gamla	Tillb. av korsarm	1817	Murverk
Kinneved	Omb. av långhus/kor	1818	Murverk
Redslared	Nybyggnad	1818	Murverk
Långared	Nybyggnad	1818–24	Murverk
Hällstad	Nybyggnad	1819–35	Murverk
Ugglum	Omb. av långhus/kor	1820	Murverk
Öra	Omb. av långhus/kor	1820	Murverk
Broddeborp	Nybyggnad	1821–22	Murverk
Dalstorp	Omb. av långhus/kor(*)	1821	Murverk

Kärråkra	Omb. av långhus/kor	1822	Murverk
Marbäck	Omb. av långhus/kor	1822	Murverk
Strängsered	Omb. av långhus/kor	1822	Trä
Börstig	Nybyggnad	1823	Murverk
Hajom	Omb. av långhus/kor	1823	Murverk
Medelplana	Nybyggnad	1823-24	Murverk
Alingsås landskyrka	Omb. av långhus/kor	1824	Murverk
Gällstad	Nybyggnad	1824	Murverk
Halna	Tillb. av korsarm(*)	1825	Trä
Göteborg, Karl Johan	Nybyggnad	1826	Murverk
Häcksvik	Nybyggnad	1826	Trä
Ljushult	Omb. av långhus/kor	1826	Trä
Östra Frölunda	Nybyggnad	1826	Murverk
Böne	Nybyggnad	1826-36	Murverk
Grönahög	Omb. av långhus/kor	1827	Trä
Horred	Nybyggnad	1828	Murverk
Karl Gustav	Nybyggnad	1828	Murverk
Kullings-Skövde	Omb. av långhus/kor	1828	Murverk
Stora Mellby	Omb. av långhus/kor	1828	Murverk
Svenljunga	Nybyggnad	1829-30	Murverk
Norra Åsarp	Nybyggnad	1830	Murverk
Nylöse, Hospitalskyrkan	Nybyggnad(*)	1831-32	Murverk
Månstad	Omb. av långhus/kor	1831-32	Murverk
Händene	Omb. av långhus/kor	1832	Murverk
Kölaby	Nybyggnad	1832-36	Murverk
Bredared	Nybyggnad	1832-39	Murverk
Jung	Nybyggnad	1834	Murverk
Länghem	Nybyggnad	1834	Murverk
Norra Ving	Omb. av långhus/kor	1834-35	Murverk
Lena	Nybyggnad	1835	Murverk
Ljungsarp	Omb. av långhus/kor	1835	Murverk
Holsljunga	Nybyggnad	1835-36	Murverk
Kalv	Nybyggnad	1835-42	Murverk
Ölsremma	Omb. av långhus/kor	1837	Trä
Tibro, Kyrkefalla	Nybyggnad	1837-38	Murverk
Torsö	Nybyggnad	1838	Murverk
Utvängstorp	Omb. av långhus/kor	1838	Murverk
Älvsered	Nybyggnad	1838	Trä
Sandhem	Nybyggnad	1838-41	Murverk
Hössna	Nybyggnad	1839	Murverk
Karleby	Nybyggnad	1839	Murverk
Örby	Nybyggnad	1839	Murverk
Tidaholm	Nybyggnad	1840	Murverk
Uvered	Nybyggnad	1840	Murverk
Ödenäs	Nybyggnad	1840	Murverk
Ambjörnarp	Nybyggnad	1840-41	Trä
Mofalla	Omb. av långhus/kor	1840-tal	Trä
Varola	Nybyggnad(*)	1840-tal	Murverk
Håkantorp	Nybyggnad	1842	Murverk
Sandhult	Nybyggnad	1842	Murverk
Starrkärr	Nybyggnad	1842	Murverk

Hov	Omb. av långhus/kor	1843	Murverk
Skölvene	Nybyggnad	1843	Murverk
Bollebygd	Nybyggnad	1843-49	Murverk
Barne-Åsaka	Nybyggnad	1844	Murverk
Gullered	Nybyggnad	1844	Murverk
Skephult	Nybyggnad	1844	Trä
Karlsborg, Garnisonskyrkan	Nybyggnad	1854-69	Murverk
Floby	Nybyggnad	1845	Murverk
Landvetter	Omb. av långhus/kor	1845	Murverk
Liared	Nybyggnad	1845	Murverk
S:t Peder	Nybyggnad	1845-46	Murverk
Revesjö	Nybyggnad	1846	Murverk
Tun	Nybyggnad	1846	Murverk
Möne	Nybyggnad(*)	1847	Murverk
Nittorp	Nybyggnad	1847	Murverk
Tived	Nybyggnad	1847	Murverk
Sparlösa	Nybyggnad	1847-48	Murverk
Ullene	Nybyggnad	1847-48	Murverk
Rångedala	Nybyggnad	1848	Murverk
Yllestad	Nybyggnad	1848	Murverk
Fritsla	Nybyggnad	1849	Murverk
Fristad	Nybyggnad	1850	Murverk
Härryda	Nybyggnad	1850	Murverk
Kölingared	Nybyggnad	1850	Murverk
Murum	Nybyggnad	1850	Murverk
Finnekumla	Omb. av långhus/kor	1850-51	Murverk
Gösslunda	Omb. av långhus/kor	1851	Murverk
Mjögäck	Nybyggnad	1851	Trä
Närunga	Nybyggnad	1851	Murverk
Särestad-Bjärby	Nybyggnad	1851	Murverk
Sjötofta	Nybyggnad	1853	Trä
Otterstad	Nybyggnad	1854	Murverk
Trästena	Nybyggnad	1854	Murverk
Trävattna	Nybyggnad	1854	Murverk
Tvärred	Nybyggnad	1854	Murverk
Hudene	Nybyggnad	1856	Murverk
Töllsjö	Nybyggnad	1856	Murverk
Värsås	Nybyggnad	1856-57	Murverk
Göteborg, Hagakyrkan	Nybyggnad	1856-59	Murverk
Slöta	Omb. av långhus/kor	1857	Murverk
Trässberg	Nybyggnad	1857	Murverk
Hemsjö	Nybyggnad	1857-58	Murverk
Fröjered	Nybyggnad	1858	Murverk
Redslared	Omb. av långhus/kor	1858	Murverk
Örsås	Nybyggnad	1858-60	Murverk
Edsvära	Nybyggnad	1859	Murverk
Skarstad	Nybyggnad	1859	Murverk
Ullervad	Nybyggnad	1859-61	Murverk

## 1860–1950

Fuxerna	Omb. av långhus/kor	1860	Murverk
Lekåsa	Nybyggnad	1860	Murverk
Varv	Nybyggnad	1860–61	Murverk
Trollhättan	Nybyggnad	1860–62	Murverk
Äspered	Nybyggnad	1861	Murverk
Skallsjö	Nybyggnad	1861–63	Murverk
Björketorp	Nybyggnad	1861–66	Murverk
Önum	Nybyggnad	1862–64	Murverk
Brismene	Nybyggnad	1863	Murverk
Larv	Nybyggnad	1863–65	Murverk
Kinne-Kleva	Nybyggnad	1863–70	Murverk
Fotskäl	Nybyggnad	1864	Murverk
Häggum	Nybyggnad	1864	Murverk
Varola	Nybyggnad	1864	Murverk
Herrljunga	Nybyggnad	1865	Murverk
Tämta	Nybyggnad	1865	Murverk
Västra Frölunda	Nybyggnad	1865–66	Murverk
Sjogerstad	Nybyggnad	1866	Murverk
Kvänum	Nybyggnad	1867	Murverk
Stenum	Nybyggnad	1867	Murverk
Häggesled	Nybyggnad	1867–69	Murverk
Kållands-Åsaka	Omb. av långhus/kor	1868	Murverk
Längnum, Fridhem	Nybyggnad	1868	Murverk
Skallmeja	Nybyggnad	1868	Murverk
Blidsberg	Nybyggnad	1868–69	Murverk
Töreboda	Nybyggnad	1868–70	Murverk
Sunnersberg	Tillb. av korsarmar	1869	Murverk
Remmene	Nybyggnad	1870	Murverk
Torbjörntorp	Nybyggnad	1870–71	Murverk
Utby	Nybyggnad	1872	Murverk
Vinköl	Nybyggnad	1872	Murverk
Öttum	Nybyggnad	1872	Murverk
Hangelösa	Nybyggnad	1873	Murverk
Ljunghem, Edhem	Nybyggnad	1873	Murverk
Skånings-Åsaka	Nybyggnad	1873	Murverk
Tråvad	Nybyggnad	1873	Murverk
Tranum	Nybyggnad	1873–74	Murverk
Fyrunga	Nybyggnad	1874	Murverk
Fänneslunda	Nybyggnad	1874	Murverk
Holmestad	Nybyggnad	1874–75	Murverk
Öxabäck	Nybyggnad	1874–76	Murverk
Österplana	Nybyggnad	1874–77	Murverk
Mårdaklev	Nybyggnad	1875	Trä
Norra Vånga	Nybyggnad	1876	Murverk
Gårdhem	Nybyggnad	1876–79	Murverk
Dala	Nybyggnad	1877–78	Murverk
Beateberg	Nybyggnad	1877–80	Murverk
Askim	Nybyggnad	1878–79	Murverk

Hassle	Nybyggnad	1878-79	Murverk
Tådene	Nybyggnad	1878-80	Murverk
Kinna	Nybyggnad	1879	Murverk
Mellby	Nybyggnad	1879-80	Murverk
Dalstorp	Nybyggnad(*)	1880	Murverk
Nylöse, S:t Pauli	Nybyggnad	1880-82	Murverk
Sal	Omb. av långhus/kor	1881	Murverk
Kungsäter	Nybyggnad	1881-82	Murverk
Tranemo	Nybyggnad	1881-82	Murverk
Karaby	Omb. av långhus/kor	1882	Murverk
Vistorp	Nybyggnad	1882	Murverk
Lundby nya	Nybyggnad(*)	1882-86	Murverk
Näs	Nybyggnad	1882-86	Murverk
Norra Åsarp	Nybyggnad	1883	Murverk
Öglunda	Omb. av långhus/kor	1883	Murverk
Håle-Täng	Nybyggnad	1883-84	Murverk
Sävare	Nybyggnad	1883-84	Murverk
Eriksbergs nya	Nybyggnad	1884-85	Murverk
Erska	Nybyggnad	1885-87	Murverk
Mölndal, Fässberg	Nybyggnad	1886-87	Murverk
Skara domkyrka	Omb. av långhus/kor	1886-94	Murverk
Nykyrka	Nybyggnad	1887	Trä
Örgryte nya	Nybyggnad	1888-90	Murverk
Södra Kedum	Nybyggnad	1889	Murverk
Skövde	Tillb. av korsarmar	1889-90	Murverk
Humla	Nybyggnad	1889-91	Murverk
Göteborg, Oscar Fredrik	Nybyggnad	1889-93	Murverk
Flo	Nybyggnad	1890	Murverk
Valstad	Omb. av långhus/kor	1890	Murverk
Valstad	Tillb. av korsarmar	1890	Murverk
Naum	Nybyggnad	1890-93	Trä
Vist	Nybyggnad	1892	Murverk
Udenäs	Nybyggnad	1892-94	Murverk
Brunn	Nybyggnad	1893	Murverk
Hasslösa	Nybyggnad	1893-94	Murverk
Saleby	Nybyggnad	1893-94	Murverk
Halna	Nybyggnad	1895	Murverk
Alboga	Nybyggnad	1896	Murverk
Long	Nybyggnad	1897	Murverk
Broddarp	Nybyggnad	1897-98	Murverk
Bjurbäck	Nybyggnad	1897-99	Trä
Locketorp	Nybyggnad	1898	Murverk
Flakeberg	Nybyggnad	1898-99	Murverk
Kalv	Omb. av långhus/kor	1898-99	Murverk
Kymbo	Nybyggnad	1898-99	Murverk
Lerum	Tillb. av korsarmar	1899-1900	Murverk
Suntaks nya	Nybyggnad	1899-1902	Murverk
Fors	Omb. av långhus/kor(*)	1900	Murverk
Sätilla	Omb. av långhus/kor	1900	Murverk
Sätilla	Tillb. av korsarmar	1900	Murverk

Östra Tunhem	Nybyggnad	1900	Murverk
Vara	Nybyggnad	1900–1902	Murverk
Hällestad	Nybyggnad	1901	Trä
Ekby	Omb. av långhus/kor	1902	Murverk
Medelplana	Omb. av långhus/kor	1902	Murverk
Seglora nya	Nybyggnad	1902–1903	Murverk
Borås, Gustav Adolf	Nybyggnad	1902–1906	Murverk
Essunga	Nybyggnad	1903	Murverk
Ornunga nya	Nybyggnad	1903–1905	Murverk
Kinnarumma	Nybyggnad(*)	1904–1907	Murverk
Vänga	Nybyggnad	1905	Murverk
Synnerby	Nybyggnad	1905–1908	Murverk
Göteborg, Vasakyrkan	Nybyggnad	1905–1909	Murverk
Hyssna nya	Nybyggnad	1907	Murverk
Högstena	Omb. av långhus/kor	1907	Murverk
Göteborg, Annedalskyrkan	Nybyggnad	1908–1910	Murverk
Södra Härene	Nybyggnad	1908–1910	Murverk
Dannike	Omb. av långhus/kor	1909	Murverk
Tiarp	Nybyggnad	1909–1910	Murverk
Göteborg, Masthuggskyrkan	Nybyggnad	1910–1914	Murverk
Härjevads nya	Nybyggnad	1915	Murverk
Baltak	Nybyggnad	1916–1917	Murverk
Hulared	Omb. av långhus/kor	1919–1920	Murverk
Norra Kyrketorps nya	Nybyggnad	1923–1925	Murverk
Lagmansered	Nybyggnad	1935	Murverk
Dala	Omb. av långhus/kor	1937	Murverk
Tranemo	Omb. av långhus/kor	1937–1938	Murverk
Göteborg, Johannebergskyrkan	Nybyggnad	1940	Murverk
Kinnarumma nya	Nybyggnad	1940	Murverk

# Register

Register över orter och personer. Kyrkans eller kapellets namn anges endast i de fall flera finns på orten. Referenser, fotografier och författare är ej indexerade. För förteckning av samtliga församlingar 1950, samt medeltidskyrkor i Västergötland hänvisas till tab. 5, s. 178–181, respektive tab. 6, s. 182–192 i appendix. *Fet kursiv* stil anger illustration.

- Acklinga 33, 34, 91, 111, 197  
Adalvard d.ä. 37, 43  
Adam av Bremen 19, 20, 35, 157  
Adelcrantz, Carl Fredrik 102, 105, 113  
Agnestad 50  
Aagnetorp 9, 15, 133, 196  
Ahlgren, Bertha Maria 143  
Albertus Pictor 61  
Alboga 27, 137, 202  
Ale-Skövde 196  
Algutstorp 196  
Alingsås 40, 41, 78, 90  
Landskyrkan 199  
Stadskyrkan 85, 112, 143, 193  
Almnäs 25, 28  
Almqvist, Carl-Gustaf 125  
Ambjörnarp 117, 193, 195, 199  
Améen, Gustaf 140  
Amnehärad 86, 90, 93, 195  
Amund, mästare 59, 61  
Anderberg, Axel 145  
Andersson, Gustaf 141  
Andersson, Johannes 104, 116, 117, 118, 143  
Anderstorp 97, 109  
Andreas, mästare 64  
Angered 108, 198  
Anten 128, 139, 140  
Aranäs 35  
Askim 26, 201  
Asklanda 47, 144, 147, 149  
Attorp 93  
Axvall 13  
Baltak 9, 129, 130, 132, 133, 133, 139, 140, 203  
Barne-Åsaka 200  
Baselaque, Georges 81  
Beateberg 29, 132, 136, 141, 201  
Benedikt Dreyer 68  
Bengt (den gode), biskop 43  
Bengt (den unge), biskop 52  
Bengtsson, Karl Magnus 139  
Bennet, Carl 144  
Berg 30, 34, 67, 91, 103, 109, 110, 197  
Berga 92  
Berghem 18, 27, 30, 111, 198  
Berglund, Allan 152, 167  
Bergsjön 14  
Bergstena 9, 15, 38, 39, 71  
Bergum 26, 27  
Beskow, Bo 143  
Bielke, Karin 93  
Binneberg 29, 108, 109, 195  
Birger Jarl 63  
Biskopsgården 14  
Bitterna 198  
Bjerke, Arvid 140  
Bjurbäck 30, 132, 137, 141, 193, 197, 202  
Bjurum 28, 101, 111, 113, 144, 149, 166, 197  
Bjärby 9  
Bjärka 9, 15  
Bjärklunda 101, 103, 111, 113, 166, 197  
Björketorp 128, 130, 141, 201  
Björkäng 14, 137  
Björnsäter 26, 57, 85, 196  
Blidsberg 68, 201  
Blom, Fredrik 102, 147  
Blåhult 128, 140  
Bocksjö 128, 130  
Bogesund, se Ulricehamn  
Bohus 37  
Bollebygd 103, 128, 141, 162, 200  
Bolum 9, 15, 28, 29, 101, 102  
Bonde, Filip 78, 90, 92  
Borgstena 196  
Borgunda 26, 59, 103, 105, 106, 111, 113, 197  
Borås 14, 21, 22, 27, 40, 41, 75, 76, 78, 82, 101, 103, 116, 117, 124, 135, 138, 140, 141, 155, 162, 166  
Caroli 82, 83, 84, 85, 89, 90, 91, 112, 124, 193  
Gustav Adolf 124, 132, 138, 148, 149, 203  
Brandstorp 10, 70, 84, 85, 88, 166, 194  
Brattorp 141  
Bredared 114, 199  
Bredsäter 85, 193  
Brevik 196  
Brismene 201  
Broby 9, 24, 29, 130  
Broddarp 110, 135, 137, 145, 197, 202  
Broddetorp 9, 28, 66, 101,



- 102, 106, 114, 114, 198  
 Brunn 8, 137, 149, 194,  
 202  
 Brunnhem 9  
 Brynolf Gerlaxsson 38  
 Brämaregården 14, 128,  
 140  
 Brämhult 10, 41, 42, 71,  
 108, 142, 165, 198  
 Brännemo 128, 135, 139  
 Brätte 158  
 Brömsebro 13  
 Bäck 34, 65, 66, 196  
 Bälinge 15, 47, 194  
 Bällefors 57, 86, 108, 108,  
 115, 193, 197  
 Bäreberg 195  
 Böja 63, 110, 197  
 Bönared 30  
 Böne 106, 199  
 Börstig 199  
 Börstorp 102
- Callmander, Reinhold 142  
 Carlberg, Bengt Wilhelm  
 102  
 Carlberg, Carl Wilhelm  
 102, 113  
 Clason, Isak Gustaf 139  
 Collander, Olof 87  
 Cronstedt, Carl Johan 103,  
 147  
 Curman, Sigurd 149, 167
- Dagsnäs 97, 101, 166  
 Dala 59, 92, 93, 111, 113,  
 141, 144, 150, 196,  
 201, 203  
 Dalholm, Wilhelm 142  
 Dalstorp 28, 167, 198, 202  
 Dalum 49, 57, 142  
 Dannike 143, 203  
 Daretorp 110, 128, 196  
 De la Gardie, Beata 94  
 De la Gardie, Jacob 76, 80,  
 81, 94
- De la Gardie, Magnus  
 Gabriel 9, 10, 45, 76,  
 78, 80, 81, 83, 88, 90,  
 91  
 Desprez, Louis Jean 104,  
 147  
 Dimbo 9, 19, 50
- Dimbo-Ottravad 198  
 Drab, Christian 142  
 Dälderna 128
- Edberg, Theodor 117  
 Edelsvärd, Adolf Wilhelm  
 102, 119, 136, 137  
 Edhem (Vreten) 15, 28,  
 134, 137, 201  
 Edsvära 34, 107, 196, 197,  
 200  
 Edåsa 15, 108, 145, 196  
 Eggby 25, 196  
 Eggvena 34  
 Ek 28, 30, 113, 198  
 Ekby 34, 138, 143, 198,  
 203  
 Ekeblad, Johan 94  
 Ekskog 82, 86, 87, 194  
 Ekman, Anders 152, 167  
 Eldh, Albert 142  
 Eling 196  
 Enander, Samuel 102, 105,  
 116, 117  
 Enåsa 106, 111, 113, 158,  
 197  
 Ericson, Nils 123  
 Ericson, Sigfrid 140  
 Erik XIV 76  
 Eriksberg 8  
 Eriksbergs gamla 28,  
 50, 61, 81  
 Eriksbergs nya 125,  
 137, 138, 139, 202  
 Eriksson, Pehr 104, 114,  
 116  
 Erikstorp 141  
 Erska 19, 202  
 Eskilstuna 40  
 Essén, Arre 144  
 Essunga 128, 138, 196, 203
- Falkenberg, Fredrik 131,  
 140, 144  
 Falköping 9, 15, 22, 37, 47,  
 49, 54, 55, 57, 59, 60,  
 75, 79, 156, 159  
 Fimmerstad 29  
 Finnekumla 64, 200  
 Finnerödja 13, 106, 196  
 Fiskebäck 128, 130, 140  
 Fivlered 27, 195  
 Flakeberg 138, 195, 202  
 Flistad 18, 19, 29, 30, 34,
- 91, 98, 194  
 Flo 193, 195, 202  
 Floby 28, 196, 200  
 Fors 34, 143, 144, 194,  
 202  
 Forsby 19, 39, 50, 66, 80,  
 86, 89, 91, 193  
 Forshem 31, 35, 46, 47,  
 56, 57, 60, 61, 64, 105,  
 109, 196  
 Forshemsmästaren 64  
 Forssén, Axel 140, 144,  
 151, 167  
 Forstena 94  
 Forsvik 128, 130, 140  
 Fotskäl 68, 133, 201  
 Fredsberg 34, 128, 194,  
 198  
 Frid, Ludvig 142  
 Fridene 198  
 Fridhem 141, 201  
 Friel 47, 48  
 Friggeråker 9, 19, 24, 130,  
 198  
 Fristad 9, 193, 200  
 Fritsla 22, 30, 163, 193,  
 200  
 Främmestad 106, 111, 113,  
 144, 197  
 Fröjered 200  
 Frösve 19, 110, 197  
 Fullestad 44, 47  
 Fullösa 59, 66, 80, 195  
 Fuxerna 27, 65, 197, 201  
 Fyrunga 132, 133, 198, 201  
 Fågelö 128  
 Fåglavik 124, 128  
 Fåglum 195  
 Fårdala 78  
 Fågre 51, 61, 78, 89, 90,  
 91, 92, 159, 194  
 Fänneslunda 9, 71, 201  
 Fänneslunda-Grovare 137  
 Färed 65, 194  
 Fässberg, se Mölndal  
 Fölene 19, 34, 108, 110,  
 197
- Gamla Lödöse, se Lödö-  
 se (Gamla)  
 Gamlestaden, se Göteborg,  
 Nylöse  
 Gerss, Jacob Wilhelm 102,  
 105, 114, 117

- Gillstad 47, 67, 86, 143, 144
- Gilson, William 124
- Gingri 9, 15
- Gnosjö 97
- Granvik 127
- Grevbäck 59, 147, 149
- Grimmared 13, 198
- Grinneröd 119
- Grolanda 101, 196
- Grovare 9, 15
- Grude 194
- Grästorp 22, 128, 139, 140, 141
- Grönahög 193, 199
- Gudhem 21, 36, 43, 45, 46, 54, 56, 63, 108, 143, 144, 157, 198
- Gullered 200
- Gunnared 14
- Gunnarsjö 13, 198
- Gustafsson, Albin 140, 141
- Gustafsson, Carl-Wilhelm 140, 141
- Gustav Adolf 68, 105, 106, 111, 130, 197
- Gustav Vasa 21, 116
- Gyllenstierna, Erik 93
- Günter, Johan Gottlieb 103
- Gårdsjö 128, 140
- Gällstad 9, 64, 93, 128, 199
- Gårdhem 104, 123, 137, 141, 195, 201
- Gökhem 30, 34, 49, 57, 59, 61
- Göksholmen 104, 118
- Gösslunda 39, 47, 51, 63, 200
- Götalunden 14
- Göteborg 8, 9, 10, 14, 20, 21, 27, 37, 48, 62, 75, 76, 77, 78, 80, 81, 97, 98, 100, 101, 102, 104, 109, 119, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 135, 137, 138, 140, 141, 157, 162, 164, 167
- Annedalskyrkan 125, 126, 134, 135, 139, 203
- Engelska kyrkan 100, 119, 136
- Garnisonskyrkan 124
- Gustavi domkyrka 78, 83, 84, 89, 91, 96, 100, 102, 106, 112, 116, 119, 124, 125, 162, 166, 193, 198
- Hagakyrkan 100, 102, 119, 120, 125, 136, 142, 200
- Hospitalskyrkan 130, 199
- Johannebergskyrkan 126, 127, 135, 140, 143, 203
- Karl Johan 100, 102, 105, 107, 199
- Kristine(Tyska kyrkan) 9, 83, 91, 96, 114, 124, 125, 142, 193
- Landala kapell 125, 128, 137
- Masthuggskyrkan 125, 126, 134, 135, 139, 140, 143, 203
- Nya Lödöse 21, 37, 44, 58, 70, 128, 130, 157, 160
- Nylöse (f.d. Gamlestaden) 128, 140
- Oscar Fredrik 125, 126, 134, 137, 138, 142, 202
- S:t Johannes 125, 128, 134, 137
- S:ta Birgitta (St. Bridget), Klippan 100, 119, 136
- S:t Pauli 125, 126, 133, 134, 137, 150, 202
- Utby 128, 129, 130, 139, 140, 142, 143
- Varvskyrkan 100
- Vasakyrkan 125, 126, 127, 134, 139, 142, 203.
- Hänvisningar till inkorporerade landsförsamlingar och andra stadsdelsförsamlingar kan också förekomma under eget namn (ex.vis Örgryte, Högsbo).*
- Götene 39, 46, 49, 50, 51, 61, 63, 64, 66, 81, 149
- Göteve 47, 50, 60, 89, 196
- Götlunda 87, 128, 135, 193
- Habo 10, 13, 68, 82, 84, 85, 90, 109, 117, 128, 166, 194
- Hadorph, Johan 9, 48, 69
- Hagelberg 195
- Hagen, se Älvsborg
- Hajom 158, 167, 199
- Hallström, Carl Otto. 140
- Halmstad 150
- Halna 65, 138, 199, 202
- Halvås 29
- Hamburg-Bremen 19, 35
- Hammelberg, Anders Jons-son 104, 109, 110
- Hammelsbo 109
- Hammer, Johan 91
- Hangelösa 51, 63, 201
- Hansson, Joseph 109
- Hasselbom, Lars 83
- Hassle 133, 135, 143, 201
- Hasslösa 18, 138, 145, 197, 202
- Hawerman, Johan Adolf 102, 104, 118, 147
- Hedæus, John 142, 143
- Hedared 8, 10, 40, 41, 49, 71, 91, 117, 165
- Hedeberg 128, 140
- Helena av Skövde 56
- Hemsjö 34, 107, 119, 136, 194, 200
- Herrljunga 9, 34, 80, 86, 201
- Hildebrand, Hans 146
- Hillared 108, 198
- Hindås 128, 130, 139
- Hjo 9, 10, 15, 37, 41, 78, 100, 105, 106, 111, 128, 155, 198
- Hjorth, Ragnar 144
- Hjällö 25
- Hjälstad 86, 93, 113, 194
- Hogenskild, Anna 93
- Hol 19, 108, 109, 110, 197
- Holmestad 132, 195, 201
- Holsljunga 107, 117, 199
- Honorius III 52
- Hoof, Jacob Otto 98
- Horla 30
- Horn 18, 29, 30, 34, 105, 109, 198
- Hornborga 9, 15, 101, 102
- Horred 65, 199

- Hov 199  
Hova 128, 159, 195, 198  
Hovby 164  
Hudene 124, 128, 200  
Hulared 65, 203  
Hultafors, se Olsfors  
Humla 202  
Hunnekulla 29  
Husaby 19, 20, 38, 38, 39, 40, 47, 49, 50, 51, 55, 56, 62, 68, 71, 81, 147, 156, 157  
Hyringa 9, 194  
Hyssna 8, 28, 68  
Hyssna gamla 28, 86, 146, 195  
Hyssna nya 28, 132, 135, 138, 139, 203  
Håcksvik 30, 106, 199  
Håkansson, Nils 61  
Håkantor 107, 199  
Hålanda 26, 65, 196  
Håle 9, 123, 195  
Håle-Täng 132, 141, 202  
Hånger 101  
Hångsdala 49, 144, 147  
Hårleman, Carl 111  
Häggatorp 93  
Häggesled 47, 133, 201  
Häggum 132, 141, 201  
Häldeholm 84  
Hällekis 28, 130  
Hällestad 38, 39, 135, 137, 203  
Hällstad 27, 34, 62, 62, 198  
Hällum 9, 130  
Händene 51, 67, 115, 199  
Härja 47, 51, 61, 105, 197  
Härjevad 127  
Härjevads gamla 25, 127, 195  
Härjevads nya 28, 127, 139, 140, 203  
Härlanda 48, 130, 159  
Härlunda 9  
Härryda 27, 65, 200  
Högsbo 14  
Högstena 26, 47, 143, 143, 203  
Hömb 28, 86, 113, 143, 149, 194  
Hönsäter 28, 93, 127, 128, 130, 139, 140  
Hössna 199  
Istorp 198  
Istrum 9, 15, 128, 129, 130  
Jacobsson, Ernst 134, 137, 138, 139  
Jarlén, Johan 140  
Johan III 75, 82  
Johansson, Johannes 104  
Jonsered 100, 119, 124, 136  
Jung 107, 197, 199  
Jäla 197  
Jällby 195  
Järpås 86, 106, 193, 198  
Jönköping 84, 103  
Kafås 28, 113  
Kalv 145, 194, 199, 202  
Karaby 202  
Karl Gustav 107, 199  
Karl XI 94  
Karl(IX), hertig 76, 77, 78, 82  
Karleby 26, 26, 36, 199  
Karlsborg 102, 120, 200  
Karlstad 77, 82  
Katarina Sunesdotter 63  
Kattunga 130  
Kellman, Lars 140  
Kestad 130, 196  
Kihlman, Gustaf 82  
Kilanda 86, 194  
Kinbom, Sven 104  
Kinna 22, 141, 142, 143, 198, 202  
Kinnarumma 38, 39, 68, 124, 127, 128, 141, 145, 153, 203  
Kinnarumma gamla 166, 194  
Kinnarumma nya 127, 132, 138, 140, 203  
Kinne-Kleva 9, 66, 136, 194, 201  
Kinnerus, Johan 84  
Kinneved 108, 108, 198  
Kinne-Vedum 47, 50, 51, 52, 59, 60, 66  
af Kleen, Johan 102  
Klockarkroken 29  
Knistad 113  
von Knorring, Sophie 113  
Knut Eriksson 45  
Knut Hand 93  
Koberg 28  
Korsberga 59, 66, 194  
Kortedala 14  
Kullings-Skövde 108, 115, 199  
Kungslena 35, 58, 59, 80  
Kungsäter 13, 134, 141, 198, 202  
Kvinnestad 26, 110, 197  
Kvänum 34, 141, 196, 201  
Kymbo 138, 145, 202  
Kyrkefalla, se Tibro  
Kyrketorp 128, 140  
Kyrkås 158, 167  
Kållands-Råda 40, 49, 57, 59, 68, 80, 81, 81  
Kållands-Åsaka 27, 59, 61, 66, 201  
Kållered 194  
Källby 51, 63, 105, 111, 198  
Källeryd 128  
Källunga 128, 198  
Kälvene 26  
Kärråkra 50, 198  
Kölaby 199  
Kölingared 93, 104, 118, 200  
Lagmansered 28, 140, 193, 196, 203  
Landahl, Märten 98, 99  
Landvetter 65, 200  
Langlet, Emil 134, 136, 137, 138, 139, 167  
Lanna 141  
Larsson, Anders 141  
Larsson, Johannes 141  
Larsson, Sven Otter 94  
Larv 18, 23, 25, 25, 135, 136, 196, 201  
Laske-Vedum 93, 110, 197  
Lavad 47, 48, 86  
Ledsjö 63, 66, 108, 110, 197  
Leksberg 36, 87, 93, 195  
Lekåsa 132, 143, 201  
Lena 9, 199  
Lenaborg 35  
Lerdala 93, 196  
Lerum 142, 143, 142, 194, 202

- Leuhusen, Adelaide 143  
 Levene 19, 90, 92, 110, 115, 193, 197  
 Lextorp 14  
 Liared 200  
 Lidköping 22, 37, 44, 49, 58, 70, 78, 81, 83, 84, 88, 90, 91, 100, 102, 103, 119, 156, 160, 165  
 Lignell, Birger 142  
 Lillie, Carl Georg 97, 101, 113, 166  
 Lilliehöök, Anders 78, 92  
 Lindblad, Abraham 115  
 Linderöth, Sven 142  
 Lindholmen 13  
 Lindärva 51, 61  
 Lisbjerg 66  
 Lisinski, Jan 150  
 Ljung, Pehr 112  
 Ljunghem 15  
 Ljungman, Gustaf 140  
 Ljungsarp 68, 108, 199  
 Ljungström, Anders Gustaf 142, 147  
 Ljungström, Claës Johan 104  
 Ljur 9, 19  
 Ljushult 142, 193, 199  
 Locketorp 138, 197, 202  
 Long 16, 138, 195, 202  
 Lugnås 108, 110, 197  
 Lund 43, 98  
 Lundberg, Erik 149  
 Lundby 8, 124, 28  
 Lundby gamla 44, 49, 58  
 Lundby nya 137, 167, 202  
 Lundell, Ernst A. 145  
 Lundström, Yngve 142  
 Luttra 26, 47, 59  
 Lübeck 68  
 Lyrestad 82, 83, 84, 85, 89, 90, 166, 194  
 Långared 34, 128, 198  
 Låstad 108, 109, 195  
 Läckö 9, 10, 28, 76, 80, 81, 88, 91, 156  
 Länghem 93, 143, 199  
 Längjum 197  
 Längnum 9, 194  
 Lödöse (Gamla) 13, 21, 36, 37, 43, 54, 58, 63, 70, 157, 159, 160  
 Dominikanerklostret 54, 159  
 S:t Olof 44, 58, 71  
 S:t Peder 55, 58, 96, 195, 200  
 Löfman, Börje 81, 82, 83  
 Magnus Birgersson (Ladulås) 52  
 Magra 197  
 Malma 9, 128, 129, 130, 140  
 Marbäck 199  
 Marieberg 28  
 Mariedal 88  
 Mariestad 13, 14, 22, 76, 77, 78, 80, 81, 82, 83, 85, 87, 89, 90, 116, 166, 193  
 Marka 49  
 Martin Luther 116  
 Marum 25, 197  
 Medelplana 134, 143, 199, 203  
 Mellby 88, 133, 141, 193, 202  
 Mjälldrunga 47, 50  
 Mjöbäck 104, 116, 117, 118, 119, 143, 162, 166, 193, 200  
 Mo 28, 93, 195  
 Mobacken 128, 140  
 Mofalla 66, 158, 195, 199  
 Moholm 93  
 Molla 34, 195  
 Morin, Sven Nilsson 104, 109, 110, 116  
 Mossebo 104, 109, 110, 166, 197  
 Munkabo 103  
 Murum 200  
 Målsryd 128, 139, 141  
 Månstad 199  
 Mårby 101  
 Mårdaklev 132, 136, 150, 150, 194, 201  
 Mölltorp 47, 49, 56, 57, 87, 91  
 Mölndal (Fässberg) 21, 124, 132, 135, 137, 194, 202  
 Möne 9, 27, 200  
 Naglum 57  
 Naum 137, 158, 202  
 Niklasson, Adolf 151, 152, 167  
 Nilsson, Georg A. 133, 140  
 Nilsson, Henry 143  
 Nittorp 200  
 Nordenskjöld, Knut 152, 167  
 Noréen, Ärand 152, 167  
 Norra Björke 34, 65, 196  
 Norra Fågelås 28, 196  
 Norra Härene 92, 195, 197  
 Norra Kedum 29, 83, 144, 194  
 Norra Kedum 47  
 Norra Kyrketorp 8, 127  
 Norra Kyrketorps gamla 47, 56  
 Norra Kyrketorps nya 127, 131, 132, 135, 139, 163, 140, 203  
 Norra Lundby 47, 64, 66, 89  
 Norra Säm 9, 15  
 Norra Ving 196, 199  
 Norra Vånga 23, 34, 67, 68, 133, 141, 195, 201  
 Norra Åsarp 9, 199, 202  
 Nossebro 128, 140  
 Nya Lödöse, se Göteborg  
 Nygård, Arne 151  
 Nykyrka 134, 137, 138, 139, 141, 193, 197, 202  
 Nyström, Axel 102, 117  
 Närunga 9, 107, 200  
 Näs 142, 145, 202  
 Nödinge 128, 141, 195  
 Od 59, 89, 90, 195, 196  
 Odensåker 19, 29, 88, 89, 195, 196  
 Olof Eriksson (Skötkonung) 19, 20, 35, 38  
 Olsfors (f.d. Hultafors) 128, 139, 140, 141  
 Opensten 13  
 Ornunga 8  
 Ornunga gamla 28, 80, 194  
 Ornunga nya 137, 138, 203  
 Othelric 64  
 Otterstad 8, 28, 88, 119,

- 143, 193, 200  
S:ta Marie kapell 8,  
86, 196  
Ottravad 9, 15  
Ova 86, 88, 90, 91, 194  
Oxenstierna, Sigrid 143
- Partille 26, 27, 100, 124,  
139, 142, 143, 196  
Per Brahe d.y. 76  
Per Brahe d.ä. 76  
Peringskiöld, Johan 9, 10,  
41, 48, 51, 56, 59, 75  
Persson (Pettersson),  
Peter 104  
Persson, Andreas 141  
Persson, Olaus 141  
Petersén, Paul 143  
Peterson, Adrian Crispin  
102, 134, 138, 139, 167  
Pettersson, Gustaf 138  
Pettersson, Johannes 104,  
105, 117, 118  
Pettersson, P. J. 141  
Pettersson, Peter  
Anders 141  
Pettersson, Peter 117  
Precht, Burchardt 82  
Påbo 128  
Pålsbo 141
- Rackeby 91, 194  
Ransberg 56, 57, 60, 196  
Rasmussen, Yngve 139  
Redslared 194, 198, 200  
Rehn, Jean Eric 112  
Remmene 135, 201  
Revesjö 200  
Risberg, Johan 80  
Roasjö 194, 197  
Roland, Anders 140, 151,  
167  
Rommele 19, 194  
Roskilde 13  
Ruda, se Beateberg  
Rudberus, Jonas 83  
Ryd 9  
Ryda 106, 198  
Rydboholm 100  
Råda (Askims hd) 85, 194  
Råda (Kållands hd),  
se Kållands-Råda  
Rådene 9, 15  
Rångedala 200
- Rödene 9, 15  
S:ta Marie kapell, se  
Otterstad  
S:t Peder, se  
Lödöse (Gamla)  
Sal 202  
Saleby 52, 125, 129, 135,  
137, 138, 141, 145, 197,  
202  
Sandhem 194, 199  
Sandhult 8, 65, 103, 104,  
114, 117, 118, 141,  
162, 199  
Santesson, Ninnan 143  
Schartau, Henric 97, 123  
Scheffer, Carl Fredrik 113  
Scheffer, Ulrik 97, 113  
Schill, Bernhard 140  
Scholander, Fredrik Wilhelm  
102, 104, 105, 119,  
136, 137  
Segerstad 198  
Seglora 96  
Seglora gamla 84, 87,  
104, 166, 195  
Seglora nya 138, 203  
Senäte 197  
Sexdrega 198  
Siene 30, 198  
af Sillén, Gustaf 114  
Sigfrid, missionär och helgon  
20, 38  
Sil 9, 15  
Sjogerstad 9, 19, 135, 201  
Sjötofta 117, 117, 118, 119,  
193, 200  
Skagen (Skaga) 24, 41, 130  
Skagersholm 17  
Skallmeja 67, 132, 201  
Skallsjö 132, 133, 134, 135,  
145, 194, 201  
Skalunda 18, 27, 47, 59  
Skara 13, 14, 17, 19, 20,  
22, 24, 25, 35, 36, 37,  
38, 43, 54, 55, 63, 69,  
75, 77, 93, 103, 156,  
157, 159  
Franciskanerklostret  
55, 159  
S:t Nikolaus 71,  
Skara domkyrka 43,  
46, 52, 56, 58, 59, 61,  
63, 64, 68, 70, 71, 78,
- 81, 100, 101, 146, 147,  
149, 150, 202  
Skarstad 9, 30, 119, 200  
Skeby 67, 115, 115  
Skene 128, 130, 135, 139,  
140, 141, 142  
Skephult 117, 200  
Skeplanda 26, 194  
Skogsbygden 9  
Skultorp 127, 131, 163  
Skålltorp 113  
Skånings-Åsaka 196, 201  
Skår 30, 129  
Skälvum 46, 46, 47, 49, 50,  
51, 61, 64, 67  
Skåmningsfors 25  
Skärv 103, 103, 106, 111,  
113, 198  
Skärvum 101  
Skölvne 9, 200  
Skörstorp 49, 50, 59  
Skövde 22, 28, 34, 37, 54,  
55, 56, 78, 80, 100,  
103, 108, 112, 124,  
128, 141, 147, 149,  
156, 159, 196, 202  
Slädene 9, 24, 41, 128,  
129, 130, 139, 140  
Slättaryd 141  
Slöta 108, 197, 200  
Smula 9, 15  
Solberga 49  
Souttar, James 137  
Sparlösa 9, 200  
Sparre, Carl 93  
Spens, Fredrik Gustaf 113  
Starrkärr 65, 194, 199  
Sten, John 142  
Stensjön 14  
Stenstorp 9, 106, 198  
Stenum 133, 201  
Stimer, Franz 88  
Stockholm 76, 87, 112,  
120, 140, 149, 166  
Riddarholmskyrkan  
94  
Stora Bjurum 97, 101, 113,  
144, 166  
Stora Ek 30, 97, 113  
Stora Lundby 195  
Stora Mellby 195, 199  
Storeberg 28  
Strängsered 194, 199  
Strö 47, 49

Strömsfors 127, 128  
 Styrbjörn, biskop 43  
 Styrö 26, 96, 158, 193,  
     196, 198  
 Sundholmen 93  
 Sunnerby 88  
 Sunnersberg 194, 201  
 Suntutak 8, 28  
     Suntutaks gamla 49, 50,  
     50, 60  
     Suntutaks nya 138, 147,  
     202  
 Suntutorp 128, 130, 140  
 Surte 128, 139, 140, 141  
 Surteby 65, 65, 110, 111,  
     197  
 Swant, Hans 81  
 Svedberg, Jesper 90  
 Sveneby (Svenneby) 66, 67,  
     93, 195  
 Svenljunga 9, 98, 99, 194,  
     199  
 Swensson, Ragnar  
     Ossian 140  
 Sventorp 113, 128, 197  
 Svänasjö 128, 129, 130,  
     140  
 Svärtan 128, 140  
 Synnerby 39, 63, 138, 145,  
     196, 197, 203  
 Säby 92  
 Särestad 107, 195  
 Särestad-Bjärby 200  
 Säter 196  
 Sätilla 128, 142, 143, 153,  
     195, 202  
 Sätuna 9, 15, 101  
 Säware 64, 133, 202  
 Sävedalen 14  
 Södra Björke 106, 111, 197  
 Södra Fågelås 96  
 Södra Härene 19, 139, 140,  
     196, 203  
 Södra Kedum 139, 141,  
     145, 198, 202  
 Södra Kyrketorp 9  
 Södra Lundby 197  
 Södra Råda 61  
 Södra Säm 9, 93  
 Södra Ving 49, 54, 56, 57,  
     60, 89, 141, 195, 128  
 Södra Vånga 9, 15  
 Södra Åsarp 49, 60, 61  
 Söne 47, 47, 60

Sörby 105, 197  
 Tarsled 9, 15, 34  
 Tegnér, Esaias 98  
 Tegnér, Yngve 149  
 Tempelman, Olof 113  
 Tengbom, Ivar 140, 149  
 Tengene 18, 81, 128, 141,  
     144, 194, 198  
 Tham, Pehr 97, 101, 113,  
     161, 166  
 Tham, Petter 111, 113  
 Tholin, Olof 81  
 Thorén, Tor 139  
 Thorsén, Per 141  
 Tiarp 135, 138, 145, 198,  
     203  
 Tibro, Kyrkefalla 199  
 Tidaholm 21, 107, 128,  
     133, 199  
 Tidavad 195  
 Tidblad, Anders 116  
 Timmele 108, 198  
 Timmersdala 34, 105, 109,  
     196  
 Tived 13, 25, 142, 200  
 Toarp 106, 111, 116, 128,  
     141, 197  
 Torbjörntorp 9, 34, 67,  
     137, 201  
 Torestorp 145, 197  
 Torpa 14, 22, 93  
 Torstensson, Lennart 94  
 Torsö (Kållands hd) 8, 88  
 Torsö 128, 199  
 Tostared 65, 85, 144, 193  
 Traneberg 88  
 Tranemo 109, 134, 135,  
     141, 149, 202, 203  
 Tranum 194, 201  
 Trogared 128, 139, 140,  
     140, 141  
 Trollhättan 14, 21, 22,  
     120, 123, 132, 133,  
     136, 201  
 Tråvad 93, 134, 141, 201  
 Trässberg 200  
 Trästena 19, 107, 200  
 Trävattna 119, 200  
 Tumberg 9, 15  
 Tun 19, 143, 200  
 Tuve 49  
 Tvärred 107, 200  
 Tynnered 14

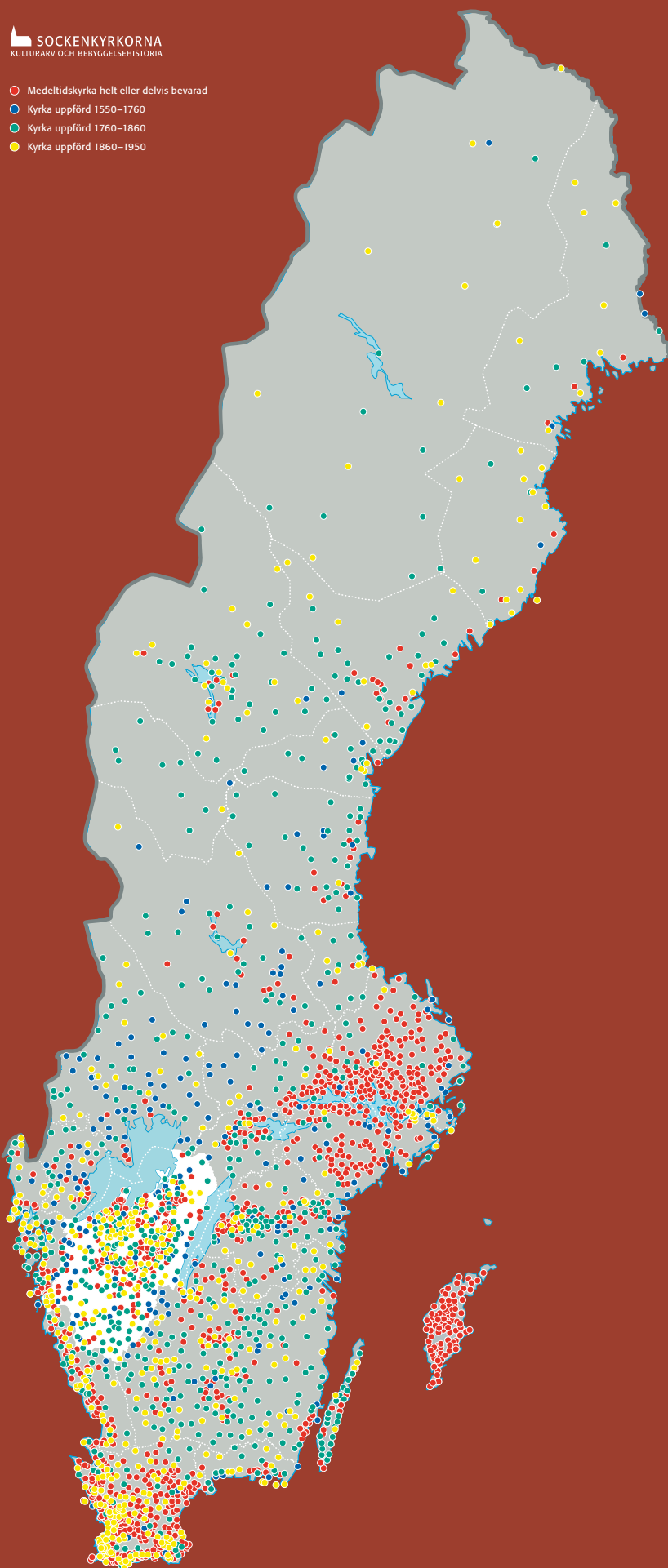
Tå 104  
 Tädene 28, 57, 67, 94, 141,  
     194, 201  
 Tämta 143, 201  
 Täng 9, 88, 123, 193  
 Tärby 196  
 Töllsjö 200  
 Töreboda 14, 22, 28, 137,  
     149, 201  
 Törnqvist, Albert 119, 137

Ubbhult 128, 139, 140  
 Uddevalla 37  
 Ugglum 198  
 Ullasjö 9, 15  
 Ullberg, Jonas 82  
 Ullene 19, 107, 200  
 Ullenius, Gunnar 152  
 Ullervad 14, 57, 107, 119,  
     135, 200  
 Ulricehamn (Bogesund) 8,  
     14, 37, 44, 70, 75, 78,  
     90, 155, 194, 196  
 Udenäs 25, 117, 128, 130,  
     137, 150, 194, 202  
 Upphärad 71, 85, 144, 195  
 Uppsala 21, 45  
 Utby (Sävedals hd),  
     se Göteborg  
 Utby (Vadsbo hd) 195, 201  
 Utvångstorp 199  
 Uvered 142, 193, 195, 199

Vad 34, 195  
 Vadstena 63  
 Valdemar Birgersson 52  
 Wallenberg, Axel 143  
 Valstad 51, 57, 143, 143,  
     153, 202  
 Valtorp 194  
 Vara 17, 22, 24, 129, 130,  
     138, 149, 202  
 Varnhem 10, 21, 36, 43,  
     45, 46, 52, 53, 54, 55,  
     56, 63, 70, 81, 88, 90,  
     93, 149, 167  
 Varnum 195  
 Varola 29, 103, 141, 199,  
     201  
 Vartofta-Åsaka 198  
 Varv 135, 201  
 Vassända-Naglum 8, 106,  
     111, 198  
 Weisstern (Wester), Johan

- Christoffer 109, 110  
 Welin, Sanfrid 145  
 Velinga 196  
 Vendel 18  
 Wennberg, Johan 117, 118  
 Wennberg, Thure 102,  
 111, 113  
 Vesene 197  
 Westerberg, Johan  
 August 137  
 Westman, Carl 103  
 Westman, Gustaf 103  
 Westman, Sven 103, 111,  
 116  
 Wetterqvist, Fredrik 150  
 Viborg 43  
 Vidhemsprästen 19, 38, 43  
 Wien 134  
 Wijnblad, Hjalmar 102,  
 119  
 Vilske-Kleva 27  
 af Wingård, Carl Fred-  
 rik 98, 116  
 Wingård, Johan 110  
 Vinköl 29, 133, 134, 137,  
 141, 201  
 Virgin, Anna 142, 143  
 Visby 54  
 Viskafors 22, 104, 127,  
 128, 139, 140, 141  
 Vist 8, 65, 135, 138, 147,  
 149, 202  
 Vistorp 137, 143, 195, 202  
 Vreta 45  
 Vreten, se Edhem  
 Våmb 28, 47, 49, 51, 147,  
 149  
 Vårgårda 115  
 Vårkumla 26, 59  
 Väla 29, 194  
 Vänersborg 8, 21, 22, 75,  
 78, 90, 94, 96, 100,  
 106, 111, 112,  
 112, 150, 158, 166,  
 193, 197  
 Vänersnäs 195  
 Väne-Ryr 195  
 Väne-Åsaka 128, 195  
 Vänga 38, 39, 44, 58, 71,  
 203  
 Våring 19, 29, 198  
 Vårsås 103, 119, 141, 142,  
 200  
 Västerplana 47, 51, 60, 66,  
 87, 89, 90, 91, 195  
 Västra Frölunda 26, 34,  
 128, 137, 141, 149, 150,  
 151, 201  
 Västra Gerum 15, 51, 86,  
 195  
 Västra Tunhem 19, 27, 30,  
 58, 65, 85, 89, 94, 104,  
 195  
 Vättak 80, 194  
 Vättlösa 85, 196  
 Växjö 98  
 Yllestad 30, 200  
 Zettervall, Folke 138, 140  
 Zettervall, Helgo 52, 59,  
 61, 138, 139, 146, 147  
 Åbom, Johan Fredrik 102,  
 105, 119, 137, 147, 150  
 Åkerö 93  
 Årås 93  
 Ås 19, 85, 195  
 Åsbräcka 144, 193  
 Åsenhög 109  
 Åsle 78, 92, 193  
 Älekulla 65, 198  
 Älgarås 10, 41, 42, 65, 71,  
 84, 165, 194  
 Älvsborg 13, 37, 128  
 Älvsborg (f.d.  
 Hagen) 128, 139, 141  
 Älvsered 13, 107, 117, 118,  
 199  
 Äskekärr 144  
 Äspered 134, 135, 141,  
 143, 196, 201  
 Ödenäs 143, 199  
 Ödgrim, biskop 43  
 Öglunda 47, 51, 196, 202  
 Ölsbo 104, 116, 143  
 Ölsremma 24, 29, 193, 199  
 Öm 9  
 Önum 137, 196, 201  
 Öra 144, 198  
 Örby 27, 30, 107, 117, 128,  
 130, 135, 141, 142, 199  
 Öresten 13, 117  
 Örgryte 8, 124, 129, 135  
 Örgryte gamla 102,  
 105, 109, 195, 197, 198  
 Örgryte nya 134, 137,  
 149, 202  
 Örslösa 57, 198  
 Örsås 128, 142, 200  
 Östad 194  
 Östby 164  
 Österplana 28, 29, 93, 128,  
 130, 137, 193, 201  
 Östra Frölunda 98, 116,  
 199  
 Östra Gerum 47, 148  
 Östra Tunhem 130, 132,  
 135, 138, 140, 145, 202  
 Öttum 141, 201  
 Öxabäck 65, 135, 197, 201  
 Öxnevalla 197

- Medeltidskyrka helt eller delvis bevarad
- Kyrka uppförd 1550–1760
- Kyrka uppförd 1760–1860
- Kyrka uppförd 1860–1950



## VÄSTERGÖTLAND LANDSKAPETS KYRKOR

Kyrkorna i Västergötland ligger tätt. På den centrala slätten och i anslutning till platåbergen Kinnekulle och Billingen finner vi flera av landets mest välbekanta medeltidskyrkor. Men bilden av det för landskapet typiska är inte en utan flera. I de mer glesbebyggda gränstrakterna mot Småland har inslaget av träkyrkor allt sedan medeltiden varit betydande. Det är också här vi i dag finner några av de bäst bevarade träkyrkorna från 1600- och 1700-talen. Det expansiva 1800-talet fick stor betydelse för kulturlandskapet och kyrkorna. Under 1800-talets första hälft ombyggdes eller nyuppfördes många av kyrkorna i södra Västergötlands Sjuhäradsbygd. Vid 1800-talets mitt och under dess andra hälft dominerade kyrkobyggandet på de centrala slätterna och i Göteborgs stad. Här uppträder många representativa exempel på viktiga arkitekters produktion, liksom arbeten av regionalt verksamma byggmästare och hantverkare.

Genom en översiktlig inventering presenteras här för första gången en sammanhängande skildring av Västergötlands kyrkor från medeltiden fram till 1950, både de som är bevarade och de som försvunnit. Kartor och diagram belyser regionala karaktärsdrag och kyrkobyggandets kronologi. Rapporten ingår i en serie som kommer att omfatta samtliga landskap. Hela serien ger ett rikt grundmaterial av värde för alla som intresserar sig för Sveriges bebyggelsehistoria och det kyrkliga kulturarvet.

Forskningsprojektet  
Sockenkyrkorna.  
Kulturarv och bebyggelsehistoria  
Riksantikvarieämbetet  
Box 5405  
114 84 Stockholm